

12 (18) 2022

Eesti sõjaajaloo aastaraamat

ESTONIAN YEARBOOK OF MILITARY HISTORY

VABADUSSÕJAD KIRDE-EUROOPAS JA KAUGEMAL

Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum
Tallinna Ülikooli Kirjastus
Viimsi–Tallinn 2026

**Estonian
War Museum**
GENERAL LAIDONER MUSEUM

Eesti sõjaajaloo aastaraamat 12 (18) 2022
Estonian Yearbook of Military History 12 (18) 2022
Vabadussõjad Kirde-Euroopas ja kaugemal

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu eelkäija oli Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi aastaraamat (ilmus 2001–2007, ISSN 1406-7625)

Toimetuskolleegium: Prof. Karsten Brüggemann (Tallinna Ülikool),
Ago Pajur, PhD (Tartu Ülikool), Oula Silvennoinen, PhD (Helsingi Ülikool),
Prof. Tõnu Tannberg (Tartu Ülikool), Prof. emer. Seppo Zetterberg (Helsingi)

Kaanefoto: 2. diviisi välikohus 1919. aasta jaanuaris. Kohtu eesistuja alamkapten Karl Riigor istub keskel. Johannes Niiluse foto. Rahvusarhiiv, EFA.107.4.2783

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu peatoimetaja: Toomas Hiio
Keeletoimetus: Katrin Raid
Küljendus: Mare Väli

Täname: dr Klāvs Zariņš, Läti sõjamuuseum, dr Peeter Päll, Eesti Keele Instituut, Siim Õismaa, Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum

Autoriõigus: Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum
Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus ja autorid, 2026

See väljaanne on avaldatud Creative Commons'i litsentsiga BY-NC-SA 4.0

ISSN 2228-0669
ISSN: 2504-7523 (võrguväljaanne)

Väljaanne on tasuta kättesaadav aadressil <https://doi.org/10.22601/SAA.2022.12>

Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum
Mõisa tee 1
74001 Viimsi
www.esm.ee

Tallinna Ülikooli Kirjastus
Narva mnt 25
10120 Tallinn
www.tlu.ee/kirjastus

Print: Grano Digital

Sisukord

Toomas Hiio

Saateks 5

VABADUSSÕJAD KIRDE-EUROOPAS JA KAUGEMAL

Vasilijus Safronovas

Sõda ei ole lõppenud? Sõja jätkumisest ja katkemisest
ilmasõja ja vabadussõja vahel, nagu seda tajusid

Leedu sõdurid 11

Thomas Rettig

Pavel Bermond-Avalov ja Lääne-Venemaa Vabatahtlik Armeed –
palgasõdurite pealike ajastu Baltikumis?

36

Lars Ericson Wolke

Idealistid või seiklejad? Rootsi vabatahtlikud Eestis

1919. aastal 81

Hatšatur Stepanjan

1921. aasta veebruariülestõus kui Armeenia vabadussõda 109

TERROR JA ERAKORRALISED KOHTUD EESTI VABADUSSÕJAS

Ants Jürman

Valge ja punane terror Virumaa idaosas aastatel 1917–1919 125

Toivo Kikkas

Välikohtud, tšekaa ja karistuspoliitika Vabadussõjas 158

ELULOOLISED ARTIKLID

Rafał Michliński

Witold Zajączkowski elu Eestis ja teenistus Eesti mereväes –

lisandusi eluloole 203

Mari-Leen Tammela

Kindralstaabi kindralmajor Andres Larka roll

Eesti riigikaitse arengus aastatel 1918–1925 223

Autorid 258

Abstracts 260

Saateks

Toomas Hiio

Üle 15 aasta tagasi, kui alustati Eesti sõjaajaloo aastaraamatu väljaandmist, oli tegijatel auahne plaan – avaldada iga number eraldi nii eesti kui ka inglise keeles. Mitmel põhjusel ei ole tänini selleni jõutud – sõjaajaloo aastaraamatu väljaandmine ei ole ühegi toimetaja põhitöö ning pealegi on tõlkimine, artiklite kohandamine sihtkeele lugejaskonnale ja nende toimetamine töömahult võrdne uue numbri koostamisega. Lõpuks ei pruugi mõnel kitsamal Eesti teemal kirjutatud artikkel ingliskeelse lugejaskonna huvi pälvidagi. See ei tähenda sugugi, nagu oleks ingliskeelse lugeja huvi Eesti sõjaajaloo teadusliku uurimise eeltingimus. Teisalt näitab kogemus, et eestikeelse lugeja valmisolek lugeda ingliskeelset ajalooteaduslikku teksti pole sugugi nii suur, kui me üldist inglise keele oskust silmas pidades võiksime arvata. Niisiis avaldame nüüd 2023. aastal ilmunud numbri¹, millega tähistati 100 aasta möödumist Eesti Vabadussõjast, eesti keeles koos koos mõne lisaartikliga.

* * *

Tsaari-Venemaa ja teiste Mandri-Euroopa impeeriumite kokkuvarisemise järel Esimese maailmasõja lõpus püüdsid paljud impeeriumite koosseisu kuulunud vähemusrahvad omariiklust luua või taastada. Enamasti saavutasid nad selle pärast lühemat või pikemat iseseisvus- või vabadussõda, kusjuures tihti tuli võidelda mitme vaenlase vastu, või ka kodusõda, kui mõõtu võtsid lõhenenud ühiskonna osad, kelle arusaam oma rahva ja riigi tulevikust oli erinev. Nagu riikide ja rahvaste sisekonfliktide puhul enamasti, said kõik võitlevad pooled rohkem või vähem abi välismaalt, sest ennekõike naaberriigid on alati huvitatud kodusõja neile soodsast lõpptulemusest.

¹ *Independence Wars in North-Eastern Europe and Beyond*, Estonian Yearbook of Military History = Eesti sõjaajaloo aastaraamat 11 (17) 2021 (Viimsi-Tallinn: Estonian War Museum – General Laidoner Museum, Tallinn University Press, 2023).

Soome, Poola ja Balti riigid suutsid Venemaa haarest vabaneda ja pälvisid iseseisvate riikidena Rahvasteliitu vastuvõetuina rahvusvahelise tunnustuse. Sama hästi ei läinud paljudel teistel rahvastel. Kuigi Nõukogude propaganda kuulutas kuni Nõukogude Liidu kokkuvarisemiseni, et Venemaa vähemusrahvaste töölisel, kehviktalupojal ja progressiivne intelligents saavutasid tõelise rahvusliku enesemääramise ja sõltumatuse alles Nõukogude rahvaste vennalikus peres, ei olnud ükski Nõukogude liiduvabariik rahvusvaheliselt tunnustatud – ei 1918–1922 loodud Valgevene NSV, Ukraina NSV ja Taga-Kaukaasia SFNV, kuhu kuulusid Armeenia, Gruusia ja Aserbaidžaan NSV, ega ka mitte mõnevõrra hiljem moodustatud Kesk-Aasia liiduvabariigid. Kõik nad said iseseisvateks riikideks Nõukogude Liidu kokkuvarisemise tõttu 1991. aastal. Ajaloo paradoksina olid Ukraina NSV ja Valgevene NSV nii Nõukogude Liidu asutajaliikmed 1922. aastal kui ka ÜRO asutajaliikmed 1945. aastal. Ukrainale ja Valgevenele see tegelikku iseseisvust ja enesemääramist ei toonud ning ÜRO Peaassambleel oli NSV Liidul lihtsalt kaks garanteeritud lisahäälet.

Aastaraamatu esimese artikli autor on Klaipėda ülikooli Baltimaade ajaloo ja arheoloogia instituudi direktor Vasilijus Safronovas, kes näitab oma artiklis, et suurem osa sõduritest, kes võitlesid aastatel 1918–1920 Leedu kolmes iseseisvussõjas, ei olnud sõdinud Esimeses maailmasõjas. Ta oponenteerib mitme autori väitega, justkui oleks Esimese maailmasõja järgsed iseseisvus- ja vabadussõjad olnud sõdurite ja ohvitseride Esimese maailmasõja sõjakogemuse jätkuks, ning osutab, et vähemalt Leedu näitel ei pea see väide enamjaolt paika.² Rootsi Riigikaitse Kõrgkooli emeriitprofessor Lars Ericson Wolke kirjutab 1919. aastal Eesti Vabadussõjas võidelnud Rootsi vabatahtlike kompanii moodustamisest, selle liikmetest ja nende saatusest ning mitme mehe võitlusest teistes Läänemere idakalda iseseisvussõdades.³ Greifswaldi Ülikooli Ida-Euroopa ajaloo õppetooli teadur Thomas Rettig uurib kindralleitnant Rüdiger von der Goltzi, major Alfred Fletcheri ja kindralmajor Pavel Bermond-Avalovi näitel sõjapealike rolli 1919. aastal

² Vt ka Vasilijus Safronovas, „The War is not Over? On the Continuity and Discontinuity between the Great War and the War of Independence as Experienced by the Lithuanian Soldiers“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 11–36.

³ Vt ka Lars Erikson Wolke, „Idealists or Adventurers? The Swedish volunteers in Estonia in 1919“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 37–66.

Kuramaal ning analüüsib Joshua Sanborni poolt Vene kodusõja kontekstis kasutusele võetud sõjapealikluse mõiste rakendatavust Baltikumis enne-koike Bermond-Avalovi näitel.⁴ Hatšatur Abovjani nimelise Armeenia Riikliku Pedagoogikaülikooli maailma ajaloo ja selle õpetamise meetodite õppetooli professori Hatšatur Stepanjani artikli teemaks on Armeenia lühiajaliseks jäänud iseseisvuse hävimise põhjused Nõukogude Venemaa ja kemalistliku Türgi koosmõjus ning 1921. aasta veebruaril toimunud Nõukogude Venemaa okupatsiooni vastase Armeenia ülestõusu põhjused.⁵

Kahe Eesti autori artiklid käsitlevad repressioone ja terrorit Eesti Vabadussõja ajal. Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi arhiivinduse osakonna teadur Toivo Kikkas võrdleb ühelt poolt Eesti rahvaväe väliskohtute kohtupidamist ja teiselt poolt tšekaa tegevust Nõukogude Venemaa marionettvalitsuse, Eesti Tööraha Kommuuni võimu all olnud alal, samuti nende kui erakorraliste kohtute tegevuse aluseid vastavalt Tsaari-Venemaa sõjaväeseadustes ja Nõukogude Venemaa valitsuse deklaratsioonides.⁶ Majandusteadlane Ants Jürman on uurinud nii punast kui ka valget terrorit Virumaa idaosas aastatel 1918–1919. Ta püüab tuvastada kummagi poole ohvrite arvu, lisades ka seni enamasti tähelepanuta jäänud Soome punakaartlaste üksuste liikmed, kes tapeti Narvas pärast seda, kui Eesti rahvaväe üksused ja Soome vabatahtlikud linna 1919. aasta jaanuaris vabastasid. Ta jõuab järeldusele, et Virumaa idaosa terroriohvrite arv oli alates bolševike võimuhaaramisest 1917. aasta lõpus kuni Vabadussõja lõpuni 1920. aasta alguses palju suurem kui mujal Eestis.⁷

Süüdistus valges terroris oli üks Nõukogude ajaloo-propaganda tööriistu, punane terror ja selle ohvrid oli aga üks argumente võitluses bolševismi vastu. Tänapäeval on enamik asjakohaseid arhiive, aga ka mälestused uurijate käsutuses ning propagandavahu alt tõe tuvastamine on võimalikum

⁴ Vt ka Thomas Rettig, „Pavel Bermond-Avalov and the Formation of the West Russian Volunteer Army – Warlordism in the Baltic?“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 67–115.

⁵ Vt ka Khachatur Stepanyan, „1921 February rebellion as a manifestation of Armenian War of Independence“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 116–129.

⁶ Vt ka Toivo Kikkas, „Field Courts Martial, the Cheka and Penal Policy in the Estonian War of Independence in 1918–1920“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 133–180.

⁷ Vt ka Ants Jürman, „The White and Red Terror in the Eastern Part of Viru County in 1917–1919“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 181–218.

kui kunagi varem möödunud sajandi jooksul, silmas pidades küll sedagi, et nii mõndagi on jäädavalt minevikutolmuks saanud. Kuid ajaloolase erapooletu vaade neile minevikusündmustele võib endiselt meelehärmi põhjustada, sest veri on paksem kui vesi.

Esmakordselt ilmub aastaraamatu selles numbris Eesti sõjamuuseumi vanemteaduri Mari-Leen Tammela artikkel kindralmajor Andres Larka rollist Eesti riigikaitsepoliitika kujundamisel, mida on ühelt poolt varjutanud Larka vähem tähelepanu pälvinud tegevus Vabadussõja ajal, kuid võib-olla rohkemgi tema tõus vabadussõjalaste riigivanema kandidaadiks 1934. aasta valimistel ning tema süüdimõistmine 1936. aastal vabadussõjalaste kohtuprotsessil. Poola Rahvusliku Mälu Instituudi teaduri Rafał Michliński uurimus Poola mereväe komandorist Witold Zajączkowskist, kes võitles Vabadussõjas Eesti merejõudude koosseisus, ilmus paari aasta eest poola keeles, kuid avab mõne vähetuntud tahu Eesti Vabadussõja ajaloos, mistõttu pakub kindlasti huvi ka eesti lugejale.

Eesti Vabadussõja ajalugu on tähtis kõigile eestlastele, kuid teadmised samal ajal naaberriikides ja kaugemalgi toimunud annavad võimaluse võrrelda, avastada seni vähe tuntud seoseid ning ehk ka mõista, miks teised rahvad paljusid ajaloosündmusi hoopis teisiti näevad kui meie. Teisalt loodan nagu iga koostaja ja toimetaja, et seda aastaraamatut on lihtsalt huvitav lugeda.

**VABADUSSÕJAD
KIRDE-EUROOPAS
JA KAUGEMAL**

Sõda ei ole lõppenud? Sõja jätkumisest ja katkemisest ilmasõja ja vabadussõja vahel, nagu seda tajusid Leedu sõdurid

Vasilijus Safronovas

Peter Holquist, Robert Gerwarth ja teised ajaloolased on väitnud, et 1918. aasta novembris alla kirjutatud Compiègne'i vaherahuleping ei tähendanud Ida-Euroopa jaoks mitte võitluse ja vägivalda lõppemist, vaid maailmasõja „jätkumist ja transformeerumist“. Kuid jätkumise puhul on tähtis, kelle vaatepunktist sõda jätkus. Kas sõdurite, tsiviilisikute või sõja-põgenike? Paljud leedulastest Esimese maailmasõja veteranid ei võidelnud aastatel 1919–1920 peetud Leedu vabadussõjas, nende hulgas ka ohvitserid, allohvitserid ja sõjaväearstid. Seetõttu koosnes enamik Leedu armeest 1920. aastal meestest, kes ei olnud Esimeses maailmasõjas sõdinud, ning seega polnud Leedu vabadussõda enamiku Leedu sõdurite jaoks Esimese maailmasõja jätkuks.

Sissejuhatus

2002. aastal avaldas Peter Holquist raamatu Esimese maailmasõja ja Vene revolutsiooni vastastikusest mõjust. Ta väitis, et „sõda ja revolutsioon [...] ei ole mitte kaks eraldiseisvat sündmust, vaid pigem kaks punkti ajaloo kulgemise teljel“.¹ Holquisti järgi oli Vene revolutsioon pärast 1917. aastat kogu Euroopas toimunud sõjaaegse „taasmobiliseerumise“ peamine tõukejõud.² Seetõttu soovitas ta kirjeldada alates 1918. aastast Euroopas puhkenud sõdu, eriti Vene kodusõda, kui maailmasõja „jätkumist ja

¹ Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution. Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921* (Cambridge MA, London: Harvard University Press, 2002), lk 3.

² *Ibid.*, lk 2.

transformeerumist“.³ Holquist nimetas kogu ajajärku 1914–1921 Venemaal kriisi kontinuumiks.

Kuigi Holquisti raamat käsitles sündmusi niinimetatud Doni kasakate maal, järgisid teda paljud ajaloolased, kes mõne teise piirkonna 20. sajandi esimese poole sõjalisi konflikte uurides nimetasid postimperiaalseid territooriume „piirimaadeks“ (Oskar Halecki), „veremaadeks“ (Timothy D. Snyder), „värinatsooniks“ (Omer Bartov ja Eric D. Weitz), „vahemaadeks“ (Alexander V. Prusin), „Euroopa ääremaadeks“ (Mark Levine) või „Euroopa Lähis-Idaks“ (Lewis Namier). Näiteks, kirjutades „sõjast pärast sõda“ selles piirkonnas, rõhutas Peter Gatrell „tihedat seost“ ilmasõja ja järgnenud revolutsiooniliste väljakutsete, kodusõdade ja „irregulaarvägede peetud räpaste sõdade“ vahel, „mis paistsid silma sõjalise jõu kasutamise tsiviilelanike vastu“.⁴ Ajaloolaste tööühm, kes tegutses Roberth Gerwarthi juhtimisel Iirimaa Rahvusülikooli Dublini kolledži ja Dublini ülikooli Trinity College'i juures, tõstatas küsimuse, kas Esimene maailmasõda üldse lõppes 1918. aasta novembri lõpus. Nad jõudsid põhjendatult järelduseni, et suure osa Ida-Euroopa jaoks oli Läänes „sõjajärgse“ perioodina tuntud ajastu „isegi sõja-aastatest vägivaldsem, kui revolutsioonide, sõdade ja kodusõdade ohvriks langes 1917. aastast 1920. aasta alguseni üle nelja miljoni inimese“.⁵ Robert Gerwarth nimetab oma 2016. aastal ilmunud raamatus selle piirkonna elanikke „võidetuteks“,⁶ Jay Winter on aga väitnud, et tegelikult toimus Kesk- ja Ida-Euroopas 1917. aastast 1923. aastani veel üks maailmasõda, Esimese maailmasõja uus etapp, mis erines kvalitatiivselt eelnenud sõjast.⁷ Kõigi nende väidete puhul on ühine see, et neil on üks ja sama eesmärk – nad püüavad kehtestada lähenemisviisi, mille kohaselt ei lõppenud vägivald

³ Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution. Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921*, lk 3–4.

⁴ Peter Gatrell, „War after the War: Conflicts, 1919–23“, *A Companion to World War I*, toim. John Horne (Oxford: Wiley-Blackwell, 2010), lk 567.

⁵ Vt The Limits of Demobilization, 1917–1923: Paramilitary Violence in Europe and the Wider World, Final Report Summary, last update 9 March 2016, <https://cordis.europa.eu/project/id/240809/reporting> [20. märts 2026].

⁶ Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917–1923* (London: Allen Lane, 2016).

⁷ Jay Winter, „The Second Great War, 1917–1923“, *Revista Universitaria de Historia Militar* 7.14 (2018), lk 160–179.

suures osas Euroopast mitte 1918. aastal, vaid mõnes piirkonna riigis – nagu näiteks Eesti – see 1917. aastal tegelikult alles algas; ja et Esimese maailmasõja ning järgnenud rahvusriikide loomise ja nende piiride pärast peetud sõdade vahel oli postimperiaalsel alal järjepidevus.

Kuid järjepidevuse puhul on väga tähtis selgeks teha, kelle vaatenurgast me seda näeme: kas sõdurite, tsiviilisikute või põgenike, kas nende, kes olid sõjas midagi kaotanud, või nende, kes olid suutnud sõjast midagi võita? Oma artiklis tahan näidata, kui tähtis on arvestada eri vaatenurki, ja kasutan selleks kahte inimeste kategooriat, kes kogesid sõjavägivalda eri moel: leedulastest sõdureid, kes võitlesid Esimeses maailmasõjas, ning sõdureid, kes võitlesid Leedu rahvusriigi eest 1919. ja 1920. aastal.

Minu väidete kujunemist on innustanud kaks Oxfordi ülikooli kirjastuses avaldatud raamatut.⁸ Nende autorid, Tomas Balkelis ja Jochen Böhrer, uurivad sõda ja paramilitaarset vägivalda vastavalt Leedus ja Poolas. Oma väite – et Esimese maailmasõja ja järgnenud rahvuslike sõdade vahel oli järjepidevus – üheks tõestuseks peavad mõlemad asjaolu, et kummalgi maal ei toimunud demobiliseerimist. Nad väidavad, et paljudel juhtudel vahetasid impeeriumiarmede sõdurid lihtsalt oma mundrit.

Loomulikult on niisuguse seisukoha toetuseks palju argumente. Kuid demobiliseerimise ärajäämine ei olnud võrdselt iseloomulik kõigile uutele Kesk- ja Ida-Euroopa riikidele. Esimesed Poola leegionid moodustati Habsburgide keiserlikus armees 1914. aastal. Vastusena sellele lubas Romanovite impeerium samuti Poola üksuste formeerimist (esimesena moodustati 1914. aastal Puławy Leegion). 1915. aastal algas Vene armee Läti kütipataljonide formeerimine. Esimeses maailmasõjas võitlesid nii Poola kui ka Läti rahvusüksused aladel, millest sai hiljem vastavalt Poola ja Läti rahvusriigi territooriumi osa. Erinevalt suurest osast Läti küttidest, kelle bolševikud 1918. aastal sügavale Sise-Venemaale viisid, jäid mõned organiseeritud Poola üksused tulevase Poola aladele, võitlesid rahvuslike huvide eest ja liitusid lõpuks Poola sõjaväega. Selles mõttes peab paika Böhleri väide, et demobilisatsiooni ei toimunud ning paljude Poola sõdurite

⁸ Tomas Balkelis, *War, Revolution, and Nation-Making in Lithuania, 1914–1923* (Oxford: Oxford University Press, 2018); Jochen Böhrer, *Civil War in Central Europe, 1918–1921. The Reconstruction of Poland* (Oxford: Oxford University Press, 2018).

jaoks ei alanud ega lõppenud sõjaväeteenistus 1918. aastal. Kuid Balkelis ei ole täpne oma taotluses esitada samasugust järjepidevust ka Leedu näitel. Oma raamatu mitmes peatükis toob ta välja, et tuhanded Esimese maailmasõja veteranid, kes olid demobiliseeritud, vahetasid oma mundri ja mobiliseeriti sündivasse Leedu rahvuslikku sõjaväkke või paramilitaarsetesse üksustesse.⁹ Balkelis toob oma väite illustreerimiseks mõned näited, kuid ei täpsusta selle nähtuse ulatust. Nii võib lugejale jääda vale mulje, et Esimeses maailmasõjas ja järgnenud kolmes Leedu iseseisvuse eest peetud sõjas võitlesid ühed ja samad inimesed. Käesolev artikkel täpsustab tema väidet ja püüab Leedu näitel heita rohkem valgust keiserlike ja rahvuslike armeede omavahelise järjepidevuse küsimusele.

Kuidas formeerida armeed? Esimese maailmasõja veteranide roll Leedu kaitsel

Erinevalt lätlastest ja poolakatest ei lubatud leedulastel Vene relvajõududes oma rahvusväeosi formeerida enne, kui alles pärast veebruarirevolutsiooni, samal ajal eestlaste ja ukrainlastega. Kogu tulevase Leedu territoorium oli sel ajal endiselt Saksa armee okupatsiooni all. Sellest tulenevalt said Vene sõduritena teenivad leedulased oma sõjaväeüksusi ainult Vene armee tagalas. Need sündisid Kiievis, Smolenskis, Valgas, Rivnes ja mujal.¹⁰

Kõigist neist üksustest oli enne enamlaste võimuhaaramist formeeritud ainult Leedu Üksik Pataljon¹¹ Vitebskis (3. Soome kütidiviisi koosseisus). Kõik ülejäänud üksused formeeriti hiljem, olid osa Vene valgete liikumisest ja bolševikud käsitlesid neid vaenlastena. Punaarmee püüdis Leedu rahvusväeosade sõdureid oma poolele tõmmata. Lisaks neile langesid mõned üksused (näiteks 17. ratsaväediviisi Leedu eskadronid) Saksa sõjavangi. Seega oli enamik neist üksustest 1918. aasta kevadeks laiali saadetu. Kõik

⁹ Balkelis, *War, Revolution, and Nation-Making*, lk 9, 77, 111.

¹⁰ Leedu rahvusväeosade kohta vt ka Vytaitas Jokubauskas, „An Army never Created: Lithuanian National Units in Russia and their Veterans Organisation in Lithuania in the Interwar Period“, *The Great War in Lithuania and Lithuanians in the Great War: Experiences and Memories*, toim. Vasilijus Safronovas (Klaipėda: Klaipėda University Press, 2017), lk 101–122.

¹¹ Vene keeles *Особый литовский батальон III Финляндской стрелковой дивизии*.

Esimese maailmasõja veteranid ühe Leedu rahvusväeosa koosseisus. Leedu Üksiku Pataljoni staap 1917. aasta lõpul või 1918. aasta alguses. Leedu Riiklik Keskarchiiv (LCVA), P-19269

see takistas neid võitlemast tulevase Leedu territooriumil või Leedu rahvuslike huvide eest. Hoolimata Leedu rahvusüksuste organiseerijate lootustest, et need moodustavad tulevase Leedu sõjaväe tuumiku,¹² ei jõudnud ilmasõja veteranid kodumaale organiseeritult. Kõigist rahvusväeosadest suutis ainult Leedu Üksik Vooripataljon¹³ 1918. aasta augustis rohkem või vähem korraldatud üksusena Rivnest Vilniusesse jõuda.¹⁴ Niisiis erines olukord Leedus täielikult olukorrast Poolas, kus 1918. või 1919. aastal sulandati Poola armeesse mitu Venemaal või Prantsusmaal ilmasõja ajal moodustatud Poola üksust.

¹² Vt Ladislovas Natkevičius, *Lietuvos Kariuomenė* (New York: Lithuanian Development Corporation, 1919), lk 11.

¹³ Vene keeles *Отдельный литовский обозный батальон*.

¹⁴ Pranas Briedulis, „Mano atsiminimai. Iš Rovno lietuvių karių gyvenimo“, *Karo archyvas* 4 (1928), lk 182–191.

Endise Vene armee leedulastest sõdurite naasmine kodumaale, millest hiljem sai Leedu, võttis aega mitu aastat. Ankeedid, mida 1930. aastate lõpul täitsid oma kogemuste kohta sõjaväeteenistuses need Esimese maailmasõja veteranid, kes olid teeninud Leedu rahvusväeosades, sisaldavad ebapiisavalt teavet selle kohta, kuidas kodumaale naasi.¹⁵ Nende ankeetide kvantitatiivne analüüs näitab, et kuigi 62,75% küsitletuist naasid juba 1918. aastal, jätkus kodumaale tagasipöördumine rinnetelt, tagalast, garnisonidest ja sõjavangilaagritest ka järgnenud aastatel: 1919. aastal olid Leedusse jõudnud 17,68%, järgmisel aastal 6,25%, 1921. aastal 9,62% ja 1922. aastal 2,47% küsitletuist. Üksikuid veterane naasis hiljemgi ja seda kuni 1931. aastani.

Samal ajal kui Saksamaa alustas 1918. aasta lõpul oma sõjaväeüksuste tagasitõmbamist Ida-Euroopas okupeeritud aladelt, tungisid nendesse maadesse bolševike armeed. Selleks ajaks oli juba loodud Leedu Vabariik, mille Lietuvos Taryba (Leedu Nõukogu) oli välja kuulutanud kõigepealt 1917. aasta detsembris ja siis uuesti 1918. aasta veebruaris. Kuid tema relvajõud olid alles loomisel. Tegelikult ei pidanud esimene peaminister Augustinas Voldemaras riigikaitse küsimust prioriteediks. 1918. aasta novembris ja detsembris olid küll ametlikult moodustatud nii kolm rügementi (kaks leedu ja üks valgevene rügement) kui ka kindralstaap ja komandantuur, kuid sõjaväes valitses katastroofiline puudus relvadest, laskemoonast, vormidest ja ennekõike meestest. 1919. aasta jaanuari alguseks oli riigi kaitseks rivis vaevu 100 ohvitseri (leedu k *karininkai*) ja mitte rohkem kui 700 sõdurit ja allohvitseri (leedu keeles *kareiviai*).¹⁶ See vägi ei suutnud vastu seista pealetungivale bolševike Läänearmeele. Seetõttu

¹⁵ Ankeete säilitatakse Vilniuses Leedu Riiklikus Keskarhiivis (Lietuvos centriniš valstybės archyvas, edaspidi LCVA), f. 1446, ap. 1, b. 3–29 ja 46. 1320 ankeedi analüüsi arvilised tulemused avaldatakse siin esimest korda. 1320 veteranist 1216 on märkinud oma kodumaale naasmise täpse aasta.

¹⁶ 1919. aasta 1. jaanuaril oli Leedu armees 144 ohvitseri ning 2676 allohvitseri ja sõdurit. Need arvud näivad aga ülepaistatuna, sest sõjaväe isikkoosseis hakkas kiiresti kasvama alles jaanuari esimestel päevadel. Vt Cf. Vytautas Jokubauskas, „*Mažųjų kariuomenių galia ir paramilitarizmas. Tarpukario Lietuvos atvejis* (Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2014), lk 354; Vytautas Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918–1920* (Vilnius: Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos Leidybos centras, 1998), lk 248, 322; Gintautas Surgailis, *Pirmasis pėstininkų didžiojo Lietuvos kunigaikščio Gedimino pulkas* (Vilnius: Vytauto Didžiojo karo muziejus, 2011), lk 20–21; Gintautas Surgailis, *Antrasis Lietuvos didžiojo kunigaikščio Algirdo pėstininkų pulkas* (Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2014), lk 13–21.

viidi kõik kolm üksust, mida nimetati uhkelt rügementideks, Alytusesse, 1918. aasta detsembri lõpus Kaunasesse ja Hrodnasse.

Sel ajal, kui riigikaitset alles organiseeriti, tulid mitmes piirkonnas mehed kokku, et moodustada paramilitaarseid üksusi. See ei toimunud täiesti koordineerimatult, kuid paljudel juhtudel sündisid need üksused auto-noomselt. Esimene neist loodi 1918. aasta lõpus Kuramaa ja Kaunase kubermangu endise piiri lähistel. Nende üksuste liikmed tegutsesid partisanidena nii Saksa sõjaväelise kontingendi kontrolli all olevail aladel (kontrolliks võis seda loomulikult nimetada ainult tingimisi, kuid nii oli see sakslaste arvates) kui ka aladel, kuhu oli tunginud Punaarmee.

Sellel ajajärgul oli Esimese maailmasõja veteranidel tähtis roll. Nad osalesid aktiivselt relvi kasutada oskavate meeste juhtimisel. Endised Vene armee ohvitserid vennad Aleksandras ja Povilas Plechavičius korraldasid partisanitegevust Seda ümbruses Loode-Leedus. Jonas Bartasevičius, samuti endine Vene ohvitser, organiseeris paramilitaarse väekoondise Põhja-Leedus Pašvitinyses 1919. aasta alguses. Need on ainult mõned näited. Meeste seas, kes liitusid riigikaitsega juba 1918. aasta lõpus, oli samuti palju veterane, sealhulgas hilisemad kindralid Jurgis Kubilius, Mykolas Velykis, Pranas Liatukas, Jonas Galvydis-Bikauskas, Vincas Grigaliūnas-Glovackis, Julius Čaplikas ja Vladas Nagevičius, polkovnik Kazys Škirpa ja teised tulevase Leedu armee silmapaistvad ohvitserid, ning mõned aktiivsed Leedu rahvusväeosade organiseerijad Venemaal, nagu Stasys Butkus ja Petras Gužas.

Esimese maailmasõja veteranide panus Leedu kaitse organiseerimisse kasvas veelgi 1919. aasta esimestel kuudel. Selleks oli mitu põhjust. Valitsuse vahetumise järel sattus uus valitsus olukorda, kus kaitseküsimus muutus kriitiliseks. Uus peaminister Mykolas Sleževičius ja kaitseminister Mykolas Velkis pöördusid 1918. aasta 29. detsembril rahva poole, kutsudes üles vabatahtlikult sõjaväkke astuma.¹⁷ Nädal hiljem, 1919. aasta 5. jaanuaril, andis valitsus käsu astuda sõjaväkke kõigil riigiteenistuses olevatel isikutel, kellel oli Vene armees ohvitseri või sõjaväeametniku kogemus. 15. jaanuaril 1919 kuulutati välja ülejäänud kuni 45-aastaste ohvitseride ja sõjaväeametnike

¹⁷ „Į Lietuvos piliečius“, *Lietuvos aidas*, 29. detsember 1918, lk 2.

Leedu relvajõudude esimene avalik vande andmise tseremoonia Kaunases 1919. aasta 11. mail. Vytautas Suure sõjamuuseum (Vytauto Didžiojo karo muziejus, VDKM), Fa-23058

mobilisatsioon.¹⁸ Mobilisatsiooni kiiluvees ja vabatahtlike suure arvu tõttu kasvas relvajõudude isikkoosseis veebruari alguseks umbes 270 ohvitseri ning 4000 allohvitseri ja sõdurini.¹⁹ Kõik need ohvitserid ja ka väike arv reamehi olid peaaegu kindlasti Esimese maailmasõja veteranid. Kuid näib, et 1919. aasta kevadeks oli Esimese maailmasõja veteranide mobiliseerimine Leedu sõjaväkke saavutanud oma lae. Isegi kui 1919. aasta jooksul lõimiti sõjaväega mõned paramilitaarsed üksused, mille liikmete hulgas oli endisi Vene armee ohvitseri, muutis kohustusliku sõjaväeteenistuse kehtestamine armeed ja viis sõdurite põhiosa koosseisu kiire muutumiseni. 1894. aastast 1901. aastani sündinud meeste kohustuslik sõjaväeteenistus ning Leedu

¹⁸ *Lietuvos įstatymai. Sistematuotas įstatymų, instrukcijų ir įsakymų rinkinys, sur. Antanas Merkys* (Kaunas: A. Merkys and V. Petrulevičius, 1922), lk 325–327.

¹⁹ Vt vasturääkivaid hinnanguid: Vytautas Lesčius, *Lietuvos kariuomenė nepriklausomybės kovose 1918–1920* (Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2004), lk 39 ja Jokubauskas, „Mažųjų kariuomenių“ galia, lk 354.

rahvastiku mõne kategooria mobiliseerimine, mis jätkus aastatel 1919–1920, kasvatas Leedu armee isikkoosseisu 1920. aasta detsembriks 46 000 meheni.²⁰

Et Leedu armee isikkoosseisu suurenemine jätkus ja paramilitaarsete üksuste roll järjest kahanes, vähenes ka Esimese maailmasõja veteranide osakaal Leedu sõdurite hulgas.

Uuesti mobiliseeritud sõdurite osakaal Leedu armees aastatel 1919–1920

Ükski ajaloolane pole veel püüdnud hinnata, kui palju Esimese maailmasõja veterane võitles Leedu relvajõudude koosseisus sõjas, mida hakati hiljem nimetama Leedu vabadussõjaks. Mõistagi on tegu kompleksse küsimusega, mille vastus sõltub suurel määral sellest, mida täpselt pidada vabadussõjaks.²¹

Leedu relvajõud osalesid kolmes erinevas relvastatud konfliktis – sõjas Punaarmee vastu, kokkupõrgetes Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armeega ja sõjas Poolaga. Leedu autorid hakkasid neid sõdu alles alates 1920. aastate keskpaigast nimetama iseseisvusvõitluseks (*nepriklausomybės kova*), võitlusteks iseseisvuse eest (*nepriklausomybės kovos*) või vabadussõdadeks (*nepriklausomybės karai*). Kuid nende sõdade lõpp tõi kaasa mõningase segaduse. Rahvasteliidu sõjalise kontrollkomisjoni sekkumise järel 1920. aasta novembris Leedu-Poola rahulepingut ei sõlmitud. Kuigi mõlemad pooled olid sõjategevuse lõpetanud, jätkusid leedulaste ja poolakate kokkupõrked niinimetatud neutraalses tsoonis, mille oli moodustanud kontrollkomisjon, kuni see tsoon 1923. aasta veebruaris-mais likvideeriti. Veel enam, Leedu armee isikkoosseis jätkas suurenemist, saavutades oma tipu 1921. aasta detsembris – 1922. aasta jaanuaris. Demobiliseerimist

²⁰ Vt Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918–1920*, lk 424–429 ja Jokubauskas, „*Mažųjų kariuomenių galia*“, lk 354.

²¹ Tomas Balkelis on „iseseisvussõdade“ kontseptsiooni suhtes kriitiline. Vt tema katseid vaadelda Esimese maailmasõja järgseid sõjalisi konflikte Leedus kui „pigem ühte mitmesuunalist sõda kui „vabadus-“, „kodu-“ või „revolutsioonisõdade“ seeriat: *Balkelis, War, Revolution, and Nation-Making*, lk 7, 96. Nende sõdade rolli kohta Leedu kodumaises ajaloonarratiivis vt Vasilijus Safronovas, „Who fought for national freedom? On the significance of the Great War in interwar Lithuania“, *Acta Baltico-Slavica* 42 (2018), lk 189–215.

*Joniškelise patal-
joni partisanid
1919. aastal. LCVA,
A049-P046*

alustati 1922. aasta kevadel ja see kestis 1923. aasta lõpuni. Kõiki neid fakte võib käsitleda argumentidena väitele, et sõda, vägivald, sõjategevus ja sõjalised operatsioonid lõppesid tegelikult alles 1923. aastal.²² Kui aga küsida, kui palju sõdureid osales mõlemas konfliktis (s.o Esimene maailmasõda ja Leedu sõjad) tegelikult, siis muutub osalemise ulatus oluliseks kriteeriumiks. Sõjalised kokkupõrked neutraalses tsoonis oli mõistagi väikesemahuline konflikt, milles pigem osalesid mitte kuigi suured jõud. Lisaargumendiks on tõsiasi, et mehed, kes olid juba Vene armees teeninud, vabastati alates 1921. aastast sõjaväeteenistuskohustusest Leedu armees (vt allpool). Seetõttu näib selles artiklis loogilisem järgida „traditsioonilist“ lähenemist Leedu

²² Jokubauskas, „Mažųjų kariuomenių“ galia, lk 24; Balkelis, *War, Revolution, and Nation-Making*, lk 1–2, 156.

sõdadele. 1922. aastal tunnistas Leedu armee sõjategevuse perioodiks aja-
järgu 1919. aasta 5. jaanuarist kuni 1920. aasta 1. detsembrini.²³ Kuigi sõjalisi
kokkupõrkeid ja vägivalda tuli ette nii enne kui ka pärast neid kuupäevi,
võrdsustati sõja lõpp nähtavasti 1920. aasta 29. novembri Rahvasteliidu
sõjalise kontrollkomisjoni otsusega. Leedu ajakirjanduses ei käsitatud seda
otsust konfliktiki lõpuna, kuid kindralstaap teatas 1920. aasta 4. detsembril,
et ei avalda enam avalikke teadaandeid, sest „sõjategevus on lõppenud“.²⁴
See teeb 1920. aasta lõpu „sobivaks“ ajahetkeks, mille seisuga hinnata, kui
palju ilmasõja kogemusega mehi oli kuulunud suurenenud Leedu armeesse
ja osalenud kolmes Esimesele maailmasõjale järgnenud Leedu sõjas.

Umbkaudne arv, s.t 46 000 meest (vt eespool Leedu armee suuruse kohta
1920. aasta detsembris), mis on valitud selle artikli hinnangute aluseks,
vajab lähemat selgitust. Mitte kõik need mehed ei osalenud sõjategevuses
(nagu polnud ka kõik Esimese maailmasõja veteranid olnud rindel). Kahe
aasta jooksul, 1919–1920, muutus armee pidevalt. Näiteks mobiliseeriti
1919. aasta 15. jaanuaril allohvitserid, kes olid teeninud varem Vene armees.
Nende demobiliseerimine kuulutati välja 1920. aasta 26. veebruaril, kuid
mõne kuu pärast, 1920. aasta 21. oktoobril, kuulutati välja uus mobilisat-
sioon aastatel 1885–1900 sündinud allohvitseridele.²⁵ Teoreetiliselt tähen-
dab see, et mitte kõik allohvitserid, kes olid teenistuses enne 1920. aasta
veebruari, olid endiselt teenistuses ka detsembris. Pole ka üllatav, et palju
mehi oli arvestatud kaotustena, enamik neist jäädavalt. Hinnangud kaotuste
kogu arvule ulatuvad 5500-st 7600-ni.²⁶ Deserteerumine Leedu armeest on

²³ Leedu kindralstaabi otsusel peeti sõjaks enamliku Venemaaga ajavahemikku 1919. aasta 5. jaanuarist kuni 1920. aasta 5. jaanuarini, kokkupõrgeteks Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armeega ajavahemikku 1919. aasta 26. juulist 15. detsembrini ning sõjaks Poola vägede vastu ajavahemikku 1919. aasta 18. aprillist kuni 1920. aasta 1. detsembrini. *Isakymas Kariuomeni*, 11. aprill 1922, lk 1.

²⁴ Vt „Generalinio Štabo pranešimas“, *Laisvė*, 5. detsember 1920, lk 1 ja *Lietuva*, 5. detsember 1920, lk 1.

²⁵ *Lietuvos įstatymai*, lk 327, 330, 333.

²⁶ Kindralstaabi ametlikel andmetel suri 1919. ja 1920. aastal 1980 Leedu sõjaväelast (kellest 984 langes lahingus, 133 suri haavadesse ja 863 haiguste tõttu) ning 2463 olid saanud haavata. (Vladas Ingelevičius, Juozas Ūsas, Kazys Oželis *et al.*, „Karo sanitarijos tarnyba 1918–1928 m.“, *Mūsų žinynas* 45 (1928), lk 521, 525–526, 530). Vastuolu ülal esitatud arvude vahel tuleneb erinevatest hinnangutest teadmata kadunute ja sõjavangi sattunute arvu kohta, mis ulatub 1024-st kuni 3147-ni, vt Ingelevičius, Ūsas, Oželis *et al.*, „Karo sanitarijos tarnyba“, lk 520; Vytautas Jokubauskas, Titas Tamkvaitis, „Du karo istorijos šaltiniai iš Lietuvos tarpukariu“,

veel üks faktor, mis teeb hinnangud ebatäpseks. Kõigele lisaks mängisid kõigis kolmes sõjas tähtsat rolli paramilitaarsed üksused, mille olid moodustanud relvastatud partisanid ja kütiüksuste liikmed. Kuid üldjuhul ei käsitletud neid Leedu armee osana, ehkki oli ka erandeid. Näiteks Joniškelse piirkonna partisanid lõimiti 1919. aastal Leedu sõjaväega ja neist sai 9. jalaväepolgu tuumik. Kõiki neid asjaolusid arvestades olen valinud meelega arvu, mis näitab Leedu armee suurust ajal, kui ta oli eelnenud kolme kuu vältel kiiresti kasvanud:²⁷ paljudel meestel, kes neil kuudel olid sõjaväkke võetud, polnud lihtsalt olnud veel võimalust sõjategevuses osaleda. Kuid edasistes arvutustes „asendavad“ nad omal moel kõiki neid, kes olid sõjas osalenud, kuid ei olnud ülalmainitud põhjustel 1920. aasta lõpul enam sõjaväes.

Selle alajaotuse järgnevas osas esitan ma Leedu armee isikkoosseisu arvud aastatel 1919–1920 jaotatuna kolme kategooriasse ja üritan anda hinnangu ilmasõja veteranide osakaalule igaihes neist kategooriatest.

Vabatahtlikud

„Leedu armee vabatahtlik“ on tegelikult mitmetähenduslik termin. Mehed pidasid end vabatahtlikeks, sest nad astusid Leedu sõjaväkke vabatahtlikult, kuid see oli ka õiguslik staatus, mis määratleti hiljem Leedu seadusega. 1928. aastal avaldas valitsus täpsed kriteeriumid, keda tunnustatakse vabatahtlikuna, ning neil kriteeriumitel põhinev tunnustamise protseduur venis mitmele aastale. Selle järgi ei tunnustatud vabatahtlikeks paljusid mehi, kes olid astunud Leedu armeesse 1919. ja isegi 1918. aastal. Kurikuulus on Ladas Natkevičiuse näide – ta oli Vene 12. armees²⁸ teeninud Leedu sõdurite silmapaistev organiseerija, kes liitus Leedu sõjaväega varakult,

The Unending War? The Baltic States after 1918, toim. Vytautas Jokubauskas, Vasilijus Safronovas (Klaipėda: Klaipėda University Press, 2018), lk 181.

²⁷ Armee isikkoosseis oli kasvanud 34 736 mehest 1920. aasta 1. oktoobril 46 481 meheni 1921. aasta 1. jaanuaril. Jokubauskas, „*Mažųjų kariuomenių galia*“, lk 354.

²⁸ Leedu tragunisalk (õieti 17. ratsaväediviisi kaks eskadroni) Valgas moodustati pärast seda, kui ta 1917. aasta detsembris suunati 20. Soome tragunipolgust (vene keeles 20-й драгунский Финляндский полк) 12. armee alluvusse.

juba 1918. aasta novembris.²⁹ Vabatahtlikena mittetunnustamise peamiseks põhjuseks oli asjaolu, et sel ajal, kui need mehed Leedu sõjaväkke võeti, oli valitsus juba teinud korralduse nende mobiliseerimiseks või kutsealustena teenistusse kutsumiseks. Mehed, kes olid võidelnud irregulaarüksustes, põrkusid tunnustuse saamisel samuti raskustele. Ainult 17 partisani kuulutati „asutajateks-vabatahtlikeks“³⁰, kuigi mõne hinnangu kohaselt kuulus maapiirkondades, kus tegutsesid paramilitaarsed väekoondised, partisaanialkadesse 0,3–1,5% kõigist elanikest.³¹ See põhjendab 10 000-st 15 000-ni ulatuvaid lahknevusi hinnangutes Leedu armee vabatahtlike arvu kohta aastatel 1918–1920.³² Eeldades, et 1920. aasta lõpus oli Leedu sõjaväes 46 000 meest, moodustasid 10 000 vabatahtlikku 22% isikkoosseisust.

Kui palju oli vabatahtlike hulgas Esimese maailmasõja veterane? Sellele küsimusele on võimalik vastata mõne hästi dokumenteeritud juhtumi põhjal. 2017. aastal ilmunud biograafilises leksikonis on ühe maapiirkonna Leedu armee vabatahtlike kohta väidetud, et 154-st Kirde-Leedu Pumpėnai piirkonna vabatahtlikust olid Esimese maailmasõja veteranid ainult 15.³³ See on 10%, kuigi tuleb meeles pidada, et mõnel leksikonis nimetatud isikul puuduvad täpsed eluloandmed. Ühes teises leksikonis on andmed 286 Ida-Leedu Švenčionyse piirkonna mehe kohta, kes osalesid Leedu iseseisvuse eest peetud sõdades ja kellest 60 (21%) eluloos on andmeid

²⁹ Vt Natkevičiuse täidetud ankeet: LCVA, f. 1446, ap. 1, b. 18, l. 7.

³⁰ Lioginas Leknickas, „Dėl kūrėjų savanorių skaičiaus“, *Karo archyvas* 11 (1939), lk 306.

³¹ Vt Petras Gudelis, „Dėl vasaros rytų partizanų“, *Trimitas* 13 (1935), lk 224–225.

³² Kõige suuremaks arvuks on pakutud, et Leedus oli 14 939 „asutajat-vabatahtlikku“, vt Kalpas Uoginis, „Nepriklausomybė ir savanoriai“, *Karys* 2 (1970), lk 37. Nähtavasti sisaldab see arv ka tagasi lükatud taotlusi. 1938. aasta 1. veebruariks oli Leedu armee peastaap „vabatahtlikeks“ tunnistanud 9995 endist sõdurit, 3407 taotlust oli tagasi lükatud ning veel 70 meest olid staatuse kaotanud, sest nad olid toime pannud kriminaalkuriteo. Vt Leknickas, „Dėl kūrėjų savanorių“, lk 306–307. Ligikaudu sama suure arvu esitab ka teine allikas: enne 1937. aasta 12. aprilli oli rahuldatud 9981 taotlust, veel 200 vabatahtlikuks tunnustamise taotlust oli menetluses. Petras Ruseckas, *Savanorių žygiai: nepriklausomybės karų atsiminimai*, 1. kd (Kaunas: Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjunga, 1937), lk 58. 2010. aastal avaldati peaaegu täielik Leedu valitsuse poolt vabatahtlikena tunnustatud meeste nimekiri erakirjastuse Versmė kodulehel. See põhines Leedu Riikliku Keskarhiivi materjalidel ja sisaldas 10 354 nime. Vt Lietuvos kariuomenės kūrėjai savanoriai (1918–1923), http://www.versme.lt/sav_a.htm [20. märts 2026].

³³ Algimantas Stalilionis, Vyktintas Vaitkevičius, *Laisvės ir Tėvynės ginti: 1918–1920 m. Pumpėnų valsčiaus savanoriai* (Vilnius: Pumpėnų kraštiečių asociacija „Pumpėniečių viltys“, 2017).

2. jalaväepolgu vabatahtlikud 1919. aasta jaanuaris. LCVA, P-19034

teenistuse kohta Esimeses maailmasõjas.³⁴ Kuid see leksikon ei sisalda mitte ainult vabatahtlike, vaid ka Leedu sõjaväkke mobiliseeritute nimesid. Kui me välistame viimase kategooria, siis saame tulemuseks, et Esimese maailmasõja veterane oli umbes 15%.

Näib olevat väljaspool kahtlust, et endiste Vene armee Leedu rahvusväeosade sõdurid võinuksid liituda vabatahtlikena Leedu armeeaga, kui nad naasid territooriumile, mis oli Leedu valitsuse kontrolli all. Meestelt, kes olid liitunud rahvusüksustega enne rahvusriigi loomist, võinuks eeldada sellise kaalutletud otsuse langetamist. Kuid 1220-st ülalnimetatud ankeetides täpselt dokumenteeritud juhtumist teatas ainult 391 küsitletavat oma järgnenud teenistusest Leedu armees ning neist omakorda 208 olid vabatahtlikud. Seega umbes 17%. Tunnistuste kohaselt³⁵ oli ainus

³⁴ Jonas Juodagalvis, *Švenčionių krašto savanoriai 1918–1920* (Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2005).

³⁵ Briedulis, „Mano atsiminimai“, lk 189–190.

üksus, mille sõdurid (vähemalt enamik neist) 1918. aastal organiseeritud moel Leedusse naasta suutsid, Leedu üksik vooripataljon. Kuid pataljoni veteranid ei olnud erandiks: ainult 16% neist astus vabatahtlikult Leedu sõjaväkke.

Kõik see näitab, et Esimese maailmasõja veteranide osakaal vabatahtlike seas oli vaevalt suurem kui 10–17%. Enamikul noortest meestest, kes astusid vabatahtlikult Leedu sõjaväkke, puudus eelnev teenistuskogemus Vene armees.

Kutsealused

Kutsealuste kategooriasse kuulusid sõdurid, kes moodustasid enamiku kõigist sõjaväelastest. 1921. aasta 1. jaanuari seisuga (see on 1920. aasta detsembrile lähim daatum) oli Leedu armees 33 780 kutsealust.³⁶ Nende arv oli 1919. ja 1920. aastal kiiresti kasvanud ning oli 1920. aasta 15. mail 18 975, sama aasta 1. septembril 20 380 ja 12. oktoobril 24 188.³⁷

Kui suur oli Esimese maailmasõja veteranide osakaal kutsealuste seas? Sellele küsimusele vastamiseks tuleb uurida kutsealuste eri aastakäike. 1912. aasta Vene sõjaväekohustuse seaduse³⁸ kohaselt kutsuti igal aastal kohustuslikus korras sõjaväkke ühe aastakäigu mehed, nimelt need, kes olid saanud armeesse kutsumise aasta 1. jaanuariks 20-aastaseks. Vanusepiiri alandati Esimese maailmasõja ajal ning viimaste sõjaväekutsetega 1915. aasta augustis, 1916. aasta mais ja 1917. aasta veebruaris kutsuti teenistusse 19-aastased mehed. Järelikult puudutas Venemaa viimane kutsealuste teenistusse kutsumine 1917. aasta veebruaris mehi, kes olid

³⁶ „Žinios apie naujokus priimtus kariuomenėn“, 1. jaanuar 1921, LCVA, f. 929, ap. 5, b. 3, l. 143 ap.

³⁷ „Žinios apie pašauktus, priimtus, paliuosuotus ir nestojusius naujokus, gimusius 1896, 97, 98, 99 ir 1900 m.“, 15. mai 1920, LCVA, f. 929, ap. 5, b. 3, l. 126; „Žinios apie naujokus gimusius 1896, 97, 98, 99 ir 1900 m.“, 1. september 1920 – Ibid., l. 128; „Žinios apie priimtus naujokus iki 1920, 12 spal.“, 12. oktoober 1920 – Ibid., l. 132.

³⁸ Ob izmenenii Ustava o Vojnskoj Povinnosti: Vysočaiše utverždennyj odobrennyj Gosudarstvennym Sovetom i Gosudarstvennoju Dumoju zakon, 23 ijunja 1912 g. (Об изменении Устава о Воинской Повинности: Высочайше утвержденный одобренный Государственным Советом и Государственной Думою закон 23 июня 1912 г.), *Polnoe sobranije zakonov Rossijskoj imperii. Sobranije tret'e* (Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье), XXXII kd (Petrograd: Gosudarstvennaja tipografija (Государственная типография), 1915), nr 37417, § 2.

sündinud enne 1. jaanuari 1898.³⁹ Kuid 1897. aastal sündinud meeste sõjaväkke kutsumisega alustati juba pärast veebruarirevolutsiooni Venemaal. Revolutsioonile järgnenud sündmused mõjutasid tugevasti sõjaväkke kutsumise tulemusi. See ilmneb ka Leedu rahvusväeosade veteranide täidetud ankeetidest. 1184 mehest, kes olid teeninud Vene armees ja märkisid ankeeti oma sünniaasta, olid 763 (64%) sündinud aastatel 1890–1896, veel 353 meest (30%) aastatel 1871–1889 ja ainult 68 (6%) ajavahemikul 1897–1903.⁴⁰ 1897. aastal sündinute aastakäik (47 veterani) on kaks kuni neli korda väiksem kui aastatel 1890–1896 sündinud meeste arv.

Neid andmeid saab võrrelda andmetega eri aastakäikude kutsealuste kohta, kes astusid Leedu armeesse (vt tabel).

Tabel 1. Aastatel 1894–1901 sündinud kutsealused Leedu sõjaväes⁴¹

Sünniaeg	Sõjaväkke kutsumise aeg	Kutsealuste arv 1921. aasta 1. jaanuaril
1894	1920. a august	357
1895	1920. a august	349
1896	1919. a september	6232
1897	1919. a veebruar	5319
1898	1919. a veebruar	5666
1899	1919. a september	7011
1900	1919. a september	7730
1901	1920. a august	1116
Kokku		33 780

³⁹ Vt *Rossija v mirovoj vojne 1914–1918 goda (v cifrax)* [Россия в мировой войне 1914–1918 года в цифрах] (Moskva: Central'noje statističeskoe upravlenie (Центральное статистическое управление), 1925), lk 17; Nikolai Golovin (Николай Головин), *Voennye usilija Rossii v mirovoj vojne* (Военные усилия России в мировой войне), I kd (Paris: Tovariščestvo ob'edinennyx izdatelej (Товарищество объединенных издателей), 1939), lk 77–80, 84–86.

⁴⁰ Saksamaa okupeeris 1915. aastal tulevase Leedu riigi territooriumi, kuid palju leedulasi elas mujal Venemaal juba varem. 1915. aastal põgenesid veel sajad tuhanded tulevase Leedu territooriumi elanikud enne sakslaste saabumist ja elasid seejärel sõjapõgenikena Venemaal. On põhjust kahelda, kas aastatel 1898–1903 sündinud mehed tegelikult rahvusväeosades teenisid (noorimad neist olid 1918. aastal alles 15-aastased). Kuid sellised sünniaastad on ankeetidesse märgitud.

⁴¹ Allikas: „Žinios apie naujokius priimtus kariuomenėn“, 1. jaanuar 1921, LCVA, f. 929, ap. 5, b. 3, l. 143 ap.

Kutsealuste jaotumine aastakäikude kaupa näitab, et 1898. aastal ja hiljem sündinud mehed moodustasid 64% Leedu sõjaväkke kutsutud kutsealustest (21 523 meest). Kui mõned üksikjuhtumid välja arvata, ei saanud neil mees- tel olla mingisugust Vene armee teenistuskogemust. 1894. ja 1895. aastal sündinud mehed, kes teoreetiliselt võisid Esimeses maailmasõjas olla Vene sõjaväes, kutsuti Leedu sõjaväkke 1920. aasta augustis ja moodustasid ainult kaks protsenti kõigist kutsealustest. 1896. aastal sündinud mehed kutsuti Leedu sõjaväkke 1919. aasta 27. septembril. Kuid kuu aja pärast, kui sõjaväkke võtmine oli juba alanud 20 ringkonnast kuues,⁴² otsustas valitsus teha erandi neile meestele, kes olid teeninud Vene armees.⁴³ Kuigi see 1919. aasta 28. oktoobri seadusemuudatus puudutas ainult 1896. aastal sündinud mehi, vabastati vähemalt alates 1921. aastast Leedu armeesse kutsumisest ka need teiste aastakäikude mehed, kes olid teeninud Vene armees.⁴⁴ Nii on märkinud oma ankeeti mitu rahvusväeosade veterani, kes olid sündinud 1896. aastal või varem (1895. ja 1894. aastal).⁴⁵ Järe- likult olid 1897. aastal sündinud mehed peaaegu ainus aastakäik, keda puudutas nii Leedu kui ka Vene sõjaväkke kutsumine. Kuid 1917. aasta Vene sõjaväkke kutsumine 1897. aastal sündinud kutsealustele puudutas tegelikkuses suhteliselt väheseid leedu keele kõnelejaid, nimelt neid, kes olid kas 1915. aastal sõjapõgenikena Venemaale läinud või juba elasid seal enne „suurt taganemist“. 1917. aastal olid kõige suurema leedu rahvastikuga territooriumid Saksa okupatsiooni all.

Võttes ühe kolmandiku 1917. aastal sõjaväkke kutsutud 19-aastastest kutsealustest (eeldatagu, et 1/3 oli tegelik tulemus, vt ülalpool) ja lisades umbes samasuguse arvu teiste aastakäikude kutsealuseid, saame Leedu armee kutsealuseid, kes võisid olla olnud sõduritena ka Esimeses maailma- sõjas, kõige rohkem 3500. Enamik kutsealustest olid liiga noored selleks, et

⁴² Vt „Šaukimas kariuomenėn vyrų, gimusių 1896, 1899 ir 1900 mt. paskelbtas Rugsėjo m. 27 d. 1919 mt. (Įsakymas Lietuvos Kariuomenei Nr. 157 § 1)“, LCVA, f. 929, ap. 5, b. 3, l. 120.

⁴³ *Laikinosios Vyriausybės Žinios* 15, 24. november 1919.

⁴⁴ Vt aruanne olukorra kohta 1921. aasta veebruaris („Žinios apie naujokų ėmimo darbo eigą už vasarį m. 1921 m.“, LCVA, f. 929, ap. 5, b. 3, l. 98) ja järgnevad aruanded samas säilikus.

⁴⁵ Vt 1894. aastal sündinud mehe ankeet: LCVA, f. 1446, ap. 1, b. 14, l. 8; 1895. aastal sündinud mehe ankeet vt LCVA, f. 1446, ap. 1, b. 46, l. 61; 1896. aastal sündinud meeste ankeetid: LCVA, f. 1446, ap. 1, b. 14, l. 23; b. 16, l. 65, 70; b. 17, l. 112, 141.

neil oleks olnud Esimese maailmasõja kogemus, ning enamik venelastest Vene sõdureid ei sattunud Leedu sõjaväkke piirangute tõttu, mille Leedu valitsused kehtestasid kutsealuste sõjaväkke kutsumise ajal.

Mobiliseeritud

Eeldatavasti oli Esimese maailmasõja veteranide osakaal suurim sõjaväelaste kolmanda kategooria, mobiliseeritute seas. Kuid see kategooria, kuhu kuulusid alates 1919. aasta jaanuarist mobiliseeritud mehed, oli osakaalult üsna vähetähtis (neli protsenti). Näib, et Leedu valitsust huvitas relvakandmisvõimeliste meeste koguarv. See võib olla põhjuseks, miks nõuti kõigilt aastatel 1870–1900 sündinud meestelt, et nad registreeriksid end kohalikus komandantuuris. 1920. aastal registreeriti komandantuurides, mis olid igas Leedu maakonnas, kokku 20 388 meest, kes olid varem teeninud teiste riikide armeedes.⁴⁶ Kuid valitsus ei kasutanud seda „reservi“ mitte kunagi täielikult, sest mobiliseeriti ainult kindla kategooria mehed – ohvitseridest ja allohvitseridest veteranid, endised sõjaväeametnikud, arstid, loomaarstid, velskrid ja apteekrid ning aastatel 1892–1901 sündinud mehed, kes olid vähemalt neli aastat koolis käinud või gümnaasiumis õppinud. Sageli olid need mehed tõepoolest Esimese maailmasõja veteranid, kes nüüd uuesti mobiliseeriti. Aga nende sõjaväeteenistusse kutsumise põhjuseks oli pigem elukutse ja/või haridustase, mitte niivõrd sõjaväeline väljaõpe.

Mõned näited. Petras Tarasenska oli enne 1915. aasta septembris Vene armeesse mobiliseerimist kooliõpetaja ja ülendati 1916. aastal lipnikuks. 1918. aastal ta demobiliseeriti ning jätkas Pihkvas ajalooõpetaja ja ajaloolasena. Leedusse naasis ta 1919. aasta juulis, mobiliseeriti endise Vene ohvitserina viivitamatult Leedu sõjaväkke ja oli seejärel 13 aastat tegevteenistuses.⁴⁷ Peaaegu samamoodi läks Pranas Saladžiusel, kes sai hiljem koloneliks ja oli Leedu suurima paramilitaarse organisatsiooni,

⁴⁶ „Statistiko[s] žinios apie kariškius tarnavusius svetimų šalių armijose gimusius tarp 1870–1900 m. užsiregistravusius apskričių komendantūrose,“ [1920], LCVA, f. 929, ap. 5, b. 3, l. 125.

⁴⁷ Vt Daiva Steponavičienė, *Petras Tarasenska (1892–1962) (Biografinė apybraiža)* (Vilnius: Pilių tyrimų centras „Lietuvos pilys“, 1996); Vytautas Jokubauskas, „Karinko Petro Tarasenos tarnyba Lietuvos kariuomenėje“, *Lietuvos archeologija* 41 (2015), lk 170–171.

Leedu Küttide Liidu (*Lietuvos šaulių sąjunga*) ülem. 1912. aastal oli ta samuti lõpetanud Panevėžyse õpetajate seminari ning ülendati teenistuse ajal Vene armees lipnikuks. 1919. aasta juulis mobiliseeriti ta teist korda, seekord Leedu sõjaväkke ning jäi ohvitserina tegevteenistusse kuni 1940. aastani.⁴⁸ Stasys Raštikis, hilisem Leedu relvajõudude juhataja, oli samuti uuesti mobiliseeritud. Leedusse naasmise järel 1918. aasta kevadel tahtis ta saada katoliku preestriks ja astus Kaunase vaimulikku seminari, kuid mobiliseeriti 1919. aasta märtsis endise Vene ohvitserina Leedu sõjaväkke.⁴⁹

Oleks aga vale eeldada, et kõik ohvitserid, allohvitserid, arstid, loomakarstid, velskrid ja farmatseudid, kes olid võidelnud Esimeses maailmasõjas, tõmmati kodumaale naasmise järel ka järgnenud sõdadesse. Osa neist, siiski käputäis, säästeti sellest. Nende hulka kuulusid invaliidid, inimesed, kes täitsid teisi riigile tähtsaid ülesandeid (nt valitsusametnikud), ja need, kes jõudsid Leedusse alles pärast 1920. aastat.

Valitsus eelistas selgesti kvalifitseeritumaid mehi. See huvi ei ilmne mitte ainult mobilisatsioonide, vaid ka kutsealuste sõjaväkke kutsumise puhul. Kuigi on väga ebatõenäoline, et 1919. aasta veebruari 1897. ja 1898. aastal sündinud kutsealuste sõjaväkke kutsumine saanuks puudutada endisi ohvitseri (ohvitser pidanuks sel juhul olema väga noor, 21–22-aastane), sätestasid 1919. aasta 10. veebruaril avaldatud sõjaväkke kutsumise eeskirjad selgesõnaliselt, et Leedu sõjaväeteenistusest ei vabastata ohvitseri, allohvitseri ja sõjaväeametnikke, kes on teeninud teistes armeedes.⁵⁰

Seevastu paljud Vene armeest demobiliseeritud alamväelased, kes pärast Esimest maailmasõda kodumaale naasid, nähtavasti arvasid, et nad on oma kohustuse täitnud, ja hakkasid uuesti tsiviilellu lõimuma. Valitsus ei näidanud üles ka suurt huvi neid uuesti sõjaväkke kutsuda. Nende meeste nõrga esindatuse teine selgitus võib olla asjaolu, et väljavaade Leedu armees teenida ei olnud kindlasti ülemäära populaarne. Kuigi nende kutsealuste

⁴⁸ Vt Saladžiuse täidetud ankeet: LCVA, f. 1446, ap. 1, b. 23, l. 50.

⁴⁹ Vt Raštikise täidetud ankeet: LCVA, f. 1446, ap. 1, b. 21, l. 45 ja tema mälestused: Stasys Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, 1. kd, *Kario atsiminimai* (Los Angeles: Lietuvių dienos, 1956), lk 107–136.

⁵⁰ *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 4., 5. märts 1919.

osakaal, kes sõjaväkke kutsumise peale kohale ei ilmunud, kahanes 1919. aasta keskpaiga 37,6%-lt 1920. aasta lõpu 19,2%-ni,⁵¹ oli see sõjas oleva riigi kohta siiski kõrge näitaja.

Sarnane kogemus, erinevad sõdurid

1923. aasta Leedu rahvaloenduse ajal püüdsid loendajad kindlaks teha muu hulgas ka seda, kui palju elas riigis Esimese maailmasõja veterane. Toetudes veteranidelt endilt või siis juhul, kui isik oli surnud või teadmata kadunud, nende lähisugulastelt saadud teabele, pidid nad täitma niinimetatud sõjas osalenu formulari. Kindlasti ei näidanud selle ettevõtmise tulemus, kui palju leedulasi oli Esimeses maailmasõjas osalenud. Küll aga näitas see nende meeste täpse arvu, kes olid 1923. aasta 1. jaanuaril Leedu elanikud (välja arvatud Memeli piirkond) ja olid Esimeses maailmasõjas teeninud erinevates armeedes. Rahvaloenduse käigus täidetud 64 628-st sõjaveterani formularist olid 11 173 täidetud nende kohta, kes olid sõjas surma saanud.⁵² See tähendab, et Esimeses maailmasõjas osalenud mehi oli 53 455. Välja arvatud üsna väike arv leedulasi, kes olid teeninud USA, Briti või Saksa sõjaväes, jääb järele umbes (arvatavasti rohkem kui) 50 000 Vene armee veterani, ohvitseri, allohvitseri ja sõdurit, kes olid saanud oma sõjakogemuse Esimeses maailmasõjas ja olid naasnud kodumaale, mis alates 1918. aastast oli Leedu Vabariik.

Käesolev artikkel ei anna sama täpset ja usaldusväärset arvu nende meeste kohta, kes pärast kodumaale tagasipöördumist jätkasid sõjaväeteenistust Leedu armees. Siiski on võimalik pakkuda mõned kokkuvõtvad

⁵¹ Autori arvutused järgmiste allikate põhjal: „Žinios apie pašauktus, priimtus, paliausuočius ir nestojusius kariuomenėn naujokus gimusius 1897 ir 1898 metuose“, 27. september 1919, LCVA, f. 929, ap. 5, b. 3, l. 123; „Žinios apie pašauktus kariuomenėn naujokus gimusius 1896, 1899 ir 1900 metuose,“ [1919. aasta lõpp] – Ibid., l. 124; „Žinios apie pašauktus, priimtus, paliausuočius ir nestojusius naujokus, gimusius 1896, 97, 98, 99 ir 1900 m.“, 15. mai 1920, Ibid., l. 126; „Žinios apie naujokus gimusius 1896, 97, 98, 99 ir 1900 m.“, 1. september 1920, Ibid., l. 128; „Žinios apie nestojusius naujokus“, 8. oktoober 1920, Ibid., l. 134; „Žinios apie naujokus nestojusius kariuomenėn“, 1. jaanuar 1921, Ibid., l. 146.

⁵² *Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys* (Kaunas: Centralinis statistikos biūras, 1926), lk lxvi.

Sõdurid mälestamas Leedu iseseisvussõdades langenuid nende haudadel Ida-Leedus Širvintos 1920. aastatel. VDKM, Fa-19677

arvud, tuginedes ülalpool esitatud hinnangutele. Vabatahtlike seas ulatus Esimese maailmasõja veteranide arv arvatavasti 1035-st kuni 1760-ni (10–17%). Keskmine on 1400. Kutsealuste hulgas ei ületanud ilmasõja veteranide arv ilmselt 3500 ja oli tõenäoliselt väiksemgi. 1500 Esimese maailmasõja veterani mobiliseeritute seas on tõenäoliselt üsna täpne arv. Neid arve kokku liites saame 6400, mis vastab 13%-le Esimeses maailmasõjas Vene armees teeninud veteranidest, kes elasid Leedus 1923. aasta alguses, ning 14%-le kogu Leedu armee 1920. aasta lõpu isikkoosseisust.

Isegi arvesse võttes, et need hinnangud on spekulatiivsed, on ilmne, et 1920. aasta lõpul teenisid Leedu armees mehed, kellel puudus Esimese maailmasõja sõdurikogemus. Maailmasõja veteranide osakaal oli väga kõrge ohvitseride, allohvitseride ja arstide seas. Märkimisväärne hulk neist (umbes kolmandik) oli teeninud Vene armee Leedu rahvusväeosades ja jätkas oma teenistust ka Leedu armees. Loomulikult jagasid ohvitserid ja rahvusväeosade veteranid, kes olid oma kutsealustest ja mobiliseeritutest alluvate ülemad, väljaõpetajad ja mentorid, nendega oma varasemaid kogemusi, kuid see ei saanud luua kõigi sõjaväkke kutsutute ühist kogemust Esimesest maailmasõjast ja Leedu iseseisvussõdadest.

Kokkuvõtteks

Umbes üks seitsmendik Leetu jõudnud Esimese maailmasõja veteranidest teenis ka Leedu relvajõududes ja neil oli Leedu iseseisvuse eest võitlemise kogemus. Ennekõike ohvitserid kutsuti suhteliselt kiiresti uuesti teenistusse. Kuid alamväelastele tähendas aastate 1918 ja 1919 vahetumine kas sõjakogemuse lõppu või siis selle algust. Seetõttu on õige väita, et leedulased, kes võitlesid impeeriumiarmee ridades Esimeses maailmasõjas, ja leedulased, kes võitlesid Leedu rahvuslikes sõdades, olid põhimõtteliselt kaks erinevat sõjameeste rühma.

Sellest järeldub, et kui me vaatleme neid sõdu nende meeste silme läbi, kes tegelikult sõdisid, ei olnud aastate 1918 ja 1919 vahetumine pöördepunktiks mitte ainult Euroopa „Läänes“, vaid ka mõnes kontinendi „Ida“ osas. Mõistagi kogesid paljud tsiviilelanikud mõlemat sõda kui vägivalda, üksijäetuse, erakorraliste olukordade, kaotuste ja viletsuse aega. Kuid vähemalt Leedu arhiivimaterjalide näitel ei saa me sedasama väita sõjaväelaste kohta. Leedu veteranidel oli põhjust teha vahet kahel sõjal ja mitte ainult sellepärast, et ühes võitlesid nad Vene impeeriumi ja teises rahvusriigi eest. Vahetegemise peamine põhjus on asjaolu, et tegu oli erinevate veteranidega, kelle kogemused olid selgesti erinevad. Ainult väike osa Leedu sõdureid võis näha rahvuslikke sõdu Esimese maailmasõja kogemuse jätkuna. Enamikule sõduritele olid rahvuslikud sõjad uus kogemus, sest Esimest maailmasõda olid nad kogenud samamoodi nagu tsiviilelanikud.

Omal kombel seletab see ka nende kahe tüübi veteranide hilisema ühiskondliku staatuse kujunemist. Enne 1937. aastat oli Leedus mitu veteranide ühingut, sealhulgas ka Esimese maailmasõja veteranidel, kuid ükski neist ei ühendanud ainult Esimese maailmasõja veterane. Armees Eelkäijate Ühingu (*Kariuomenės pirmūnų sąjunga*) asutamine muutis mõnevõrra olukorda, kuid ka sellesse ühingusse kuulusid ainult need Esimese maailmasõja veteranid, kes olid teeninud Vene armee Leedu rahvusväeosades. Samal ajal sai juba 1920. aastatel hoo sisse Leedu armee vabatahtlike soodustuste ja privileegidega eristaatuse loomine. Kuigi vabatahtlikud ei olnud suurim kolmes rahvuslikus sõjas võidelnud sõdurite kategooria, olid nad ühiskonnas hästi esindatud ning avalikkuses

häälekad. Nagu ka paljud teised Leedu iseseisvussõjas võidelnud mehed ei oleks nad arvatavasti mõistnud tänapäeva ajaloolaste ettepanekuid seostada Esimest maailmasõda Leedu iseseisvussõjaga ning näidata nende omavahelist järgnevust.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiiviallikad

Leedu Riiklik Keskarhiiv (*Lietuvos centrinis valstybės archyvas, LCVA*)

f 929 Kariuomenės štabas

f 1446 Kariuomenės pirmūnų sąjunga

Õigusaktid ja publitseeritud allikad

Briedulis, Pranas, „Mano atsiminimai. Iš Rovno lietuvių karių gyvenimo“, *Karo archyvas* 4 (1928), lk 182–191

Gudelis, Petras, „Dėl vasaros rytų partizanų“, *Trimitas* 13 (1935), lk 224–225

Ingelevičius, Vladas, Ūsas, Juozas, Oželis, Kazys *et al.*, „Karo sanitarijos tarnyba 1918–1928 m.“, *Mūsų žinynas* 45 (1928), lk 491–540

Leknickas, Lionginas, „Dėl kūrėjų savanorių skaičiaus“, *Karo archyvas* 11 (1939), lk 306–307

Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys (Kaunas: Centralinis statistikos biūras, 1926)

Lietuvos įstatymai. Sistematizuotas įstatymų, instrukcijų ir įsakymų rinkinys, sur. Antanas Merkys (Kaunas: A. Merkys, V. Petrulis, 1922)

Natkevičius, Ladislovas, *Lietuvos Kariuomenė* (New York: Lithuanian Development Corporation, 1919)

Raštikis, Stasys, *Kovose dėl Lietuvos*, 1. kd, *Kario atsiminimai* (Los Angeles: Lietuvių dienos, 1956)

Ruseckas, Petras, *Savanorių žygiai: nepriklausomybės karų atsiminimai*, 1. kd (Kaunas: Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjunga, 1937)

Uoginis, Kalpas, „Nepriklausomybė ir savanoriai“, *Karys* 2 (1970), lk 34–37

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie tret'e (Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье), XXXII kd (1912), 1. osa

(Petrograd: Gosudarstvennaja tipografija (Государственная типография), 1915)

Rossija v mirovoj vojne 1914–1918 goda (v cifrax) (Россия в мировой войне 1914–1918 года (в цифрах) (Moskva: Central'noe statističeskoe upravlenie (Центральное статистическое управление), 1925)

Periodika

Įsakymas Kariuomenei 1922

Laikinosios Vyriausybės Žinios 1919

Laisvė 1920

Lietuva 1920

Lietuvos aidas 1918

Kirjandus

Balkelis, Tomas, *War, Revolution, and Nation-Making in Lithuania, 1914–1923* (Oxford: Oxford University Press, 2018)

Böhler, Jochen, *Civil War in Central Europe, 1918–1921. The Reconstruction of Poland* (Oxford: Oxford University Press, 2018)

Gatrell, Peter, „War after the War: Conflicts, 1919–23“, *A Companion to World War I*, toim. John Horne (Oxford: Wiley-Blackwell, 2010), lk 558–575

Gerwart, Robert, *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917–1923* (London: Allen Lane, 2016)

Golovin, Nikolai (Головин, Николай), *Военные усилия России в мировой войне (Военные усилия России в мировой войне)*, I kd (Paris: Товарищество объединенных издателей (Товарищество объединенных издателей), 1939

Holquist, Peter, *Making War, Forging Revolution. Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921* (Cambridge MA, London: Harvard University Press, 2002)

Jokubauskas, Vytautas, „An Army never Created: Lithuanian National Units in Russia and their Veterans Organisation in Lithuania in the Interwar Period“, *The Great War in Lithuania and Lithuanians in the Great War: experiences and memories*, toim. Vasilijus Safronovas, *Acta historica universitatis Klaipedensis*, 34 (Klaipėda: Klaipėda University Press, 2017), lk 101–122

Jokubauskas, Vytautas, „Karininko Petro Tarasenkos tarnyba Lietuvos kariuomenėje“, *Lietuvos archeologija* 41 (2015), lk 169–184

Jokubauskas, Vytautas, „Mažųjų kariuomenių“ galia ir paramilitarizmas. *Tarpukario Lietuvos atvejis* (Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2014)

- Jokubauskas, Vytautas, Tamkvaitis, Titas, „Du karo istorijos šaltiniai iš Lietuvos tarpukariu“, *The Unending War? The Baltic States after 1918*, toim. Vytautas Jokubauskas, Vasilijus Safronovas (Klaipėda: Klaipėda University Press, 2018), lk 177–242
- Juodagalvis, Jonas, *Švenčionių krašto savanoriai 1918–1920* (Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2005)
- Lesčius, Vytautas, *Lietuvos kariuomenė 1918–1920* (Vilnius: Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos Leidybos centras, 1998)
- Lesčius, Vytautas, *Lietuvos kariuomenė nepriklausomybės kovose 1918–1920* (Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2004)
- Safronovas, Vasilijus, „Who fought for national freedom? On the significance of the Great War in interwar Lithuania“, *Acta Baltico-Slavica* 42 (2018), lk 189–215
- Stalilionis, Algimantas, Vaitkevičius, Vyktintas, *Laisvės ir Tėvynės ginti: 1918–1920 m. Pumpėnų valsčiaus savanoriai* (Vilnius: Pumpėnų kraštiečių asociacija „Pumpėniečių viltys“, 2017)
- Steponavičienė, Daiva, *Petras Tarasenko (1892–1962) (Biografinė apybraiža)* (Vilnius: Pilių tyrimų centras „Lietuvos pilys“, 1996)
- Surgailis, Gintautas, *Antrasis Lietuvos didžiojo kunigaikščio Algirdo pėstininkų pulkas* (Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2014)
- Surgailis, Gintautas, *Pirmasis pėstininkų didžiojo Lietuvos kunigaikščio Gedimino pulkas* (Vilnius: Vytauto Didžiojo karo muziejus, 2011)
- Winter, Jay, „The Second Great War, 1917–1923“, *Revista Universitaria de Historia Militar* 7.14 (2018), lk 160–179.

Internetiallikad

- Lietuvos kariuomenės kūrėjai savanoriai (1918–1923), http://www.versme.lt/sav_a.htm [20. mārts 2026]
- The Limits of Demobilization, 1917–1923: Paramilitary Violence in Europe and the Wider World, Final Report Summary, last update 9 March 2016, CORDIS, <https://cordis.europa.eu/project/id/240809/reporting> [20. mārts 2026]

Pavel Bermond-Avalov ja Lääne-Venemaa Vabatahtlik Armeed – palgasõdurite pealike ajastu Baltikumis?

Thomas Rettig

Sõjapealikkuse¹ esiletõus on nähtus, mis tekib võimuvaakumi olukorras sõdade, kodusõdade ja revolutsioonide ajal. Vene kodusõja ajast on palju näiteid sellest, kuidas mõnes piirkonnas koondasid sõjaväejuhid enda kätte absoluutse võimu ega allunud ühelegi riiklikule võimule või allusid ainult nominaalselt. Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armeed formeerinud Pavel Bermond-Avalovit vaadeldakse kui näidet ühest palgasõdurite pealikust Balti riikide vabadussõdade ajaloos. Suur osa tema armeest koosnes Saksa sõduritest ja ohvitseridest, kes olid 1919. aasta esimesel poolel võidelnud vabakorpustlastena kindral Rüdiger von der Goltzi ülemjuhatusel all kas Rauddiviisis või mõnes teises üksuses. Selle asemel, et võidelda bolševike ja Punaarmeeaga, pööras Bermond-Avalov 1919. aasta sügisel relvad Läti Vabariigi vastu ja marssis Riia peale.²

Ebakindla riikliku võimu ajastutel tekkinud laiaulatusliku vägivalda põhjusteid ja dünaamikat uurivate ajaloolaste töölaual on sõjapealikkus üsna uus uurimisvaldkond. Mõned ajaloolased on sõjapealikkuna defineeritavaid isikuid tuvastades uurinud sellest vaatepunktist ka Vene revolutsiooni ja kodusõja sündmusi, et selgitada vägivalda võimutsemist võimuvaakumis,

¹ Originaalis kasutatakse selletemalise teaduskirjanduse terminit *warlordism*, mis on kohmakas nagu ka tõlkeks leitud „sõjapealikkus“. Terminiga mõeldakse peamiselt palgasõduritest koosnevate vägede eesotsas poliitilist võimu taotlevate sõjaväeliste juhtide tegevust. Mõnes keeles kasutatakse *warlord*² vastena ka välikomandöri, kuid eesti keeles on sellega tähistatud madalama taseme sõjaväejuhte näiteks soomes Tšetšeenia sõdadega aastatel 1994–2009 (*toim.*).

² Osa artiklist põhineb autori magistritööl.

mis oli kujunenud ühes või teises piirkonnas.³ Kuigi enamik näiteid on isikute ja sündmuste kohta Vene valgekaartlike armeede väejuhatuste võimualal või Siberi ja Kaug-Ida perifeerias, võib siiski küsida, kas sellest vaatenurgast võiks analüüsida ka konflikte endise Vene impeeriumi Balti kubermangudes. Kõigepealt Vene impeeriumi ja siis Saksa keisririigi kokkuvarisemise järel tekkis võimuvaakum ka siin ning sõjaväelastest avantüristid püüdsid siingi riigistruktuuride puudumist ära kasutades kehtestada vägivalda toel oma piirkondlikku võimu. Niisiis, kuidas võib sõjapealikkuse uurimine muuta või rikastada meie arusaama Baltikumi mitmetahulistest konfliktidest?

Sel eesmärgil vaatlen alljärgnevalt Vene kodusõja üht konkreetset episoodi – Lääne-Venemaa Vabatahtliku Arme (Западная добровольческая армия) formeerimist endise Kuramaa kubermangu territooriumil. Kuri-kuulsa pealetungiga lätlaste kaitstud Riiale 1919. aasta 8. oktoobril põhjustas armee ühe paljudest poliitilistest kriisidest Balti riikide iseseisvussõdade ajaloos. Lääne-Venemaa Vabatahtliku Arme ajalugu oli Saksa vabakorpuste Baltikumi-kampaania viimane peatükk. See väekoondis võitles Vene lipu all ja koostöös Vene üksustega.

Lääne-Venemaa Vabatahtliku Arme formeerimist ja Riia ründamist käsitlevas ajalookirjanduses ja ka ajakirjanduses avaldatud artiklites nimetati nende sündmustega seotud väejuhte sõjapealikeks juba varemgi.⁴ Näiteks armee ülemjuhatajast vürst Pavel Rafalovitš (Mihhailovitš) Bermond- Avalovist on selle sõja kontekstis jäänud mulje kui palgasõdurite pealiku kehasusest Baltikumis. Tema nimi esineb kõikjal selle konflikti kirjeldustes: olgu siis sageli kasutatud nimetuses „Bermond- ti armee“ või ka

³ Vt nt: Richard B. Spence, „Useful brigand: Ataman’ S. N. Bulak-Balakhovich 1917–21“, *Revolutionary Russia* 11.1 (1998), lk 17–36; Jamie Bisher, *White Terror. Cossack warlords of the Trans-Siberian* (London and New York: Routledge, 2005); Joshua Sanborn, „The Genesis of Russian Warlordism. Violence and Governance during the First World War and the Civil War“, *Contemporary European History* 19.3 (2010), lk 195–213; Willard Sunderland, *The Baron’s Cloak. A History of the Russian Empire in War and Revolution* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2014).

⁴ Vt nt: Björn Hofmeister „Goltz, Rüdiger Graf von der“, 1914–1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, toim. Ute Daniel et al., Freie Universität Berlin, Berlin 2016-10-25, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/goltz-rudiger-graf-von-der/> [4. märts 2026].

Kindralmajor krahv Rüdiger von der Goltz (1865–1946), 6. reservkorpuse juhataja 1919. aastal. Rahvusarhiiv (RA), EFA.706.0.338461

kõlavas mõistes „bermontiaad“⁵, millega on tähistatud Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armeed Lätis riigi vastast avantüristlikku sõjalist ettevõtmist ja omistatud sellega tema nimi Lätis vabadussõja ühele episoodile. Kuid eeldades, et nimetatud juhtumid kasutavad sõjapealiku mõistet pigem intuiitselt kui kontseptuaalselt, tõstatan küsimuse: kas me peaksime käsitama Pavel Bermond-Avalovit Baltikumi sõjalistes konfliktides kui sõjapealiku? Kuidas peaksime siis suhtuma nendesse Saksa ohvitseridesse, kellel oli otsustav roll Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armeed formeerimisel, nagu Saksa korpuse juhatajal Kuramaal krahv Rüdiger von der Goltzil või Rauddiviisi ülemal major Josef Bischoffil? Kas ka nemad olid palgasõdurite pealikud?

Nendele küsimustele vastamiseks on hädavajalik vaadelda lähemalt Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armeed formeerimist, et paigutada mehed,

⁵ Vt Askolds Saulitise 2009. aasta dokumentaalfilmi „Bermontiada“ pealkirja või Karsten Brüggemann, *Die Gründung der Republik Estland und das Ende des „Einen und unteilbaren Rußland“*. *Die Petrograder Front des Russischen Bürgerkriegs 1918–1920* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2002), lk 424.

keda nimetatakse sõjapealikeks, murrangute ajastu sõjalise ja ühiskondliku arengu konteksti. Sel viisil on ühelt poolt võimalik uurida, kuidas sõjaväelastest avantüristid suunasid märkimisväärselt sündmusi ja võimendasid vägivalda, teisalt aga küsida, millised välised ja sisemised piirangud mõjutasid nende endi tegevust. Lõpuks võib neid küsimusi tõstatades uurida selle piirkonna keerukaid ühiskondlikke suhteid ja võimustruktuure suurriikide lagunemise ja rahvusriikide konsolideerumise vahelises ajas ja ruumis.

Sõjapealiklus kui historiograafiline lähenemine Vene kodusõja mõistmiseks

Vene kodusõja ajalugu on rikas meeste poolest, kes väärivad sõjapealiku nimetust. Sellest hoolimata pole sõjapealiklus kuulunud selle konflikti kirjeldamisel iseloomulike mõistete hulka. Üks kõige silmapaistvamaid sõjapealikluse uurijaid Venemaa ajaloo kontekstis on Joshua Sanborn, kes on ka arutlenud termini kasutamise üle. Ta kirjutab, et kontseptsioon pärineb Hiina 20. sajandi alguse sõjaliste konfliktide ajaloost ning seda on alles alates 1990. aastatest rakendatud ka hilisemate Aafrika, Aasia ja Euroopa konfliktide kirjeldamisel.⁶ Sanborn märgib, et sõjapealikluse kontseptsiooni abil väärub uurimist ka Vene kodusõda. Vene impeeriumi kokkuvarisemine pakkus paljudele isikutele soodsa keskkonna sõjapealikuna tegutsemiseks ja piirkondlikes vägivallasfäärides domineerimiseks.⁷

Mida aga konfliktide kirjeldamine sõjapealikluse kontseptsiooni kaudu juurde annab? Ühelt poolt taotletakse sellega struktuurse võimuvaakumi vägivalladünaamika selgitamist, keskendudes karismaatilistele ja vägi-valdsetele juhtidele. Teisalt võib see lähenemine aidata selgitada alternatiivseid, regionaalselt piiritletud võimumehhanisme, mis tekkisid lagunenu riikliku korralduse asemele. Sanborni väitel aitab see kontseptsioon mõista, miks otsusekindlate sõjaväelaste juhitud võim suutis asendada väljakujunenud bürokraatliku riigi.⁸ Vastav analüüs peab keskenduma

⁶ Sanborn, „Genesis“, lk 195–196.

⁷ Tema juhtumiuuringud on Lavr Kornilovi ja Roman von Ungern-Sternbergi kohta.

⁸ Sanborn, „Genesis“, lk 197.

järgmistele küsimustele: „Mis on sõjapealikkuse tunnused? Kuidas see algab ja lõpeb? Mis toimub pikemaks ajaks sõjapealiku võimule allutatud ühiskonnas ja majanduses? Kõigile neile küsimustele võib meil aidata vastata Vene kodusõja näide.“⁹

Kuid kuidas on see Baltikumi puhul? Hiljemalt Saksa idarinde kokkuvõtteks 1918/1919. aasta talvel tekitas siin võimuvaakumi, milles paljud poliitilised jõud püüdsid territooriumi üle oma kontrolli kehtestada. Lisaks rahvusriikide loomist taotlevatele jõududele ja bolševikele olid otsustavaks teguriks Baltikumis ka Saksa armee ja Vene valgete väed. Seetõttu põimusid siin omavahel paljud ühiskondlikud ja poliitilised konfliktid, mis muutis sündmustiku erakordselt kiiresti muutuvaks ja segadusseajavaks. Seetõttu näib olevat mõistlik püüda vaadelda, kas sõjapealikkuse uurimine neis konfliktides aitab paremini mõista, kuidas oma võimust teadlikud sõjaväelased püüdsid teostada piirkondlikku võimu ja kuidas oli muutunud armeede sisemine toimimine alates Esimese maailmasõja lõpust. Siinkohal on juhtumiuuringu objektiks Lääne-Venemaa Vabatahtlik Armee – institutsioon, kuhu koondus hulk poliitilisel ja sõjalisel väljal tegutsejaid, kellel oli erinev impeeriumi taastamise strateegia ja keda muu hulgas ühendas vastuseis 1918. aastal välja kuulutatud Läti Vabariigi konsolideerumisele.

Niisiis, kuidas on sõjapealiklust defineeritud? Kasutagem Sanborni enda definitsiooni. Ta tugineb Pak Nung Wongi väitele, kelle järgi on sõjapealik „väejuht, kes teostab poliitilist võimu autonoomselt ja jõuga ähvardades“.¹⁰ Lisaks peavad konflikti sõjapealikkusena kirjeldamisel olema täidetud kaks eeltingimust:

Peamine eeldus on riigi nurjumine. [...] Teine eeltingimus on kandidaatide olemasolu, kellest võivad saada sõjapealikud – need on sõjalise kogemusega mehed, kellel on piisav autoriteet selleks, et innustada oma sõdureid ja ohvitseri kuulekusele, aga ka poliitilised ambitsioonid, huvi tsiviilvõimu vastu ja kõrge riskitaluvus.¹¹

⁹ Sanborn, „Genesis“, lk 196.

¹⁰ Ibid., lk 197.

¹¹ Ibid., lk 197–198.

*Polkovnik Pavel Bermond-Avalov (1877–1973).
Läti sõjamuuseum,
LKM 110-I*

Pealiskaudsel vaatlusel näib Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armeed kontekst 1919. aasta Kuramaal täitvat suure osa nendest tingimustest. Oli olemas ilma sõjalise ja isegi ilma riigivõimuta paik, mida iseloomustas sõjaväeliste tegelaste meelevaldne, kuid samas ka struktuurne vägivald. Kindral krahv Rüdiger von der Goltzi ümbritsesid Saksa ohvitserid, kes teadvustasid oma võimu ja näisid siin järgivat poliitilisi plaane juba enne, kui pildile ilmus ambitsioonikas Vene ohvitser polkovnik Pavel Bermond-Avalov. Varsti pärast seda, kui ta oli üle võtnud vägede juhtimise Kuramaal, põhjustas ta konflikti oma riskantse pealetungiga Riiale. Artiklis püüan rekonstrueerida Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armeed tõusu ja selle enesekuvandit Kuramaa okupatsioonivõimuna. Keskendudes mõnele võimukale ohvitserile, püüan vastata küsimusele, mil määral on tegelikult õigustatud nende kirjeldamine autonoomsete sõjapealikeana – või olid nad oma tegevuses pigem allutatud selgetele piirangutele.

Kuramaa 1919. aastal – okupatsiooni tegelikkus vägivallasfääris

Endise Kuramaa kubermangu territooriumi, mis 1919. aastal sai Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armeed peamiseks koondumisalaks, ei ole raske defineerida nurjunud riikluse alana. Lääne-Venemaa Vabatahtlik Armeed sai Saksamaalt pärandiks okupatsioonivõimu Kuramaal, mida eelnenud neljal aastal oli iseloomustanud äärmine vägivald ning kus olid ebaõnnestunud kõik senised katsed kehtestada sõjaväe- või isegi tsiviilvõimu.

Kuramaal algas riiklike struktuuride lagunemine juba 1915. aastal koos tsaariarmee taganemise ja sellega kaasnenud evakueerimisega. Nagu on kirjeldanud Vejas Liulevičius, ei evakueerinud tsaariarmee mitte ainult suuremat osa elanikest, vaid demonteeris ka tööstusettevõttes ja rakendas üldist põletatud maa taktikat.¹² Järgnenud Saksa okupatsioon läks Kuramaal palju kaugemale klassikalise okupatsioonivõimu eesmärkidest. *Oberbefehlshaber Ost*'i (kõigi Saksa vägede ülemjuhataja idarindel) aparaat kavatses nimelt moodustada riiklikud struktuurid maa haldamiseks, et ellu viia oma „sõjaline utopia“.¹³ Kuid ebaefektiivsuse, aga ka maa ja selle elanike armutu kohtlemise tõttu ei suudetud plaanitud kunagi saavutada. Vastupidi, see viis kõigi organiseerivate struktuuride lagunemiseni, mis muu hulgas väljendus kohalike relvaüksuste tekkimises. Nende üksuste metsadest lähtuvad rünnakud tekitasid olukorra, kus isegi Saksa sõjaväelased ei saanud end Kuramaa teedel enam turvaliselt tunda. Vastuolu totaalse kontrolli taotluse ja selle täieliku puudumise vahel tegelikkuses iseloomustas kogu Saksa okupatsiooni ajajärku.¹⁴

Saksa idarinde kokkuvarisemine 1918. aasta lõpus ei tähendanud piirkondliku vägivallasfääri lõppu, hoopis vastupidi. 1918/1919. aasta talvel järgnes taganevale Saksa armeele Punaarmee ja kehtestas kõikjal bolševistliku terrori, mis oli suunatud kõigi klassivaenlaste ning sugugi mitte kõige viimases järjekorras baltisaksa aadli ja vaimulikkonna vastu.¹⁵

¹² Vejas Gabriel Liulevicius, *War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity, and German Occupation in World War I* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), lk 17.

¹³ Ibid., lk 54.

¹⁴ Ibid., lk 78–81.

¹⁵ Georg von Rauch, *Geschichte der baltischen Staaten* (Stuttgart: Kohlhammer, 1970), lk 50–58.

1919. aasta kevadel tungisid Kuramaale Balti *Landeswehr* – baltisaksa maakaitsevägi, mille koosseisus oli ka üks läti ja üks vene pataljon¹⁶ – ja Saksa armee üksused. Oma rinde tagalas pidid nad peale juba tuntud kohalike jõukude rünnakute tõrjuma ka bolševike vägivallaakte. Seetõttu langes kogu okupeeritud ala rahvastikule üldine kahtlusevari ning sellest alates käsitasid baltisakslased ja Saksa väed oma julgeoleku tagamise ainsa vahendina preventiivset terrorit. Seetõttu kirjeldavad paljud allikad niinimetatud valget terrorit¹⁷ veel äärmuslikumana kui eelnenud punast terrorit. Vägivallameetmeid mõisteti üheselt korra kehtestamise vahendina ja seda peegeldas ennekõike vangide ja tsiviilisikute kohtlemine nii siis, kui üks või teine paik oli kontrolli alla võetud, kui ka siis, kui oldi kontrolli kaotamas. Näiteks teatati Läti ajalehtedes tsiviilisikute valimatust mahalaskmisest Balti *Landeswehr*'i poolt sadamalinnas Ventspilsis vallutamise ajal 1919. aasta märtsis. Seejärel vangistati linnas süstemaatiliselt kõik mehed ja paljud inimesed lasti maha pelgalt nende kahtlase väljanägemise pärast või seetõttu, et neid võidi seostada teadaolevate bolševikega. Ühes aruandes Vainode alevist nimetatakse probleemi – kuidas talitada mõnekümne vangiga kiire pealetungi ajal? Ehkki ka siin tuli ette mahalaskmist, mõistis välikohus mõnede vangidele – „enamasti demokraatlikult valitud omavalitsusorganite liikmetele“ – vanglakaristuse.¹⁸ Isegi Saksa sõdurid võisid langeda terrori ohvriks, kui nende peale kaevati või neil oli kontakt vaenlasega. Üks Saksa armee vabatahtlik teatas, et Jelgavas vangistati mõned vabatahtlikud eeluurimiseks ilma arreteerimis määruseta, sest nende peale oli tehtud salakaebus. Kolme nädala pärast saadeti nad ilma ülekuulamiseta politsei valve all Saksamaa piirile ja seal edasi Berliini. Samas teates mainitakse kolme sõdurit, kes suutsid pääseda bolševike vangistusest ja teatasid Saksa võimudele Punaarmee

¹⁶ Wilhelm Lenz, „Deutschbalten und Bermond. Ihre Zusammenarbeit während der zweiten Hälfte des Jahres 1919“, *Die deutsche Volksgruppe in Lettland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-lettischen Verhältnisses*, toim Boris Meissner et al. (Hamburg: Bibliotheka Baltica, 2000), lk 19.

¹⁷ Üldiselt kasutatav mõiste „valge terror“ viitab Vene kodusõja dihhotoomiaale ja samastab *Landeswehr*'i nagu ka Saksa üksused mõnevõrra lihtsustatult bolševikevastase liikumisega Venemaal.

¹⁸ Übergriffe von 1. Reichsd. Militär & Behörden, 2. Landeswehr in Lettland und Estland, Läti riiklik ajalooarhiiv (Latvijas Valsts vēstures arhivs, LVVA), F2575_20_3, 66.–67. lp.

Balti pataljoni löögiüksuse (Stoßtrupp) ohvitserid enne Riia ründamist 1919. aasta 22. mail. Vasakult: rittmeister von Below, rittmeister Thomas Girgensohn, kapten krahv Heinrich zu Dohna, kornet Burmeister, löögiüksuse ülem leitnant parun Hans Manteuffel, Balti Landeswehr'i ülem major Alfred Fletcher, rittmeister parun Heinrich Manteuffel, staabiars dr Walter Cleemann, rittmeister Fred Armitstead. RA, ERA.1298.1.461.12

rünnakuplaanist. Ka nemad viidi viivitamatult Jelgava eeluurimisvanglasse ja lasti hiljem maha.¹⁹

Riias, mille *Landeswehr* vallutas 1919. aasta 22. mail, asendus eelnenud punane terror valge terroriga, nii nagu see oli olnud ka maapiirkondades. Esimest kümnet päeva pärast linna vallutamist iseloomustasid valimatud mahalaskmised. Kuigi inimesi ka vangistati, toimusid mahalaskmised otse tänaval nähtavasti palju sagedamini. Ka Riias oli kahtlustus ja salakäebus piisav põhjus hukkamiseks. Baltisaksa ja Saksa üksused ilmutasid pealegi avalikult Läti-vaenulikke meeleolusid, sest nende üks eesmärke oli

¹⁹ Übergriffe von 1. Reichsd. Militär & Behörden, 2. Landeswehr in Lettland und Estland, Läti riiklik ajalooarhiiv (Latvijas Valsts vēstures arhivs, LVVA), F2575_20_3, 62.–65. lp.

ka Läti valitsuse toetajate kõrvaldamine. Nagu on oma uurimuses näidanud Mark Hatlie, ei olnud kättemaks mitte ainus vägivalla motiiv, selle taga oli ka poliitilise võistleja nõrgestamise külm kaalutlus. Andmed valge terrori ohvrite arvu kohta Riias varieeruvad suurtes piirides ja ulatuvad 400-st 4500-ni. Hukkamised linnas vaibusid alles siis, kui Antant hakkas Saksa sõjaväe juhtkonnale järjest rohkem survet avaldama.²⁰

Põhimõtteliselt aga kiitis Saksa ülemjuhatus sellise tegutsemise selgelt heaks ja mõistis seda piirkonna spetsiifilistes oludes kui hädavajadust okupatsioonivõimu ning seaduse ja korra kehtestamisel. Tegutseda tuli piirkonnas, kus rinde asukoht muutus nii kiiresti, et sageli pidid sõdivad pooled territooriumi loovutama juba enne, kui olid suutnud kehtestada mingisugusegi sõjaväelise või isegi riikliku korralduse. Lisaks oli kummagi sõdival poolel pidev kokkupuude vastase ja tema ideoloogiaga ning seda sugugi mitte vähe ka kummagi poole rinde tagalas. Neid kontakte tuli vältida. Kiri, mille Saksa väejuhatus saatis USA rahuläbirääkimiste komisjonile kolm nädalat pärast Riia vallutamist, kinnitab neid kavatsusi. Kirjas selgitati, et ka Saksa ülemjuhatus pidas „kriminaalkohtu salajasi otsuseid ja ennatlikke hukkamisi kõige ebasobivamaks viisiks rahu ja korra kehtestamiseks siinsel maal“. Juhtkond oli teadlik, et „rahvustevahelised vastuolud ainult süvenevad mitte täiesti õiguspäraste kohtuotsuste tõttu, mitte ei leevene“. Seetõttu oli iga välikohtu koosseisus alati üks lätlane, üks baltisakslane ja üks sakslane, et välistada rahvuslikult motiveeritud kättemaksu. Välikohtute vajadust õigustati sellega, et „avalikuks“ kohtupidamiseks polnud kohtunikke ning bolševike laastatud linnas puudusid ka kohtupidamiseks vajalikud ruumid. Seetõttu pidid kohut mõistma välikohtud, et ühelt poolt „vabastada süütud kinnipeetavad“, teisalt aga „mõista kohut kõige ohtlikumate kurjategijate üle, enne kui võimalik vastupealetung toob bolševikud uuesti võimule“.²¹ Need argumendid näitavad, et Saksa väejuhatus oli kindlasti huvitatud korra kehtestamisest ja pidas tähtsaks vangide kohtlemist õigusriigile omasel moel. Kuid need osutavad

²⁰ Mark R. Hatlie, *Riga at War 1914–1919. War and Wartime Experience in a Multi-ethnic Metropolis* (Marburg: Herder-Institut, 2014), lk 125–132.

²¹ Der Amerikanischen Kommission To Negotiate Peace [sic!], 12. juuni 1919, Herderi Instituudi dokumendikogu (Dokumentensammlung des Herder-Instituts, edaspidi DSHI) 120 Generalkommando 1, S. 33–34.

ka dilemmale, millega pörkus institutsioon, kes käsitas end piirkonnas korda tagava võimuna.

Saksa ja baltisaksa jõudude vägivaldseid aktsioone ei põhjendatud aga ainuüksi väejuhatuse püüdlustega korra jaluleseadmiseks. Endiselt suurel hulgal Kuramaal olevate sõjaväelaste, aga ka Saksa vormis tuvastamata isikute omavolitamised olid igapäevased ja hoolimata väejuhatuse jõupingutustest need üksnes suurendasid anarhiat piirkonnas. Mitmel juhul avaldas Läti valitsus protesti Läti elanike vastu toime pandud omavoliliste vägivaldaktide pärast. Näiteks veel 24. augustil saatis Läti välisminister Zigfrīds Anna Meierovics Saksa saadikule noodi, milles ta avaldas resolutsiooni protesti Saksa vägede tegevuse vastu:

Meie riigiasutused on ametlikult tuvastanud juhtumeid, mis iseloomustavad Saksa väeüksuste toime pandud terrorit Kuramaal. Saksa sõjaväelased on avalikult rünnanud Läti komandantuure ja vallamaju, relvitustanud valvureid, hävitanud komandantuure, omastanud raha, röövitud vallasvara ja dokumente. [---] Iga päev lisandub Saksa sõdurite uusi vägivaldakte ja röövimisi. Jaunpilsis ja Salduses on olnud mitu mõrva. Ringkonnakohtu prokurör on seni registreerinud 400 vargus- ja röövimisjuhtumit. Saksa sõdurid tallavad oma hobustega põlde ja heinamaid ning veavad ära vilja, mistõttu elanikel ei jätku leiba.²²

Protestinoodis sisalduv põhjalik kirjeldus Saksa sõdurite käitumisest osutab, et Saksa väejuhatuse meetmetest ei piisanud piirkonnas korra kehtestamiseks isegi veel mitte 1919. aasta augustis. Rohkem on põhjust oletada, et suvel muutunud poliitilise ja sõjalise olukorra tõttu muutus ka olukord Kuramaal pigem halvemaks ja väejuhatuse kontroll oma sõdurite üle järjest vähenes. See oli paljuski põhjustatud tingimustest, milles Saksa armee pidi tegutsema pärast idarinde lagunemist 1918. aasta novembris.

²² Eine Note des Aussenministers Meierowitz an den deutschen Gesandten, 24. August 1919, LVVA F2575_20_3, 80.–81. lp.

Lääne-Venemaa Vabatahtlik Armeed – lagunenud riigi varemotel sündinud nurjunud armeed?

Kui Saksa keiserlik 8. armeed hakkas pärast Compiègne'i vaherahu ja Saksa revolutsiooni lagunema, otsustati siin nagu ka mujal moodustada vabatahtlikud üksused, et julgestada Saksamaa piiri ja tagada sisemine kord riigis. Need vabakorpused allusid Kõrgemale Ülemjuhatusese (*Oberste Heeresleitung*), mis formeeris Ida-Preisimaal Põhja ülemjuhatusese (*Oberkommando Nord*). Väejuhatuses Kuramaa rindel määrati 6. reservkorpuse juhatus (nn kindralkomando), mis edaspidi varustas peale Saksa vabatahtlike üksuste, millest suurim oli Rauddiviis (*Eiserne Division*), ka Balti *Landeswehr*i.²³ 6. reservkorpuse juhatajaks nimetati kindral krahv Rüdiger von der Goltz, kes oli end 1918. aasta kevadel bolševismivastases võitluses Soomes juba tõestanud. Ta saabus Liepājasse 1919. aasta veebruari alguses. Sõjaväe uue koosseisuga oli von der Goltz kõike muud kui rahul. Näiteks ei soosinud ta vabatahtlike värbamist, mis tema sõnul tõi „sõjaväkke varjule väga jubedaid elemente, isegi hulga *Spartakusbund*'i agitaatoreid“²⁴ keda tal aga tuli aktsepteerida vältimatu nuhtlusena. Kuid soovimatu politiseerumine polnud ainus probleem, mis mõjutas üksuste moraalselt sidusust. Lisaks nägi von der Goltz ka „autut püüdlust võõral maal rüüstamisega „jõukaks saada““, mis oli üks põhilisi vabatahtlike Kuramaale toonud motiive.

See ei olnud probleem mitte ainult sõjalisest vaatepunktist. Veel vähem oli see kuidagi kooskõlas kõrgete nõudmistega, mida kindral esitas alluvatele oma poliitilistest taotlustest lähtuvalt. Nad ei pidanud mitte ainult tegutsema eeskujulike sõduritena, vaid hakkama pärast sõja lõppu asunikena Kuramaal põldu harima. Saksa talupoegade kolooniate asutamise plaan oli Saksamaa poliitiliste eesmärkide seas nii sõja ajal kui ka juba varemgi. Isegi 1919. aastal polnud need ideed Saksa kindralstaabis²⁵ endiselt mitte ainult väga levinud, vaid neid reklaamiti laialdaselt lendlehtedega,

²³ Wilhelm Lenz, „Deutsche Machtpolitik in Lettland im Jahre 1919. Ausgewählte Dokumente des von General Rüdiger von der Goltz geführten Generalkommandos des VI. Reservekorps“, *Zeitschrift für Ostforschung* 36.4 (1987), lk 525.

²⁴ General Graf Rüdiger von der Goltz, Generalkommando VI. Reservekorps an die Anwerbestelle Baltenland, märts 1919, dokument nr 4 artikli juures Lenz, „Machtpolitik“, lk 540–543.

²⁵ Vt dokumendid nr 1–4 artikli juures Lenz, „Machtpolitik“, lk 535–543.

mida levitati sõdurite hulgas;²⁶ 1919. aasta suvekuudel arutles sel teemal elavalt ka Saksa ajakirjandus.²⁷ Loomulikult oli nii võimalik värvata suurel hulgal vabatahtlikke sõjaväeteenistuseks Kuramaal.

Ainus probleem oli sõjalise ja poliitilise olukorra märgatav muutumine 1919. aasta suvel. Asustuskavad, mis olid Baltikumi võitlema meelitanud märkimisväärse hulga Saksa vabatahtlikke, põhinesid Saksa täievolilise kindrali ja Läti valitsuse 1918. aasta 29. detsembri kokkuleppel.²⁸ Kokkulepe, mis lubas Saksa sõduritel, kes olid Lätis Punaarmee vastu võidelnud, Läti kodakondsust taotleda, oli Saksa üksuste Lätis viibimise õiguslik alus. See, nagu ka Compiègne'i relvarahukokkulepe,²⁹ mis nägi ette, et Saksa väed pidid jääma oma positsioonidele Ida-Euroopas, pärines ajast, kui Läti ajutine valitsus ei olnud suuteline moodustama oma sõjaväge. Veel enam, sõjalist liitu Saksamaaga, mis ka ise ei olnud vähimalgi määral huvitatud oma piiridele nii lähedal olevate alade bolševiseerumisest, vajati ka seetõttu, et Antant oli valmis Baltikumis sekkuma ainult üsna vähesel määral.

Varsti sai siiski selgeks, et kokkuleppe sõlminud pooltel olid Läti tuleviku kujundamisel erinevad eesmärgid. Antandi riigid olid pigem vastu „Saksamaa nagu ka Venemaa võimu taastumisele Balti regioonis“³⁰ ja toetasid peaminister Kārlis Ulmanise valitsust, Saksa sõjaväelased ja endine baltisaksa eliit aga olid vastu Läti rahvusriigile Ulmanise valitsuse juhtimisel. Et Lätis ei tahtnud sekkuda ükski teine suurem sõjaline jõud, püüdsid nad olukorda oma huvides ära kasutada. Kuu aega enne Riia vallutamist korraldas Balti *Landeswehr* Liepājas putši ning Ulmanis ja tema valitsus suutsid end päästa ainult põgenemisega laevale, mida kaitses Briti eskaader.

²⁶ Siedlungsmöglichkeiten im Osten, LVVA, F2575_20_7, 87.–91. lp.

²⁷ Paul Otto Ebe, „Ein Aufnahmegebiet für unsere Auswanderung“, *Stuttgarter Neues Tageblatt*, 25. juuni 1919 (LVVA, F2575_20_7, 84.–85. lp).

²⁸ Hans-Erich Volkmann, *Die russische Emigration in Deutschland 1919–1929* (Würzburg: Holzner, 1966), lk 63–64.

²⁹ Relvarahukokkuleppe 12. artikkel nägi ette, et „üksused, mis on praegu territooriumil, mis enne sõda oli Venemaa osa, peavad [...] naasma Saksamaa piiridesse“, kuid alles „niipea, kui liitlased leiavad, et on saanud selleks sobiv moment, silmas pidades sisemist olukorda nendel territooriumitel“. Conditions of the Armistice with Germany (11 November 1918), German History in Documents and Images, ed. German Historical Institute Washington DC, http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/docpage.cfm?docpage_id=5003 [4. märts 2026].

³⁰ Rauch, *Geschichte*, lk 61.

Seejärel panid baltisakslaste juhid ametisse uue saksameelse valitsuse eesotsas pastor Andrievs Niedraga, keda aga rahvas ei toetanud.³¹ Antant loomulikult protesteeris selle aktsiooni vastu ja nõudis mai alguses kindral von der Goltzi tagasikutsumist, kuid poliitiliselt ambitsioonikas kindral suutis selle nõude tagasi tõrjuda. Antant aga ei nõudnud Saksa vägede Baltikumist evakueerimist isegi pärast seda, kui Riia oli vallutatud. Selle asemel käskis Saksa valitsus 23. mail „korraldada ja kinnitada kõigi Saksa vägede jäämine Lätisse ja Leedusse“.³² Asjaosalistel olid aga Kuramaal ja Riias palju laiaulatuslikumad plaanid. Selle asemel, et hoida oma positsioone või jälitada itta taganevat Punaarmeed, liikusid *Landeswehr* ja Saksa üksused põhja poole, kus neil oli pinevas olukorras kokkupõrge Eesti üksustega, mis olid juuni alguses omakorda peale tunginud. Nüüd viimaks nõudis liitlaste sõjaline missioon sakslaste tagasitõmbumist nagu ka „poole kõigist Saksa üksustest Saksamaale viimist“.³³ Kindral von der Goltz lükkas selle nõudmise tagasi, kusjuures nende sündmuste kokkulangemine otsustavate päevadega Versailles' rahukonverentsil ei ole arvatavasti üllatav. Ilmselt oli kindral veendunud, et Saksamaa lükkab rahulepingu tingimused tagasi, mis võinuks ümber korraldada ka jõupoliitilise olukorra Idas.³⁴ Selles olukorras toimus 22. juunil Võnnu lahing, mille sakslaste üllatuseks võitis Eesti sõjavägi. Nüüd tabas Saksa vägesid jälle mõõnalaine, lüüasaamismeeleolusid võimendas veelgi Versailles' rahulepingu allkirjastamine. See mõjutas ka Baltikumis toimuvat, sest artikli nr 293 jõustumine ei tühistanud mitte ainult Brest-Litovski rahulepingu, vaid ka hilisemad Saksamaa ja Läti lepingud, mis puudutasid sõdurite asustamise kavasid. Relvakonflikti Saksa armee ning Eesti ja Läti Vabariigi vahel lõpetas 3. juulil Riia lähedal alla kirjutatud Strazdumuiža relvarahukokkulepe. Selle lepingu tingimuste kohaselt seati Ulmanise valitsus uuesti ametisse. Lisaks allutati Balti *Landeswehr* Briti ohvitseri juhtimisele ja siirdi rindele bolševike vastu. Leping nägi ette ka Saksa vägede peatse evakueerimise Baltikumist, kusjuures Liivimaalt ja Riiast tuli Saksa üksused viivitamatult ära viia.³⁵

³¹ Ibid., lk 60.

³² Tsiteeritud artikli Lenz, „Deutschbalten“, lk 26 järgi.

³³ Rauch, *Geschichte*, lk 63.

³⁴ Ibid., lk 63.

³⁵ Ibid., lk 63–64.

Loomulikult häiris niisugune sündmuste kulg Saksa sõjaväelasi. Vejas Liulevičiuse järgi irrutas Versailles' rahulepingu allakirjutamine vabakorpuste sõdurid tegelikkusest veelgi kaugemale, kui nad seni olid olnud:

Vabakorpuslased tõmmati pöörastesse plaanidesse ja nad orienteerusid ümber missioonile, mis võis nende sidusat identiteeti kasvatada. Nad olid juba Baltikumis, kui kuulsid Versailles' lepingu allakirjutamisest. Ilma suurema arusaamiseta laiemast poliitilisest ja sõjalisest tegelikkusest lootsid nad läbirääkimiste katkestamisele, mis lubaks Saksamaal sõda jätkata. Lepingu allakirjutamise järel tundsid nad häbi, kurbust ja viha ning viimaks lihtsalt eirasid uudist. [...] Nende ümbritseva tegelikkuse tajus oli olnud nõrk juba varem, nüüd aga katkesid sidemed välisega täielikult. Saksamaa muutus nende silmis „maaks, mida ei olnud olemas“.³⁶

Sidemete katkemise tõttu kodumaaga võitis uuesti kõlapinda väljavaade üles ehitada uus kodu Kuramaal: „Visioon tulevases asustamisest oli võimas ning lubas alalist ja stabiilset identiteeti.“³⁷ Seetõttu tuli šokina samal ajal saabunud uudis, et Versailles' rahulepingu sätete tõttu taganes Läti valitsus oma lubadusest anda kodakondsus välismaa sõduritele. Paljud sõdurid, niisamuti armee juhtkond ei tahtnud leppida nüüd tingimuseks seatud evakueerimisega. Saksa üksuste Kuramaale jäämiseks tuli leida teisi lahendusid. Selles olukorras näis õnneliku kokkusattumusena, et suvel olid saabunud Baltikumi eelnenud kuudel Saksa sõjavangilaagritest värvatud kolm Vene vabatahtlikku üksust. Jelgavas, kus endiselt paiknes Saksa üksuste peakorter, seadis end juuni alguses sisse ka polkovnik Pavel Rafalovitš Bermond-Avalovi juhitud vabatahtlik korpus „Krahv Keller“. Selle juhid deklareerisid, et oma Vene kodumaa bolševismist vabastamiseks kavatsevad nad sekkuda Vene kodusõtta Baltikumist lähtudes. Saksa sõjaväe otsustajatele andis polkovniku ja tema sõdurite kohalolek võimaluse ellu viia „Vene variant“, mida oli kindralstaabis juba tükk aega arutatud. Juba enne Võnnu lahingut oli kasutatud samasugust trikki, kui Rauddiviisi sõduritel lubati kaheks nädalaks Niedra valitsuse teenistusse astuda. Nüüd tuli luua

³⁶ Liulevicius, *War Land*, lk 237–238.

³⁷ *Ibid.*, lk 238.

tingimused, mis võimaldanuksid Saksa vabakorpusel Vene ülemjuhatuse alla minna. Kuid selleks tuli esmalt lahendada hulk küsimusi. Näiteks tuli arutada, kuidas oleks võimalik niisugust Vene armeed Lätis varustada ja rahastada. Samuti oli tähtis, millal Saksa üksused Vene ülemjuhatuse allu- vusse üle viia. Ning lõpuks, aga mitte sugugi vähem tähtsana, tuli selgeks teha, kes Vene ohvitseridest oleks sobivaim ülemjuhataja.

Seesuguses Vene-Saksa koostöös ilmnes aga ootamatu probleem – nimelt ei kujutanud ka Vene vabatahtlikud Kuramaal endast just eliitsõdureid. Saksa korpuse juhatuse raportid olukorra kohta maalivad pildi mitte just ülemäära usaldusväärsetest meestest. Näiteks kurdeti 15. augusti raportis „suure hulga parasiitide ja kahtlaste elementide üle üksikutes üksustes“.³⁸ Kuid „selles suhtes on alustatud teatud puhastusega, mis laieneb ka uutele värvatavatele“. Meeste moraali oli parandanud ka „tugevnev kord ja asja- kohane propaganda, mis on tublide allohvitseride isikliku töö tulemus“. Kuid probleemid ei olnud nähtavasti lahendatud veel kuu aega hiljemgi. 9. septembri raportis on märgitud halba olukorda kõigis valdkondades, „sest näib olevat nappus vajalikust varustusest ning selle eest vastutavad asutused ei ole sugugi teinud seda, mida oleks tulnud teha üldise ähvardava olukorra tõttu ning mida oleks võinud teha heast tahtest“.³⁹ Raportis nähti organiseerimistöö puuduste juuri venelaste olemuses:

Napid tulemused on põhjustatud bürokraatiast, mis on valdav Vene asu- tustes, kus otsustustasandite läbimine on pikk protsess, mis pärsib kogu organisatsiooni tegevust ja lähemas tulevikus ilmselt paralüseeb selle täielikult. Selle on põhjustanud kõigi juhtivate ringkondade suutmatus pühenduda eesmärgile ning, arvestamata hästi teada olevat vene lohakust, ka ohvitserikorpuse täiesti hoolimatu suhtumine kõigesse.

Eriti ohvitserikorpus polnud „sugugi teadlik oma väga suurest vastutusest tänastes tingimustes ja, uskumatu küll, suurem osa neist ei orienteerunud üldse üldises poliitilises ja sõjalises olukorras“. See mõjutas ka sõdureid, kellele ei suudetud „anda olukorra kohta mitte mingit informatsiooni“.

³⁸ Bericht, 15. august 1919, DSHI 120, Generalkommando 4, S. 132–133.

³⁹ Meldung über die russischen Truppen in Mitau, 9. september 1919, Lenz, „Machtpolitik“, dokument 4, lk 573–575.

Kui väljendati poliitilisi veendumusi, polnud ka nendest nähtavasti abi: „Monarhistlike ideede korduv ja avalik rõhutamine mõnede ohvitseride poolt [---] on täiesti asjakohatu.“ Poliitiline passiivsus polnud ainus probleem, kuid „ohvitserkonna peaaegu uskumatu joomine ja laamendamine, mis tihti muutub halvaks käitumiseks isegi tänavatel, on [---] teada ka minevikust, aga on [---] sellegipoolest väga ebameeldiv.“

Raporti autor pelgas selle kõige vastupeegeldumist üldises moraaalis: „Isegi kui kõik need nähtused ei ole veel õõnestanud distsipliini, on üksuste meelekindlus ja meeleolud juba olulisel määral kannatanud.“ Seetõttu kutsus ta üles distsipliini tugevdamisele: „Eesmärgi huvides tuleb ohvitserikorpuselt nõuda palju tugevamat enesedistsipliini, sest väljavaade endise olukorra naasmisele võib sõdureid masendada ja peabki masendama ning kaugemas perspektiivis õõnestab kogu organisatsiooni.“

Muuseas, probleem polnud ainult ohvitserides. Saksa võimud polnud rahul ka uute sõdurite värbamisega ja kritiseerisid „ebaadekvaatset uute värvatavate valikut, mis on võimaldanud ja võimaldab endiselt sõjaväkke astuda kõiksugustel kahtlastel tüüpidel (sealhulgas ohvitserid) – on juba allüksusi, mis koosnevad peaaegu täielikult sobimatutest isikutest“. Eriti raskeks osutus koostöö:

Võimekate organiseerijate puudumine, kes on eesmärgile pühendunud ja tunnevad keskkonda, seda nii Saksa kui ka Vene poolel, on järjest märgatavam ja näib, et kontakti puudumise tõttu libisevad kogu ettevõtmise ohjad üha rohkem ja rohkem Saksa juhtkonnal käest.

See tulenes ka distsipliini puudumisest Saksa poolel:

Kahjuks ei erine Saksa ohvitseride käitumine palju Vene ohvitseride käitumisest ja on tihti täiesti kohatu – näiteks ei pelga nad enam sobimatul moel avalikkuses daamide poole pöörduda. Pööraseim joomine [---], mis on siin juba muutunud murettekitavalt valitsevaks, on eeskujuks inimestele, mis teeb täiesti võimatuks mõjutada alamväelasi positiivsel moel, eriti kui seesugune tegevus avaldab sageli tuntavat mõju ametikohustuste täitmisele. Loomulikult, kui sõdureid manitseda, viitavad nad alati ohvitseride eeskujule. Seetõttu ei ole ime, et sõdurid juba kaebavad, et ohvitseride moraalitus demoraliseerib ka üksusi.

Üks probleem oli ka see, et Vene staapides polnud Saksa läviohvitseri, „kellel oleks arusaam nende siseelust, kes suudaksid täiesti vabalt vene keeles suhelda ja kes tunneksid Vene poliitikat“. Raportis nõuti kiireid muutusi: „Igal juhul jääb mulje, et Saksa järelevalve Vene üksuste üle peaaegu puudub. Kõik need puudujäägid tuleb lähedaste ja pidevate isiklike kontaktidega kiiresti kõrvaldada, et Saksa-Vene ettevõtmist ei lämmitataks eos või see ei libiseks teiste kätte, mis mõlemad tekitaks meile suuri raskusi.“

Hoolimata kõigist probleemidest näitavad need tsitaadid, et nähtavasti oli septembri alguseks Vene variandi elluviimisel olnud edusamme. Üksikutest Vene väeüksustest oli vahepeal saanud Lääne-Venemaa Vabatahtlik Arme, mille koosseisus oli ka arvukalt Saksa üksusi.

Ühendatud allumatuses – Lääne-Venemaa Vabatahtliku Arme formeerimine

Strazdumuiža relvarahukokkuleppe sõlmimise järel oli Rüdiger von der Goltz hakanud teed sillutama asjakohaseks koostööks ning otsima toetust Saksamaa valitsuselt ja sõjaväevõimudelt, kelle heakskiitu ta pidas vajalikuks. Sellega seoses rõhutas ta, et ainult Saksa väed suudavad pakkuda kaitset Punaarmee vastu. Kuid ajahetke riiklikust olukorrast sõltuvalt oli see võimalik ainult Vene lipu all. Ülemjuhatus Nord jagas seda seisukohta ja rõhutas 1. augusti telegrammis Saksamaa rahandusministeeriumile, et Vene üksused peaksid ka edaspidi Saksamaalt rahalist toetust saama.⁴⁰

Sel viisil oli tagatud lühiajaline rahastamine. Siiski oli küsitav, mil määral oli tulevikus võimalik Saksa-Vene armeed rahastada Saksamaa valitsuse toel. Seetõttu tuli leida teisi rahaallikaid. Siin oli baltisaksa poliitilistel ringkondadel tähtis roll. Ennekõike püüdis endine Liivimaa rüütelkonna maamarssal parun Adolf Pilar von Pilchau ehitada üles poliitilist koostööd kavandatava sõjalise ettevõtmise toetuseks. 22. juulil oli ta Berliinis algatanud Lääne-Venemaa Sõjalis-Poliitilise Nõukogu asutamise, mis pidi

⁴⁰ Volkmann, *Emigration*, lk 68–69.

Parun Adolph (Alf) Pilar von Pilchau (1851–1925), Liivimaa rüütelkonna maamarssal 1908–1918. RA, EAA.1850.1.835.1

nüüdsest olema „Venemaa huvide ainus esindaja küsimustes, mis puudutavad läänerinnet *vis-à-vis* välisriikide ning nende poolt tunnustatud Venemaa sõjaliste ja riiklike keskustega“.⁴¹ Lisaks pidi see saama Vene kodusõja uue läänerinde avamise rahalise ja poliitilise toetamise keskuseks. Pilar von Pilchau tegi selgeks, et äsja moodustatud Balti riigid ei mängi nendes plaanides erilist rolli:

Me oleme arvamusel, et ainult need, kes ei tunne maad ja tema rahvast, võivad uskuda Antandi kaitse all olevate Eesti ja Latwija iseseisvate vabariikide elujõulisusse. Me näeme, et need kääbusvabariigid, mille asutasid ja mida juhivad rahvuslikud šovinistid, saavad õnnetult hukka pärast seda, kui on kiskunud oma elanikud suurimasse õnnetusse oma mõttetute sotsialistlike eksperimentidega, mis meenutavad elavalt bolševismi.⁴²

⁴¹ Protokoll der Sitzung des Militärpolitischen Rates Westrußlands am 10. August 1919, Lenz, „Machtpolitik“, dokument 9, lk 558–559.

⁴² Tsiteeritud Lenz, „Deutschbalten“, lk 33 järgi.

Nii oli määratletud poliitilise programmi üldine suund, kuid täidetud polnud nõukogu põhiülesanne, finantsressursi kindlustamine. Seetõttu hakkas Rüdiger von der Goltz isiklikult asjaga tegelema ning reisis augusti keskel Kolbergi, Weimari ja Berliini, et saada kokkuleppele sõjaväeasutuste ja Saksa valitsuse vahel. Selle tulemusena suutis ta saada ajutise rahastuse septembrikuuks nii Saksa vägedele kui ka Vene üksustele. Kuid maksete edasine jätkamine ei tulnud kõne allagi.⁴³ Samal ajal kui von der Goltz oli selleks ajutiselt Jelgavast lahkunud, lahenes Saksa üksuste Vene teenistusse üleviimise küsimus seal teistsugusel viisil. Jutud „Vene variandist“ levisid Saksa üksustes kohe pärast Strazdumuiža vaherahukokkuleppe allakirjutamist ja vabatahtlikud arutlesid selle üle elavalt.⁴⁴ Paljud sõdurid lükkasid Saksamaale evakueerimise mõtte kategooriliselt tagasi ja nõudsid asustamislubadusest kinni pidamist. Kindral von der Goltzil ei jäänud sõdurite meeleolu märkamata, ta pöördus selles küsimuses korduvalt sõdurite poole ja manitses neid ettevaatlikkusele. Juba 13. juulil kirjutati korpusekäsus: „Iga päev pöörduvad paljud isikud ja terved allüksused korpuse juhatuse poole küsimusega, kas nad ei peaks üle minema Vene diviisidesse, mida siin formeeritakse, et võidelda nende ridades Läti bolševismist vabastamise nimel.“⁴⁵

Selles küsimuses toonitati, et põhimõtteliselt „tuleb meie poolt Vene üksustele igasugust toetust ja abi anda, mis on vajalik nende ülesande täitmiseks“. Seetõttu „ei ole juba nüüd mingit takistust isikute üleviimiseks, kuid tuleb tagada, et nad lahkuksid oma üksusest vastavalt eeskirjadele“. Samas aga rõhutati, et see saab toimuda „igapäev oma riisikol“ kaotada Saksa kodakondsus. Tervete üksuste üleviimise puutuvast oli kindralil teistsugune seisukoht:

Kuid mitte mingil juhul ei ole praegu lubatud lahkuda tervetel üksustel. Kuni me oleme siinsel maal, peame olema iga hetk valmis lätlaste ja eestlaste rünnakuks. Seetõttu tähendab iga üksuse lahkumine [meie armee] nõrgendamist, mis võib muutuda katastroofiks. Loomulikult ei

⁴³ Volkman, *Emigration*, lk 70.

⁴⁴ Lenz, „Deutschbalten“, lk 29.

⁴⁵ Korpsbefehl Generalkommando VI. Res.Korps, 13. juuli 1919, LVVA, F2575_20_7, 82. lp.

saa ühegi üksuse ülem ilma korpusejuhatuse loata teha otsuseid oma relvade ja varustuse kohta.

Ta rõhutas, et pärast maalt lahkumise otsuse langetamist „toetatakse suurel määral üleviimist, isegi tervete üksuste üleviimist“ – „tingimusel, et nende tulevik on samuti piisaval määral finantsiliselt kindlustatud“. Veel enam, nende plaanide realiseerimine sõltus ka Vene poolest:

Korpusejuhatuse seisukohalt on õige hetk Vene vägedesse üleviimiseks saabunud siis, kui venelaste juhid on suutelised Saksa vabatahtlikele [palka] maksma ja kui on näha, et venelaste juhtide antud lubadused leiavad toetuse tulevaselt Vene valitsuselt, kes tahab neist lubadustest kinni pidada.

Kuni need tingimused ei olnud täidetud, „oli keelatud tervete üksuste üleminek ilma korpusejuhatuse loata“.

Need deklaratsioonid ja käsud ei olnud suutelised ära hoidma seda, mis toimus üksuste endi – või õieti pigem mõne üksuse ülema – initsiatiivil. 1919. aasta 23. augustil hakkas mässama Rauddiviis, Saksa vabakorpustlaste suurim väekoondis, ja keeldus allumast talle antud evakuatsioonikäsule.⁴⁶ Oma sõduritele saadetud kirjas õigustas Rauddiviisi ülem major Josef Bischoff oma allumatust asustuslubaduse tagasivõtmisega Läti valitsuse poolt ning sellega, et Saksa valitsus ei toetanud sõdureid selles küsimuses: „Seetõttu pean ma nüüd oma kohuseks selles asjas ise sõdurite huve kaitsta. Ma seisan isiklikult nende lubaduste täitmise eest. Sellepärast keelasin ma diviisi viimise Saksamaale.“⁴⁷

Bischoff võttis kogu vastutuse selle teo eest, kuigi rõhutas: „Minu tegevus ei ole suunatud [Saksa] valitsuse vastu. Ma ei taha teha vasturevolutsiooni. Kuid ma tahan näha, et minu sõdurid saavad, mida on neile lubatud, sest nad – ja Jumal näeb seda – on selle ära teeninud.“

Siiski esitas ta ka mitu nõudmist, mille täitmisel oleks ta nähtavasti allunud Lätist väljaviimise käsule. Nende seas olid teenistuse jätkamise võimaldamine mõnedele Rauddiviisi ohvitserile ja sõduritele uues *Reichswehr*'is

⁴⁶ Wilhelm Lenz, „Die Bermond-Affaire 1919“, *Journal of Baltic Studies* 15.1 (1984), lk 19.

⁴⁷ Eiserne Division, 23. august 1919, LVVA, F2575_20_7, 86. lp.

ja politseis, palk ja toidunormid järgnevas kolmeks kuuks, „asustuslubaduse täitmine Saksamaal“ ja „täieliku karistamatuse kindlustamine kõigile diviisi ohvitseridele, allohvitseridele ja sõduritele, kes on tegutsenud ainult käske täites, mille eest ma võtan täieliku vastutuse“. Lisaks oli loetelus ka nõudmine, et diviis paigutataks ühtse tervikuna Ida-Preisimaa piirile: „Kui siis talvel või järgmisel kevadel bolševism Baltikumis jälle pead tõstab, on diviis valmis selle vastu võitlema.“ Neid nõudmisi ei saanud Saksa valitsus ilmselgelt täita.

Asjaolud ja sündmused, mis viisid Saksa üksuste üleviimise Vene ülemjuhatause alla, tõstatavad mitu küsimust: kas Rauddiviisi mäss kvalifitseerub sõjapealikeks? Kuidas peaks hindama nende sündmuste juures otsuseid langetanud isikute, Josef Bischoffi ja Rüdiger von der Goltzi rolli? Kas ei peaks mõlemat meest käsutama Baltikumi sõjapealikeks juba nende oletatavasti omavolilise tegevuse pärast? Sillutasid ju need kaks otsusekindlat ohvitseri silmanähtavalt teed Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armeed moodustamisele ja sellest tulenenud sündmustele isegi veel enne seda, kui arvatav sõjapealik Bermond-Avalov ülemjuhataja ülesanded üle võttis. Kas Bischoff ja von der Goltz vastavad Sanborni definitsiooni kriteeriumidele, mille järgi neid saaks pidada sõjapealikeks? Kas nad olid „sõjaväelised juhid, kes teostasid autonoomselt poliitilist võimu [sõjalise] jõuga ähvardades“,⁴⁸ „sõjalise kogemusega mehed, kellel oli piisavalt isiklikku autoriteeti, et innustada oma sõdureid ja ohvitseri kuulekusele, ning poliitilist ambitsiooni, huvi tsiviilvõimu vastu ja kõrge riskitaluvus“?

Alustagem kindral Rüdiger von der Goltzist: nagu on selgunud seni kirjeldatust, oli ta väga kogenud ja selgelt poliitiliste ambitsioonidega ohvitser.⁴⁹ Seega oli ta kindlasti ette valmistatud oma taotluste saavutamiseks ja seda isegi jõudu kasutades, kuigi ta väitis alati, et tema tegevus on tingitud ainult sõjalisest hädavajadusest ja talle pandud ülesandest kehtestada kord. Hoolimata sõdurite distsiplineerimatusest tekib allikaid uurides mulje, et kindralit peeti Kuramaal vaieldamatuks autoriteediks ja tema sõna maksis

⁴⁸ Sanborn, „Genesis“, lk 197–198.

⁴⁹ Et talle endiselt meeldis propageerida vastavat enesekuvandit ka hiljem, näitab näiteks tema mälestuste teise väljaande pealkiri „Poliitilise kindralina Idas“: Rüdiger Graf von der Goltz, *Als politischer General im Osten (Finnland und Baltikum) 1918 und 1919* (Leipzig: Koehler, 1936).

kõigis asjades.⁵⁰ Selles kontekstis on fakt, et Rauddiviis tõstis lõpuks mässu tema selgesõnaliste juhtnööride vastu, palju väiksema tähtsusega. Pigem ei saa välistada, et sel moel kulgesidki asjad täpselt nii, nagu kindral oli kavatsenud, kuid tema aktiivset osalemist seaduserikkumises ei saanud tõestada – nagu oli juba juhtunud neli kuud varem võimuhaaramise ajal Liepājas. Veel enam, need aktsioonid demonstreerisid von der Goltzi valmisolekut võtta riske, mida tal oli vaja demonstreerida ja mis mõnikord tulenesid väga ekslikest hinnangutest poliitilisele olukorrale, nagu näiteks siis, kui ta eeldas, et Saksamaa ei kirjuta alla Versailles' rahulepingule.

Üldiselt mängis von der Goltz palju rohkem kui ainult sõjalist rolli ja tegutses omaenda poliitilise agenda elluviimise nimel, mis lähtus eesmärgist päästa Saksamaa sõjalised eesmärgid idarindel. Sealjuures oli ta huvitatud palju enamast kui ainult võitlusest bolševismi vastu ja Saksamaa piiride kindlustamisest, millega tema ülesanded pidid tegelikult piirduma. Seega takistas ta Läti valitsust igal võimalikul viisil, sest tema eesmärk oli hoida Kuramaad Saksamaa mõjusfääris. Ta kohanes oskuslikult pidevalt muutu- vate tingimustega ja suutis Antandi nõudmisest hoolimata korduvalt vältida oma tagandamist. Alles siis, kui see muutus täiesti vältimatuks, algatas ta talle alluvate üksuste üleviimise Vene ülemjuhatusse alla. Pole põhjust kahelda, et tema 1920. aastal ilmunud mälestusteraamatus avaldatud mõt- ted ei olnud tegelikult juhised, millest lähtus tema tegevus 1919. aastal:

Kuid samal ajal tuli sõja õnnetust tulemusest päästa, mis veel päästa andis. Idas oli Saksamaa sõja võitnud. [---] Miks ei võinuks 1918. aasta augustis takistatud idapoliitika jätkumine koos „valgete“ venelasega mõnes muude- tud, kohandatud vormis bolševikevastase võitluse lipu all veel võimalik olla? [---] Miks ei pidanud olema võimalik algatada ennekõike majandus- like ja poliitiliste suhete taastamist tuleviku Venemaaga? Venemaaga, mis

⁵⁰ Baltikumist tagasikutsumise järel avaldas *Reichswehr*'i 3. väegrupi juhatus (*Gruppenkommando 3*) talle järgmiste sõnadega tunnustust: „Isamaa-armastuse ja kohusetunde vaim, mis võimaldas Teie üksustel, mis olid sageli arvulises vähemuses, selliseid tulemusi saavutada suuresti tänu Teile, kes Te end ikka ja jälle terviku huvides rakendasite. Kui väga tundsid seda ka sõdurid ise, olete siiski Teie seda Teile osutatud usaldusega tõestanud. Lugupeetud, armastatud ja austatud, nagu juht ainult haruharva on, olite Teie see tugev pealik, kes hingestas nii erinevatest [meestest] kokku pandud väe ühtsuse vaimuga, tehes võimalikuks nii suure saavutuse. Estorff an von der Goltz, 8. oktoober 1919, DSHI 120 Generalkommando 5, S. 16–16v.

vajas pärast omaenda intelligentsi mahanõttimist hädasti Saksa kaupmehi, tehnikainimesi ja juhte, Venemaaga, mille tühjaks jäänud äärepovintside viljakas mullapind nõuab töökaid Saksa põllumehi? Sel moel saanuksid tööd ja leiba paljud inimesed, kes olid jäänud kodutuks aladel, mis okupeeriti ja hiljem ära anti, aga ennekõike minu sõdurid, kes värvati asustuslubadusega; Venemaa ei saanuks enam tõstatada vastuväiteid, mis tal olid enne sõda.⁵¹

Siiski on ka väiteid, mis mõnevõrra nõrgendavad meie kangelase kui iseseisvalt tegutseva, poliitiliselt ambitsioonika ja riskialti juhi kuvandit. Näiteks tuleb tunnistada, et hoolimata oma iseseisvast tegutsemisest oli von der Goltz klassikalise sõjaväelise struktuuri ja selle alluvusvahekordade tulihingeline toetaja ning näis, et üldiselt ta ikkagi koordineeris oma tegevuse ülemjuhatuses, kui ta just ei astunud avalikult selle juhtnõõride vastu. Ilmselgelt ei olnud ta rahul uute arengusuundadega, mis jäädavalt muutsid sõjaväe toimimist ning piirasid tema käsuvõimu sõdurite üle.

Sündmused, mitte tagajärjel Saksa üksused viidi Vene ülemjuhatuses alla, näitavad, et kogu oma kangekaelsuse ja tema ettevõtmiste revolutsioonilise olemuse juures viis von der Goltz oma plaanid alati ellu ettevaatlikult ja samm-sammult ning oli kogu aeg dialoogis Maaväe ülemjuhatuses ja Saksa valitsusega. Loomulikult oli ta teadlik sellest, et Antandil oli endiselt mõjuvõimu tema liiga julge ja agressiivse lähenemise tõrjumiseks, näiteks korduvad ähvardused Saksamaale tungida. See oli efektiivne surveabinõu kindrali isamaalisele kohusetundele. Lõpuks domineerib mulje, et tema aktsioonid ja otsused ei olnud täiesti irdunud olukorra ja asjaolude määratud raamistikust. On tõsi, et von der Goltzi otsuseid ja tegevust iseloomustas tugev individualism ja pidev piiride proovilepanek ning nende nihutamine. Kuid talle seatud piire ja antud juhtnõõre ta ilmselgelt ei eiranud ning olulistes küsimustes oli tema vahekord oma ülematega kindel ja selge, mis ei ole ühele õigele sõjapealikule kindlasti iseloomulik. Veel enam, lõpuks nõustus ta enda tagandamisega, kuigi loomulikult alles pika viivituse järel, mida ta kasutas oma tuleviku selitamiseks enda huvides.

⁵¹ Rüdiger Graf von der Goltz, *Meine Sendung in Finnland und im Baltikum* (Leipzig: Koehler, 1920), lk 127.

Ja Josef Bischoff? Esmapilgul võib tedagi käsitada kui sõjapealikku. Ta oli samuti kogenud ohvitser, tal oli lähedane side oma sõduritega ja ta näitas üles riskivalmidust, õhutades oma sõdurite allumatust. Kuid ka tema puhul on raske olukorda selgepiirilisel hinnata. Bischoffi puhul näeme samuti, et ta algatas mässu alles siis, kui selgus, et Saksamaa valitsus ei pane sellele vetot ning võiks ettevõtmist rahaliselt toetada, vähemalt lühikest aega. Niisiis ta ainult kiirendas juba alanud arengut. Võttes arvesse üksikasjalikke nõudmisi, mida ta esitas oma sõdurite huvides, võib lisaks väita, et tema tegevuse üks peamisi tõukejõude oli kindlasti subjektiivne arusaamine õiglusest ning hoopiski mitte kavatsus poliitilise tegelasena areenile tõusta.

Kokkuvõttes, vastus küsimusele, kas need kaks sõjaväelast olid Baltikumi sõjapealikud, jääb ambivalentseks. Mõlema tegevuses oli ilmselgelt mõningaid sõjapealikkuse tundemärke, kuid samal ajal ei olnud kumbki täielikult irdunud raamidest, mille olid neile seadnud need, keda nad käsitasid poliitilise võimuna. Kuigi nende ettevõtmised olid erakordselt riskantsed, olid mõlemad samal ajal pidevas dialoogis oma ülematega ja enamasti täitsid neile antud käsked. Lisaks sõltuvusele Maaväe ülemjuhatusel ja Saksa valitsuse toetusest, keda Antant omakorda tugevasti survestas, sõltusid nad ka baltisaksa poliitikute rahalisest ja poliitilisest toetusest. Kumbki ei püüdnud riigipöördega võimu haarata. Pigem kasutasid nad oma ametikohti, kuhu nad olid ametlikult nimetatud, et ellu viia oma arusaamu isamaalisest kohusest ja vastutusest oma sõdurite ees.

Niisiis, mõningase ettevaatusega sõjapealiku terminisse puutuvast peab seda määratlust nende meeste puhul pigem vältima. Sellekohane hinnang ei pea loomulikult ei alavääristama ega ka mitte õigustama Rüdiger von der Goltzi ja Josef Bischoffi tegevust. Selle asemel tuleb selle hinnangu taustal edaspidi lähemalt vaadelda neid võimustruktuure, milles nad tegutsesid ning mis keskendub samapalju ka Saksa võimude ja sõjaväejuhtide enesekuvandile. Ilmselgelt olid valitsuse seatud piirid nii pehmed ja poor- sed, et sõjaväejuhid nagu von der Goltz ja Bischoff võisid suuremate jõu- pingutusteta tegutseda väljaspool oma kompetentsi piire, ilma et neid oleks selle eest vastutusele võetud. Niisiis ületasid nad tahtlikult neid piire ainult siis, kui sellisest tegevusest tuleneda võivad tagajärjed olid ette näha. Sotsiaaldemokraatliku valitsuse selles küsimuses võetud nõrk positsioon ei ole käesoleva artikli teemaks, nagu ka mitte poliitilise avaliku arvamuse äärmuslik polariseerumine, mille see kaasa tõi ja seda mitte ainult Saksamaal.

Hoolimata sellest, kas nimetada mõlemat meest sõjapealikuks või mitte, on vaieldamatu, et kindral Rüdiger von der Goltzi lahkumine ja Rauddiviisi üleviimine Vene ülemjuhatause alla muutsid jällegi mängureegleid, mille järgi Kuramaal tegutseti. Need sündmused ei tähendanud mitte ainult Saksa sõjaväe ametliku käsuliini katkemist, vaid ka täielikku loobumist varem kehtinud nõudmisest, et Saksa sõjavägi peab piirkonnas tegutsema korrakaitsejõuna. Kas see lõhkus sõjaväe struktuuri nii, et tegevusväli oli nüüd iseseisva sõjapealiku jaoks ette valmistatud? Vastav näitaja võiks olla see, et Lääne-Venemaa Vabatahtliku Arme asutamisse andis oma panuse veel ühe ambitsioonika ohvitseri, polkovnik Bermond- Avalovi allumatus.

Ka Vene üksused, millega olid nüüd liitunud Rauddiviis ja teised Saksa üksused, ei pidanud õigupoolest enam kauemaks Kuramaale jääma. 9. juulil oli Vene valgekaartlik kindral Nikolai Judenitš, kellele formaalselt allusid kõik Vene üksused Baltikumis, andnud käsu astuda laevadele ja suunduda Narva. Kõik need üksused pidid liituma Judenitši Petrogradi-pealetungiga.⁵² Kui ka vürst Anatoli Lieven, kes oli Vene vägede ülemjuhataja Kuramaal, aga ka Saksamaal tema õhutusel sel ajal värvatud vägede ülemjuhataja,⁵³ käsule allus, siis ei teinud seda sugugi mitte kõik Vene ohvitserid. Polkovnik Bermond- Avalov keeldus käsule allumast ja jäi koos oma korpusega „Krahv Keller“ Jelgavasse. Sel moel võttis ta üle kõigi Kuramaale jäänud üksuste juhtimise ja temast sai Saksa korpuse juhatause kontaktisik kõigis Saksa-Vene koostöösse puutuvates küsimustes.⁵⁴ Kuid see samm ei lahendanud sugugi kohe kõiki konflikte, mis olid seotud Vene üksuste juhtimisega, ja protsess, mis tegi Bermond- Avalovist kõige suurema võimuga Vene ohvitseri Jelgavas, oli kõike muud kui vastuoludeta. Eriti kui Saksa üksuste üleviimine tema alluvusse hakkas lubama tegelikku sõjaväelise võimu positsiooni, pidi Bermond- Avalov olema valmis tugevaks vastutuuleks. Kindlasti ei olnud puudust poliitiliste ambitsioonidega Vene ohvitseridest, kes olid suve jooksul Berliinis ja Jelgavas võtnud sisse positsioonid olemaks juhtima uue läänerinde avamist Vene kodusõjas. Peale endise ratsaväekindrali

⁵² Volkman, *Emigration*, lk 67.

⁵³ Rittmeister von Rosenberg, *Die Bildung russischer nationaler Formationen an der baltischen Front* (Berlin: Russische Korrespondenz, 1920).

⁵⁴ Lenz, „Bermond-Affaire“, lk 19.

Vassili Biskupski ja endise tsaariarmee kindralstaabi ülema Vassili Gurko olid samasugused kavatsused polkovnik Jevgeni Võrgolitsil, kes oli kevadel endistest Saksamaal olnud sõjavangidest formeerinud veel ühe korpuse, mis paiknes Põhja-Leedus. Asjaolu, et tehti ettevalmistusi võitluseks ülemjuhataja ametikoha pärast, viis selleni, et „1919. aasta augustis ja septembris sai Jelgavast Pariisi ja Berliini kõrval lühikeseks ajaks üks Läände põgenevad Vene emigrantide gruppide poliitilise ja sõjalise planeerimise keskus”.⁵⁵ Paljud poliitikud ja ohvitserid ilmusid Jelgavasse valmisolekuga toetada Bemondti tema ettevalmistustes Punaarmee ründamiseks või siis selleks, et õõnestada tema positsiooni kohapeal.

Selles konfliktis oli kindral Gurko kõige tõsisemalt võetav ja ilmselge valik Vene kodusõja uue rinde ülemjuhataja ametikohale. Kuid kindral näis tahtvat oodata ja vaadata, mil määral see ettevõtmine üldse tõsisaid eduvõimalusi töötas, ning lõpuks see ei osutunudki teostatavaks. Polkovnik Bermondti ei olnud eelistatuim kandidaat, sest tal puudus piisav sõjaväeline kvalifikatsioon. Kuid tänu jõupositsioonile, mille ta oli Jelgavas saavutanud, suutis ta tõrjuda Biskupski intriige, kes oleks olnud vägagi õnnelik, kui oleks saanud üle võtta ülemjuhataja ametikoha ja kellel oli Berliini Sõjalis-Poliitilise Nõukogu toetus. Kuigi von der Goltz rõhutas, et „ta ei taha sekkuda venelaste siseasjadesse”,⁵⁶ oli see lõpuks siiski tema otsus, mis viis Bermondti ametisse nimetamiseni. Valikut põhjendas ilmselt seegi, et Bermondti oli end juba täielikult Saksa struktuuridega lõiminud.⁵⁷

Selle tulemusena sõlmis von der Goltz 21. septembril Bermondtiga lepingu „eesmärgiga ülemjuhatus sakslastelt venelastele üle anda”⁵⁸ – pärast Saksa vägede taandumist. Leping nägi ette, et „Vene üksused [---] võtavad üle rindelõigu Jelgava ja Riia vahel [---] ning sellega ka alles jäänud üksuste Saksamaale viimise kaitse”. Rännaku korral oli neile tagatud „veel kasutada olevate Saksa üksuste” toetus. Peale selle sätestati, et „vabatahtlikult maha jäävate sakslastega” sõlmitakse lepingud ja „Vene ülemjuhatus võtab Jelgava kubermangu ja Saksa armee rajatised kokkulepitud kuupäeval aktiva üle”.

⁵⁵ Lenz, „Deutschbalten“, lk 29.

⁵⁶ Ibid., lk 35.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Tsiteeritud Volkmann, *Emigration*, lk 70 järgi.

Vaatamata varasemale konfliktile Biskupski ja Vene emigrantide gruppidega Berliinis kohustus Bermond delikaatselt „täitma sakslastega sõlmitavate lepingute huvides Berliini Vene Sõjalis-Poliitilise Nõukogu poliitilisi ja majanduslikke direktiive ning tegutsema tulevikus ainult täielikus kooskõlas selle nõukoguga“. Saksa valitsus kaitseminister Gustav Noske isikus kiitis selle kokkuleppe oma 26. septembri telegrammiga heaks:

Reichswehr'i minister nõustub kindral krahv Goltzi ettepanekuga, mis näeb ette ülemjuhatause üleandmise Jelgavas venelastele ja kutsub Saksa sõdureid üles otsustama, kas nad soovivad a) astuda oma riisikol Vene teenistusse või b) naasta Saksamaale kas raudteisi või jalgsi. Selleks tuleb anda vastavad korraldused. Sõdureid peab teavitama, et neile, kes ei lahku ettenähtud kuupäeval, ei saa Saksamaa enam palka maksta. Kui evakuatsiooniga kauem venitatakse, ähvardavad ameeriklased kõige tõsisemate majanduslike meetmetega, toiduainetega varustamise katkestamise ja laenuandmisest keeldumisega.⁵⁹

Kui von der Goltz 3. oktoobril viimaks tagasi kutsuti, andis ta juhtimise ka ametlikult Bermondtile üle.

Pavel Bermond-Avalovi Riia pealetung – sõjapealiku tõus ja langus?

Seni kirjeldatud sündmused osutavad selgelt, et tegemist on sõjapealikuga. Bermond seadis oma autoriteedi vastukaaluks valgekaartliku liikumise käsuliinile, pani end maksma võistluses mitme rivaaliga armee ülemjuhataja ametikoha pärast ja seisis nüüd aukartustäratava armee eesotsas.⁶⁰ Veel enam, varsti avaldas polkovnik poliitilise programmi Lääne-Venemaa riikliku ümberkorraldamise põhimõtetega. Kui Lääne-Venemaa Vabatahtlik Armeed proovis 8. oktoobril Läti sõjaväge rünnates Riia vallutada, sai ta üleöö kurikuulsaks.

⁵⁹ Tsiteeritud Volkmann, *Emigration*, lk 71 järgi.

⁶⁰ Armeed täpse suuruse üle vaieldakse tänini. Uurimustes enamasti väidetud 50 000 on arvatavasti liiga suur arv.

Otseste sõjalise vastasseisu juured olid alates Strazdumiža relvarahu sõlmimisest pidevalt kasvanud pingetes Läti valitsuse ja Jelgavas paiknenud Saksa-Vene vägede vahel. Läti valitsus nõudis Saksa ja Vene vägede evakueerimist Läti territooriumilt ning protesteeris ägedalt selle vastu, kuidas okupatsioonivõimud terroriseerisid Kuramaa tsiviilelanikke. Eri- nevalt 1919. aasta esimesest poolest oli Läti valitsusel nüüd tugev posit- sioon. Strazdumiža relvarahuleping tugevdas Läti valitsust poliitiliselt. Pealegi oli lätlastel nüüd võimalik oma sõjaväge süstemaatiliselt üles ehitada. Tähtsuseta polnud seegi, et *Landeswehr*'i koosseisu kuulunud ja sõjakogemusega läti üksused polkovnik Jānis Balodise juhtimisel olid nüüd samuti Läti sõjaministri alluvuses. Lisaks oli Võnnu lahing näida- nud, et ohu korral võidakse loota Eesti sõjaväe toetusele. Loomulikult ei jäänud lätlaste enesekindluse tõus märkamata Lääne-Venemaa Vaba- tahtliku Armeed sõduritele ja ohvitseridele. Septembri lõpus levis Saksa ja Vene üksustes järjest rohkem kuulduisi lätlaste vältimatust pealetungist. Demarkatsioonijoonelt tuli teateid tulevahetustest, mille olid arvatavasti algatanud mõlemad pooled.

Selles pingelises olukorras nõudis Bermondts oktoobri alguses Läti valitsuselt oma vägedele õigust marssida läbi Läti, et sekkuda Ida-Lätis sõtta Punaarmee vastu. Mõistetavalt põhjuseil lükkas Läti valitsus selle nõudmise tagasi. Bermondts vastas omal moel ja andis käsu rünnata Riit. Nagu näeme, oli Läti valitsuse keeldumine tema nõudmist täita ainult üks paljudest põhjustest, mis viis selle otsuseni.

Esiolgu oli see sõjaline avantüür seotud ka poliitilise programmi välja- kuulutamisega, millega ülemjuhataja üritas Läti rahvale oma kavatsusi selgitada. See programm näitab, et Bermondts oli huvitatud korra kehtesta- misest omaenda erilises tähenduses. Selleks avaldas ta oktoobri alguses läti-, vene- ja saksakeelse üleskutse, milles ta teatas „kõigile elanikele“, et tema kui „Vene võimuesindaja“ on „alates selle aasta 21. augustist, pärast Saksa vägede väljaviimist, üle võtnud Läti territooriumi haldamise ja kaitse“.⁶¹ Ta teatas, et tulevikus ei kavatse ta „lubada ühtegi korrariikumist ega ühtegi rünnakut isikute ja ükskõik kellele kuuluva omandi vastu“.

⁶¹ Allen Einwohnern, DSHI 120 Generalkommando 4, S. 24. (Pole teada, millist sündmust Bermondts 21. augustit nimetades silmas pidas.)

Läti siseministeeriumi, rahandusministeeriumi ja riigikontrolli hoone Riias pärast lahinguid 1919. aasta oktoobris. Tänapäeval on selles majas Läti Pank. RA, EFA.114.A.253.810

Ta kutsus üles lähtuma ühise hüve nimel võrdsuse ja ühise tegutsemise ideaalist:

Ma kutsun üles kõiki, sõltumata rahvusest, erakonnast või usutunnistusest, naasma rahumeelse tegevuse juurde ning alluma kõigis asjades minu poolt ametisse nimetatud ja kinnitatud ametivõimudele – silmas pidades, et Venemaa suveräänsus on alati taotlenud maa heaolu ja õitsengut ning aidanud tal elada rahu pikkade aastate vältel.

Sellega meenutas ta Vene keisririiki, mille väidetavasti rahulikesse aegadesse ta soovis tagasi pöörduda. See tuli saavutada sõjaliste abinõudega:

Arme, mille ma olen värvanud, läheb sõtta bolševike, rahva kõige kurjemate vaenlaste vastu – kellega lurjused on valmis rahu sõlmima –, et vabastada Venemaa nende orjaikkest. Kutsun inimesi üles mind minu ettevõtmises kogu jõuga toetama ja mitte kuulama [---] vabaduse ja kultuuri vaenlaste levitatud kuuldusi.

Tema mainitud „lurjused, kes on valmis rahu sõlmima“, said mõistagi olla ainult Läti ja Eesti valitsus.

Ta tegi ka selgeks, et tal on kaugeleulatuvad plaanid Lääne-Venemaa tulevaseks riiklikuks arenguks: „Minu poolt okupeeritud Läti aladel teen ma kõik vajalikud ettevalmistused enesemääramiseks vastavalt elanike soovidele.“ Mida täpselt tähendas enesemääramine Bermondti meelest, jääb vaieldavaks.

14. oktoobril avaldatud proklamatsioonis oma sõduritele täpsustas Bermond, kuidas ta kujutas ette uue riikliku korralduse kujunemist Lätis:

Ärge uskuge valekuuldusi, et Lääne-Venemaa Vabatahtlik Armee on tulnud Lätti parunite võimu taastamiseks. Ei ja veel kord ei! Läti omaavalitsuses antakse kaks kolmandikku häälest lätlastele. Ärge uskuge muinasjutte selle kohta, nagu ma tahaksin Lätist teha Venemaa kubermangu. See pole tõsi, sest seda küsimust ei saa lahendada mina, seda enam, et Antant on seisukohal, et selle küsimuse saab lahendada ainult Venemaa Rahvuskogu koos Läti rahva esindajatega.⁶²

Ta rõhutas uuesti vajadust ühendada kõik jõud võitluseks bolševismi vastu:

Ma taotlen ainult ühte sihti ega lase end sellest kõrvale juhtida. Minu eesmärk on võitlus bolševismiga kuni selle lõpliku hävitamiseni. Igaüks, kes tahab mind selles võitluses aidata, on Venemaa sõber, ja Venemaa ei unusta oma sõpru. Igaüks, kes hakkab mind selles võitluses takistama, on Venemaa vaenlane, ja see aeg ei ole väga kaugel, kui Venemaa oma vaenlased puruks muljub.

Tema jaoks näis igaüks, kes väitis end tunnustavat Balti riikide autonoomiat, kuuluvat just nimelt sedasorti „Venemaa vaenlaste“ hulka, isegi kui nad olid ilma igasuguse kahtluseta antibolševistlikud Vene ohvitserid. Seepärast põhjendas ta oma keeldumist alluda Judenitši käskudele oma arusaamaga isamaalisest kohusest:

Kindral Judenitš ja tema Loode-Venemaa valitsus, mis moodustati Antandi õhutusel, on juba tunnustanud väikeste Eesti ja Läti ning teiste vabariikide iseseisvust, mida juhtivate valitsuste poliitika on kõhklev ja

⁶² Proklamation an die Avaloff-Truppen, 14. oktoober 1919, DSHI 120, Generalkommando 4, S. 5–6.

kes on valmis katkestama võitluse bolševike vastu. Selline suund ei saa arvestada ühegi tõelise Venemaa patrioodi toetusega, kelle eesmärgiks on bolševismi täielik hävitamine ja tugeva Vene impeeriumi taastamine. Kuramaa mahajätmine kindral Judenitši käsul viiks selle maa välja Venemaa mõju alt ning soodustaks bolševismi kiiret levikut.

Niisiis ei olnud see ainult sõjalis-strateegiline vajadus, mis sundis teda keelduma rinde likvideerimisest Kuramaal, vaid teda ajendas ka põhimõte, et „Venemaa huvides ei ole Baltimaade eraldumine, mis tagavad Venemaale väljapääsu merele ja mille huvid on igipõliselt Venemaaga seotud“. Need huvid põhinesid ka Bermonditi isiklikel liitudel: „Tuleb märkida, et Läänearmee üksusi ja haldusaparaati toetavad kohalikud läti ja baltisaksa elanikud, kes näevad Balti riikide soodsat tulevikku tihedas kokkukuuluvuses Venemaaga.“

Bermonditi hakkas oma poliitilist programmi ellu viima kohe pärast seda, kui oli saanud ülemjuhatajaks. See väljendus eriti Lääne-Venemaa Kesknõukogu moodustamises, mis võttis endale Berliini Sõjalis-Poliitilise Nõukogu rolliga sarnaneva funktsiooni ja mille ülesandeks sai okupeeritud alade haldamine. Lisaks oli kesknõukogu ülesannete seas ka armee varustamine ja rahastamine, mis mõlemad olid rahvusvahelise surve tõttu väga keerulised ettevõtmised. Tegelikult oli selles vallas esialgu teatud edu tänu Saksa relvatootuse mõningasele toetusele.⁶³ Kuid et raha polnud siiski piisavalt kogu armee täielikuks varustamiseks ja sõduritele palga maksmiseks, tuli leida alternatiivseid rahastamisallikaid, nagu seda kirjeldab Hans-Erich Volkmann:

Seetõttu otsustas Lääne-Venemaa Nõukogu hakata trükkima raha [---], mille tagatiseks oli sõjaväe vara. Sõjaväe operatsioonialal omandas see nn Bermonditi raha, mida trükiti vene- ja saksakeelsete pealiskirjadega, vastupidiselt ootustele ostujõu omamoodi vekslina.⁶⁴

Kokkuvõttes kujuneb Bermonditist pilt kui autonoomsest sõjaväelisest ettevõtjast, kes tegi katset arendada oma sõjalisele jõule tuginev regionaalse võimu kandja positsioon poliitilise mõjuvõimu nõudeks. Kuna tema vastane Riias teda ei usaldanud, otsustas ta konflikti lahendada sõjaliste

⁶³ Volkmann, *Emigration*, lk 71–72.

⁶⁴ *Ibid.*, lk 72.

vahenditega. Muu hulgas tegi ta sel eesmärgil spetsiaalseid jõupingutusi loomaks tihedat sidet oma sõduritega, kellelt ta nõudis vastutasuks tingimusteta lojaalsust.

Suur osa sellest hinnangust aga ei osutu kriitilisel uurimisel siiski paikapidavaks. Alustades ülemjuhatajaks saamisest – mõistagi oli Bermond t Judenitši käskudele mitte alludes seadnud end parimasse olukorda võimu ülevõtmiseks Kuramaal. Kuid lõpuks saavutas ta selle eesmärgi peamiselt tänu von der Goltzi toetusele, kes hindas tema robustset ohvitseriolekut. Niisiis ei vasta pelk ülemjuhatus üleandmise ametlik protseduur (koos Saksa valitsuse heakskiiduga sellele) veel autonoomsele tegutsemisele, mida võiks oodata sõjapealikult. Peale selle polnud von der Goltz ainus, kellest Bermond suurel määral sõltus. Otsuse Riia rünnata ei tinginud mitte niivõrd ülemjuhataja kartmatus ja vaprus, kuivõrd tema baltisaksa nõuandjate surve.⁶⁵ Parun Eduard Nolcken, üks Bermond nõuandjaid Jelgavas, kommenteeris Riia ründamist järgmiselt: „Siin ei kaldu keegi mängust loobuma seni, kuni tema käes on endiselt trump, sõjaline ülekaal.“⁶⁶ Kuid olukorda komplitseeris asjaolu, et see trump oli tegelikult viimane kaart, mis tal veel käes oli. Saksa valitsus rahastas Lääne-Venemaa Vabatahtlikku Armeed ainult kuni septembri lõpuni. Uut rahaallikat polnud veel leitud. Seetõttu vajati kiiresti sõjalist edu, et väge koos hoida.⁶⁷ Niisiis peaks näiliselt julget Riia ründamist vaatlema pigem kui meeleehtlikku tegu, mis tulenes suutmatuses leida kogunenud probleemidele teistsugune lahendus. Isegi sõjalistes küsimustes oli Bermond ikka veel väga sõltuv Josef Bischoffi ümbritsevatest Saksa ohvitseridest, kelle vastutusel oli endiselt sõjaline strateegia. Bermondil endal polnud arvatavasti vajalikke võimeid, kui otsustada tema parimal juhul keskpärase sõjaväelise karjääri järgi.⁶⁸ Isegi tema nime all nii pompoosselt välja kuulutatud poliitiline programm

⁶⁵ Lenz, „Bermond-Affaire“, lk 20.

⁶⁶ Tsiteeritud Lenz, „Deutschbalten“, lk 36 järgi.

⁶⁷ Lenz, „Bermond-Affaire“, lk 20.

⁶⁸ Igor' Barinov, Ivan Strelkov [Игорь Баринов, Иван Стрелков], „„Кто вы, князь Авалов?“ Портрет политического авантюриста времен Гражданской войны в России“ [Кто вы, князь Авалов? Портрет политического авантюриста времен Гражданской войны в России], *Forum novejšej vostočnoevropejskoj istorii i kultury* [Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры] 2 (2017), lk 141–144.

ei näi olevat lähtunud tema enda algatusest. 3. oktoobril teavitas Jelgava Kesknõukogu esimeheks hakanud krahv Konstantin von der Pahlen Pilar von Pilchaud, kes oli Berliinis:

Me oleme siin moodustanud „Lääne-Venemaa Kesknõukogu“, mille nimetuse laenasime Denikini armeelt. Valitsused à la Ulmanis või Esti või Judenitš oleks olnud naeruväärne. [---] Lähematel päevadel avaldab ka Bermond- elanikele minu kirjutatud üleskutse. Niisiis hakkab Vene plaani algus olema eeskujulik.⁶⁹

Nagu ülaltoodust ilmneb, oli Bermondtil poliitilistes küsimustes vähe kaasa rääkida. Selgub, et isegi kui kaasaegne ajakirjandus tundis ekstsentrilise Vene ohvitseri vastu suurt uudishimu ja arutles elavalt ka tema hämara päritolu üle, ei olnud ta kindlasti mitte Baltikumi sõjapealik. Vastupidised hinnangud tulenevad peamiselt tema enda väga üksikasjalistes, kuid ka suure kujutlusvõimega kirja pandud mälestustes loodud narratiivist.⁷⁰ Palju täpsem on nimetada Bermond- ti marionetiks.⁷¹ Ta polnud mitte niivõrd viigileht teatud erihuvide varjamiseks, kuivõrd marionett igaühele, kes oli huvitatud konflikti alalhoidmisest Baltikumis: baltisaksa eliidile, kes ei tahtnud loovutada oma varandust ja mõjuvõimu uuele valitsusele; Saksa sõjaväelastele, kes tahtsid päästa kaotatud maailmasõda vähemalt idarindel; vabakorpuslastele, kes soovisid elada oma sõdur-asunike unistustes ega tahtnud loobuda neile Kuramaal lubatud maatükist. Avantüüri ainus aspekt, mis võis Bermond- ti tegelikult isiklikult huvitada – tema armee muutmine valgekaartliku liikumise lõimitud komponendiks – osutus eriti jätkusuutmatuks. Tegelikult andis Bermond- t ise oma keeldumisega alluda käskudele panuse kontrevolutsiooniliste ettevõtmiste nurjumisse ja Judenitš kuulutas ta selle eest avalikult reeturiks. „Denikin ja Koltšak, kellele ta püüdis oma tegevust põhjendada, ei reageerinud sellele näib et mitte kuidagi.“⁷²

⁶⁹ Pahlen an Pilar von Pilchau, 3. oktoober 1919, DSHI 190 BR/BLW 088, S. 1–2.

⁷⁰ [Pavel Avalov], *Im Kampfe gegen den Bolschewismus. Erinnerungen von General Fürst Awaloff. Oberbefehlshaber der deutsch-russischen Westarmee im Baltikum* (Glückstadt und Hamburg: Augustin, 1925).

⁷¹ Niisugusele järeldusele jõuti juba tol ajal, näiteks Liitlaste Balti Komisjonis. Vt Lenz, „Bermond- t-Affaire“, lk 18.

⁷² Lenz, „Bermond- t-Affaire“, lk 20.

*Polkovnik Pavel Bermond-Avalov ja tema staabi ohvitserid.
Läti sõjamuuseum, LKM S-692-n*

Kõiki nimetatud suundumusi kinnitab üksikasjaline aruanne, mille üks Bermondti kindralstaabi anonüümseks jäänud polkovnik edastas 22. novembril Läti konsulaaresindajale Berliinis. Oma sõnul oli polkovnik enne seda, kui ta Kuramaal teenistusest lahkus, nagu veel paljud Vene vabatahtlike üksuste sõjaväelased, „Bermondti ettevõtmise tegelikud eesmärgid läbi näinud“.⁷³ Ta rõhutas, et Saksamaal sõjavangilaagritest värvatud vabatahtlikele oli ettevõtmise eesmärgi kohta süstemaatiliselt valetatud:

Nad pandi uskuma, et neid viiakse bolševike vastu ning peagi saavad nad koju naasta. Kuramaa pidi olema ainult vahepeatus koondumiseks. Venelastel polnud aimugi tegelikest plaanidest, neile valetati kogu aeg ja nad kisti vastu nende tahtmist Bermondti avantüüri. Erandiks olid ainult mõned ohvitserid.

⁷³ Aus einer Unterredung mit NN. Oberst des Bermondtschen Generalstabes, 22. november 1919, LVVA, F2575_20_7, 59.–68. lp.

Aruanne kinnitab sedagi, et kogu aktsioon oli Saksa ettevõtmine:

Bermond oli pelgalt hüpinknukk Saksa planeerijate käes ja Vene ohvitserid, kes olid asjaga seotud, olid ainult Saksa eesmärkide teostamise tööriistad. [...] Venelased määrati administratiivsetele ametikohtadele, mida eksponeeriti väljapoole. Et venelasi oli vähe, kasutati „saksa venelasi“, s.t baltisaksa paruneid, kes olid olnud Vene teenistuses ja keda välismaal peeti venelasteks, kuigi nad olid baltisaksa aadlikliki tüüpilised esindajad.

Ta rääkis ka finantskõkkulepetest Saksa tööstusringkondadega:

Bermonditi staabis olid spetsiaalsed kaubandus- ja rahandusosakonnad okupeeritud alade majanduslikuks ekspluateerimiseks. Okupeeritud ja tulevikus okupeeritavad territooriumid olid jagatud ringkondadeks. Iga vallutatud ringkonda tuli ekspluateerida vastavalt plaanile: kogu tooraine ja toodang rekvireerida, mobiliseerida ja Saksamaale vedada. Samal ajal tagasid Saksa huvigrupid vajaliku rahastuse ja müüsid okupeeritud territooriumil Saksa tööstustoodangut.

Arme tegevus võis olla seega ajendatud eesmärgist allutada „Venemaa Saksamaa majanduslikule eestkostele“. Ta kinnitas samuti, et endiselt juhtisid tegevust Saksa ohvitserid: „Kõrgem väejuhatuse oli täielikult sakslaste käes ning näiteks ka Riia vallutamise plaani olid välja töötanud sakslased. Isegi kõik käsud ja teated olid kirjutatud saksa keeles ja alles seejärel vene keelde tõlgitud.“

Seega pidi olema plaanidesse pühendatud ka von der Goltz ja isegi Saksamaa esindajad kohapeal olevat olnud väga vastutulelikud: „Saksa diplomaatiline esindus ja ametnikud käitusid väga heatahtlikult – isegi kui nad näisid ametlikult neutraalsed, olid nad eraviisil väga huvitatud ja rääkisid Bermonditi avantüürist kui „ühisest asjast“. Sakslaste poolelt levitati arvamust, et Saksamaa valitsuse ametlikke käsked ei pea võtma tõsiselt.“

Olude kirjeldused osutavad, et sõdurite käitumine Kuramaal oli vahepeal vähe paremuse suunas muutunud:

Saksa vägede olemust ja taotlusi Kuramaal iseloomustab saama- ja kättemaksuhimu. 80% Saksa sõdureid võib kindlasti kirjeldada kui röövleid. Olid organiseeritud röövlirühmad, millesse kuulus ka ohvitser. Kui röövlid vangistati ja Vene ohvitserid nõudsid nende karistamist, allutati nad Saksa

jurisdiktsioonile, kuid enamasti karistati neid Saksamaale saatmisega. Saksa sõdurid olid kaasatud illegaalsesse äritsemisse Saksa sõjaväe varaga, nad müüsid seda venelastele, kuid valmistusid Saksa sõjaväe omandit ka bolševikele müüma, mida nad olid teinud juba ka 1918. aasta detsembris ja 1919. aasta jaanuaris. Vana Saksa armee põhjakiht tuli Kuramaale, et „jõukaks saada“ ja „pikka rubla“ teenida. Nende seas oli palju niisuguseid, kes olid kohtumõistmise eest Saksamaalt põgenenud [---].

Polkovnik kirjutas Kuramaale tulnud Saksa sõdurite motiivide kohta:

20% sakslastest olid mehed, kelle reklaamiagentuurid olid siia meelitanud ning kes arvestasid asustus- ja teenimisvõimalusega. Veel olid nende hulgas veendunud monarhistid, kes tahtsid võidelda monarhia taastamise nimel. Kuid enamus oli poliitiliselt täiesti ükskõikne ning valmis teenima ükskõik milliseid eesmärke ja ettevõtmisi. Oli ka paras hulk terrorismikalduvusega Spartakusbundi liikmeid.

Samuti kommenteeris ta Saksa-Vene koostöö argipäeva:

Venelaste ja sakslaste läbisaamine oli väga halb. Saksa ohvitseride ja venelaste vahel valitses rivaalitsemine ja usaldamatus ning viimased tundsid end kõrvalejätuna. Sõdurite omavaheline läbisaamine oli veel halvem kui ohvitseridel. Oma rolli mängis vana vaen sõjavangilaagrite ajast. Venelased tundsid end petetute ja ärakasutatutena. Majutamise ajal tekkisid venelaste ja sakslaste vahel peaaegu alati konfliktid. Sakslased nõudsid oma kasutusse kõik paremad ruumid, isegi kui need olid juba venelaste käes. Oma tahtmise saamiseks ähvardasid sakslased Saksamaale taanduda ja venelased omapäi jätta. Ükski rivistus, kus kohtusid venelased ja sakslased, ei möödunud ilma vägivaljata.

Aga ka Vene üksuste siseelu oli kõike muud kui rahumeelne. Tähtsat rolli mängis Bermondti „ohranka“, „kurikuulsa tsaristliku ohranka eeskujul tema isiku kaitseks loodud politseiüksus“. Aruandes kirjeldatakse selle üksuse enesekuvandit järgmiselt:

Ohranka oli väljapressimise ja röövimise kattevarjuks. Ohranka kuulutas Bermondti võimupiirkonda sattunud rikkad kaupmehed bolševikeks või Bermondti elu kallale kippuda kavatsevateks konspiraatoriteks, kelle

Bermond surma mõistis ja kelle ohranka mehed siis paljaks röövisid. Sel moel hukkus mitu Jelgava kaupmeest ning mõned Jelgavasse saabunud reisijad kadusid jäljetult.

Kuid nende sündmuste taga polnud isegi mitte Bermond ise, vaid ta lasi end oma tegudes juhtida oma alluvate intriigidest. Need intriigid sündisid „konkureerivast kadedusest“ ka Vene sõjaväeasutuste endi vahel ja maksid mõnele Vene ohvitserile elu.

Aruandes põhjendatakse Riia ründamise läbikukkumist hoolimata sõjalisest ülekaalust strateegiliste vigade ja Läti armee otsustava vastu-panuga, aga ka Lääne-Venemaa Vabatahtliku Arme sõdurite üldiselt viletsa lahinguvalmidusega:

Bermond ja sakslastest ülemad lubasid sõduritele, et Riia vallutatakse kiiresti ning pärast väga meeldivat ja kerget sõjaretke jäävad nad terveks talveks Riiga laagrisse. Kuid kui esimene rünnak nurjus ja üksused tõm-
mati raskesse ja pikale veninud võitlusse, vaibus palgasõdurite seikluslust ja nad teatasid, et „ei taha lasta end mõne näruse marga eest hävitada“.

Niisiis oli Bermondi armee laialisaatmine tingitud suures osas ka raha-
puudusest. Oma valuuta käibele laskmine oli otsustav viga:

Elanikud ega ka mitte sõdurid ei uskunud Bermondi rahasse. Kohustus-
lik vahetuskurss aitas väga vähe. Bermond oli lubanud, et tema raha
konverteeritakse Saksa vääringusse. Lubadusest ei peetud kinni. Raha
väärtusetuks muutumine oli löök ettevõtmise kõige haavatavama koha
pihta ning kogu organisatsioon hakkas lagunema katastroofilise kiirusega.

Lääne-Venemaa Vabatahtliku Arme vaatepunktist olid Riia ründamise
esimesed päevad üsna edukad. Daugava-äärseid Läti positsioone rünnanud
Saksa-Vene väed tungisid kiiresti Riia eeslinnadesse. Siis pakkus Bermond
Läti valitsusele relvarahu, millest viimane keeldus. Läti armee suutis peale-
tungi Eesti soomusrongide ja Briti eskaadri toetusel peatada ning läks
vasturünnakule.⁷⁴ Lisaks muutis Antant Läti sündmuste tõttu oma poliitikat
ja hakkas nüüd kasutama tema käsutuses olevaid vahendeid selleks, et

⁷⁴ Rauch, *Geschichte*, lk 65.

puhastada Baltikum lõplikult Saksa vägedest. 10. oktoobril otsustati alustada Läänemere blokaadi.⁷⁵ Samuti avaldas survet liitlaste Balti Komisjon, mida Balti riikides juhtis Prantsuse kindral Henri Niessel ja mis toetas kindralilt maa puhastamist Saksa vägedest ja nende varustamise katkestamist.⁷⁶ Kindral Walter von Eberhardt, kes oli Rüdiger von der Goltzilt üle võtnud reservkorpuse juhatamise, püüdis nüüd korraldada vähemalt pooleldi organiseeritud taganemist. Selle tegid raskemaks rünnakud Saksa-Vene vägede vastu, mida ei teinud mitte ainult pealetungivad Läti üksused. Ründasid ka jõugud ja mitmesugused rühmitised, eriti raudteel, nii Kura maal kui ka Leedu territooriumil. 14. novembril läks Jelgavas laiali Lääne-Venemaa Kesknõukogu.⁷⁷ Novembri lõpuks oli Lääne-Venemaa Vabatahtlik Armeed Jelgava maha jätnud ja linna põlema süüdanud. Taganemise ajal jätkasid sõdurid röövimist ja rüüstamist, „jättes endast maha hävingu raja“.⁷⁸

Ühe sõjaväearsti aruanne kirjeldab elavalt sõjalise avantüüri kokkuvõtet:

Läbi kogu öö väljusid Jelgava jaamast puupüsti täis rongid põgenike ja haavatutega, raskes lastis koormavankrid kolisesid tänavatel. Ühtäkki kolonn peatus; armee ülemjuhatus ühe vankri ratas oli katki läinud ja koormast kukkunud kastid purunesid raskatades, tühjendades oma sisu tänavale. Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armeed „raha“ lendles tuules, tuhanded ja tuhanded margad, kuid peaaegu mitte keegi ei kummardunud rahatähti üles tõstma. Neile oli saksa ja vene keeles kirjutatud: „Kassatähe väärtus on tagatud sõjaväe varaga [---] ja see on ametlik maksevahend Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armeed territooriumil.“ Veel eile võis nende paberitükkide eest saada kaupa kõigis poodides, võis saada Mächti pagariäri kõige ilusama koogi; eile oli Avalov veel Jelgava valitseja. Aga täna? Kus on vürst, kus on tema Vene armee, kus on sõjaväe vara? Lõhutud ja tuulde lennutatud, just nagu need kastid oma miljonitega.⁷⁹

⁷⁵ Lenz, „Bermond-Affaire“, lk 20.

⁷⁶ Volkmann, *Emigration*, lk 73.

⁷⁷ *Ibid.*, lk 73.

⁷⁸ Liulevicius, *War Land*, lk 243.

⁷⁹ *Darstellungen aus den Nachkriegskämpfen deutscher Truppen und Freikorps. Dritter Band. Die Kämpfe im Baltikum nach der zweiten Einnahme von Riga. Juni bis Dezember 1919*, toim. Kriegsgeschichtliche Forschungsanstalt des Heeres (Berlin: Mittler & Sohn, 1938), lk 130–131.

Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armee pangatähed. Haapsalu ja Läänemaa Muuseumide Sihtasutus, HM_1194 N, HM_1209 N, HM_1210 N

Ühes neist kolonnidest põgenes Kuramaalt ka „Jelgava valitseja“ ise. Kui Leedus rünnati tema rongi ja rünnak sellesama sõjaväearsti kirjelduse järgi tänu ühe ülemlleitnandi vaprale väljaastumisele tagasi löödi, tegi armee ülemjuhataja oma viimase avaliku ülesastumise:

Šiauliai raudteejaamas kutsuti Helling [eelnimetatud ülemlleitnant – T. R.] Avalov-Bermonditi juurde, kes oli samuti olnud rünnaku alla sattunud rongis. Teda tänades oli vürst veel kahvatum kui tavaliselt ja annetas talle

tema teo eest Stanislavi II klassi ordeni. Ma ei tea, kas see oli rünnakus ellujäämisest põhjustatud erutus, mis oli viinud kogu värvi tema näost, või oli see häbi oma venelaste käitumise pärast, koos kellega ta oli kord lootnud Moskva bolševike käest ära kiskuda.⁸⁰

See lugu iseloomustab ka väidetava sõjapealiku kuvandit, kes ilmselt tuli palju paremini toime tseremoniaalsete protseduuridega kui tema nimega seotud sõjalise avantüüri tegeliku juhtimisega.

1919. aasta 13. detsembril läksid viimased Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armeed sõdurid üle Ida-Preisimaa piiri. Tagasiteel Saksamaale koheldi neid sõltuvalt rahvusest erinevalt. Hans-Erich Volkmann võttis asja kokku: „Saksa sõdurid relvitustati, Vene sõdurid paigutati laagritesse. 4000–5000 Bermondi korpuse meest viidi Neissesse, 200 Võrgolitši korpuse meest Danzigi. Neil lubati Saksamaale siseneda ainult juhul, kui nad kohustuvad Vene üksustest lahkuma ja Saksamaale jääma.“⁸¹

Kokkuvõte

Võib väita, et Lääne-Venemaa Vabatahtlikul Armeel ja selle võitlusel Läti Vabariigi vastu on kindlasti teatud sõjapealikkuse tunnusjooni. Eriti väärib uurimist Saksa ohvitseride kindral Rüdiger von der Goltzi ja major Josef Bischoffi tegevus, kes järjekindlalt teisi tegelasi taustalt juhtisid ning nihutasid pidevalt võimaliku ja lubatava piire. Siiski jääb valdavaks mulje, et nad ei eraldanud end kunagi täielikult selle võimu käsuliinist ja struktuuridest, mille alluvuses nad tegutsesid, nii et neid saab sõjapealikeks nimetada ainult reservatsioonidega. Küll aga ei saa sõjapealikuks pidada Pavel Bermondit-Avalovit. Tema funktsioon mitme huvigrupi kattevarjuna oli küllaltki piiratud ning ainult oma ekstsentrilisuse tõttu on ta tõmmanud endale nii kaasaegsete kui ka hilisemate ajaloolaste tähelepanu.

Üldiselt peab paika Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armeed ajaloo kirjeldamine viimse lootusekiirena nendele huvigruppidele, kes eri põhjustel ei

⁸⁰ *Darstellungen aus den Nachkriegskämpfen deutscher Truppen und Freikorps. Dritter Band. Die Kämpfe im Baltikum nach der zweiten Einnahme von Riga. Juni bis Dezember 1919*, lk 131.

⁸¹ Volkmann, *Emigration*, lk 73.

soovinud Baltikumini ümberkorraldamist vastavalt rahvusriikluse kriteeriumidele. Sellest seisukohast tuleb kindlasti mitte viimast korda osutada ka kummalisele rollile, mida siin mängisid Saksamaa valitsus ja teised riigiasutused. Kindlasti ei olnud tegu kokkusattumusega, et avantüür lagunes kohe, kui Saksamaa valitsus lõpetas rahastamise. Hoolimata kõigist avalikest vastupidistest kinnitustest tuleb Lääne-Venemaa Vabatahtlikku Armeed käsitada väekoondisena, mis oli olemas Saksamaa armust, ja kindlasti mitte iseseisvalt tegutseva sõjapealiku loominguna. Selles mõttes Läti valitsus kindlasti ei eksinud, kui kuulutas end ametlikult Saksamaaga sõjaseisukorras olevaks – mida Berliinis märgati teatud üllatusega alles kuu aega hiljem.⁸²

Asjaolu, et lõpuks ei suudetudki rahastamist ja varustamist kauem korraldada, näitab, et hoolimata baltisakslaste ja Vene emigrantide ning Saksa sõjaväe ja tööstuse laialdasest poliitilisest võrgustikust oli Antandil vaoshoitusele vaatamata siiski mõjuvõimu, mida sai kasutada uute rahvuslike valitsuste toetamiseks. Arvatavasti oli see peamine erinevus endise Vene impeeriumi teiste piirkondadega, kus Antant avaldas palju vähem survet ja kus tekkinud võimuvaakum soodustas palju tõenäolisemalt kohalike sõjapealike režiimide tekkimist.⁸³

Sõltumata käesoleva juhtumiuuringu tulemusest võib siiski väita, et keskendumine sõjapealikkusele on kindlasti asjakohane, et uurida sõjaliste avantüüride sotsiaalset kompleksust kodusõdade ajal. See kehtib ka Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armeed puhul, kus analüüs aitab jälgida eri poliitiliste huvide sõlmumist ja vabatahtlike armeede funktsioneerimise muutumist. Ka siin nagu väga tihti teisteski ajalookirjeldustes on fookus ühiskondlike ja institutsionaalsete struktuuride ning üksikisikute tegevuse (antud juhul väga kiiresti edeneval) koostoimimisel, mis neid struktuure muudab. Lõpuks kinnitab ka Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armeed näide, et ainus tee kodusõjaaegse ühiskonna kaosest ja vägivaldast väljumiseks oli õigusriigi valitsemisvormi taaskehtestamine. Hoolimata kõigist väidetest ei suutnud seda Kuramaal ei Saksa reservkorpuse

⁸² Lenz, „Deutschbalten,“ lk 15–16.

⁸³ Mis ei tähenda, et Baltikumis üldse sõjapealikke ei olnud: sellised mehed nagu Stanisław Bułak-Bałachowicz või isegi Gerhard Roßbach võiksid samuti olla juhtumiuuringu objektiks.

juhatus ega ka mitte ülemjuhataja Bermond-Avalov, küll aga Läti valit-
sus. Niisiis võiks lõpetada tsitaadiga Joshua Sanbornilt: „Sõja võitmiseks
on vaja riiki.“⁸⁴

Inglise keelest (osa tsitaate saksa keelest) tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiiviallikad

Herderi Instituudi dokumendikollektsioon (*Dokumentesammlung des Herder-
Instituts, DSHI*)

DSHI 120 Generalkommando des VI. Reservekorps

DSHI 190 Baltische Ritterschaften / Baltische Landeswehr

Läti riiklik ajalooarhiiv (*Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs, LVVA*)

F2575 Diplomātiskās un konsulārās pārstāvniecības ārzemēs

Apraksts 20 Latvijas Sūtniecība Vācijā 1918–1927

Fotod

Eesti Rahvuserhiiv (RA)

Läti sõjamuuseum (*Latvijas Kara Muzejs, LKM*)

SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid (SALM)

Kirjandus

[Avalov, Pavel], *Im Kampfe gegen den Bolschewismus. Erinnerungen von General
Fürst Awaloff. Oberbefehlshaber der deutsch-russischen Westarmee im Baltikum*
(Glückstadt und Hamburg: Augustin, 1925)

Barinov, Igor, Strelkov, Ivan [Баринов, Игорь, Стрелков, Иван], „„Kto vy, knjaz'
Avalov?“ Portret poliitčeskogo avantjurista vremen Graždanskoj vojny v Rossii“
[„„Kto vy, knjaz' Avalov?“ Portret poliitčeskogo avantjürista vremen
Graždanskoj vojny v Rossii“], *Forum novejšej vostočnoevropejskoj istorii
i kultury* (Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры)
2 (2017), lk 136–156

⁸⁴ Sanborn, „Genesis“, lk 213.

- Bisher, Jamie, *White Terror. Cossack Warlords of the Trans-Siberian* (London and New York: Routledge, 2005)
- Brüggemann, Karsten, *Die Gründung der Republik Estland und das Ende des „Einen und unteilbaren Rußland“. Die Petrograder Front des Russischen Bürgerkriegs 1918–1920*, Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München. Reihe Forschungen zum Ostseeraum, 6 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2002)
- Darstellungen aus den Nachkriegskämpfen deutscher Truppen und Freikorps. Dritter Band. Die Kämpfe im Baltikum nach der zweiten Einnahme von Riga. Juni bis Dezember 1919*, toim. Kriegsgeschichtliche Forschungsanstalt des Heeres (Berlin: Mittler & Sohn, 1938)
- Hatlie, Mark R., *Riga at War 1914–1919. War and Wartime Experience in a Multi-ethnic Metropolis*, Studien zur Ostmitteleuropaforschung, 30 (Marburg: Herder-Institut, 2014)
- Graf von der Goltz, Rüdiger, *Meine Sendung in Finnland und im Baltikum* (Leipzig: Koehler, 1920)
- Graf von der Goltz, Rüdiger, *Als politischer General im Osten (Finnland und Baltikum) 1918 und 1919* (Leipzig: Koehler, 1936)
- Lenz, Wilhelm, „Die Bermond-Affaire 1919“, *Journal of Baltic Studies* 15.1 (1984), lk 17–26
- Lenz, Wilhelm, „Deutsche Machtpolitik in Lettland im Jahre 1919. Ausgewählte Dokumente des von General Rüdiger von der Goltz geführten Generalkommandos des VI. Reservekorps“, *Zeitschrift für Ostforschung* 36.4 (1987), lk 523–576.
- Lenz, Wilhelm, „Deutschbalten und Bermond. Ihre Zusammenarbeit während der zweiten Hälfte des Jahres 1919“, *Die deutsche Volksgruppe in Lettland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-lettischen Verhältnisses*, toim. Boris Meissner, Dietrich A. Loeber und Detlef Henning (Hamburg: Baltica, 2000), lk 15–39
- Liulevicius, Vejas Gabriel, *War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity, and German Occupation in World War I*, Studies in the social and cultural history of modern warfare 9 (Cambridge: Cambridge University Press, 2004)
- von Rauch, Georg, *Geschichte der baltischen Staaten*, Geschichte und Gegenwart (Stuttgart: Kohlhammer, 1970)
- Rittmeister von Rosenberg, *Die Bildung russischer nationaler Formationen an der baltischen Front* (Russische Korrespondenz, 1920)

- Sanborn, Joshua, „The Genesis of Russian Warlordism. Violence and Governance during the First World War and the Civil War“, *Contemporary European History* 19.3 (2010), lk 195–213
- Spence, Richard B., „Useful brigand: Ataman’ S.N. Bulak-Balakhovich 1917–21“, *Revolutionary Russia* 11.1 (1998), lk 17–36
- Sunderland, Willard, *The Baron’s Cloak. A History of the Russian Empire in War and Revolution* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2014)
- Volkman, Hans-Erich, *Die russische Emigration in Deutschland 1919–1929*, Marburger Ostforschungen, 26 (Würzburg: Holzner, 1966)

Internetiallikad

- German History in Documents and Images, ed. by German Historical Institute Washington DC, http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/docpage.cfm?docpage_id=5003, [4. märts 2026]
- Hofmeister, Björn, „Goltz, Rüdiger Graf von der“, 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, toim. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer ja Bill Nasson, Freie Universität Berlin, Berlin 2016-10-25, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/goltz-rudiger-graf-von-der/> [4. märts 2026]

Idealistid või seiklejad? Rootsi vabatahtlikud Eestis 1919. aastal

Lars Ericson Wolke

Eesti vabadussõjas sõdisid kõrvuti soomlaste ja taanlastega ka Rootsi vabatahtlikud. Rootsi oli Esimeses maailmasõjas neutraalne, kuid 1918. aasta esimesel poolel võitles umbes 1000 Rootsi vabatahtlikku Soome vabadussõjas. Paljud neist tulid 1919. aastal vabatahtlikena Eestisse. „Rootsi Korpus“ – tegelikult kompanii –, jäi Eestisse ligi pooleks aastaks ja saadeti laiali 1919. aasta juuni alguses. Üksuse sõjaline tähtsus oli väike. Peaasjalikult pälvis ta Rootsi avalikkuse tähelepanu mitme skandaaliga. Paljud vabatahtlikud ei naasnud Rootsi. Mõned astusid Eesti sõjaväkke, mõned Vene valgekaardi üksustesse, mõned läksid Lätti või Leetu. Rootsi vabatahtlike ülem major Carl Mothander sai tuntuks oma mälestustega, mis on avaldatud nii Rootsis kui ka Soomes ja Eestis. Kapten Einar Lundborg oli hiljem Rootsis lendur ja ta sai kuulsaks Itaalia polaaruurija Umberto Nobile päästmisega jääpangalt 1928. aastal.

1915. aastal tegi Saksamaa katse veenda Rootsit liituma temaga idarinde sõjas Venemaa vastu. Rootslasi püüti ahvatleda väljavaatega tulevases Rootsi mõjust Soomes ja Baltimaades või „Balti provintsidest“, nagu sakslased seda sõnastasid. Stockholmis lükati ettepanek tagasi, kuid sakslased olid aru saanud, et Rootsil on strateegiline huvi poliitilise arengu vastu Läänemere idakaldal.¹

Kui Soome 1917. aasta detsembris end Venemaast sõltumatuks kuulutas, oli Rootsis tugev toetus Soome ambitsioonidele, kuid Rootsi valitsus ei tahtnud väga sügavalt Soome asjadesse sekkuda, eriti pärast seda, kui

¹ Torsten Gihl, *Den svenska utrikespolitikens historia IV, 1914–1919* (Stockholm: P. A. Norstedt & söners förlag, 1951), passim; Wilhelm M. Carlgren, *Neutralität oder Allianz: Deutschland Beziehungen zur Schweden in den Anfangsjahren des ersten Weltkrieges* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1962), passim; Wilhelm M. Carlgren, *Sverige och Baltikum. Från mellankrigstid till efterkrigsår. En översikt* (Stockholm: Publica, 1993), lk 11–20.

1918. aasta jaanuaris puhkes sõda Soome valitsuse ja punakaardi vahel. Olukorda komplitseeris veelgi asjaolu, et Rootsis oli võimul liberaalide ja sotsiaaldemokraatide koalitsioon ning viimane oli lõhenenud Soome kodu-sõtta suhtumise küsimuses. Siiski võitles selles sõjas umbes 1100 Rootsi vabatahtlikku valgete poolel, neist enamik Rootsi brigaadis. See on tähtis taustateadmine mõistmaks Rootsi Eesti-poliitikat 1919. aastal.

Rootsi ja Soome 1918. aastal²

Kohe, kui 1918. aasta jaanuaris algas Soomes vaenutegevus, algas Rootsis ka aktiivne propaganda valgete toetuseks. Rootsi ja Soome kontaktid olid toimunud juba mitu aastat ning Soome valitsus Vaasas oli alustanud telkide, tekkide, ravimite ja muu varustuse ostmist Rootsist. Kuid Rootsi valitsus, liberaalide ja sotsiaaldemokraatide koalitsioon, ei lubanud vedada relvi ja laskemoona Saksamaalt Soome läbi Rootsi territoriaalvete. Mõned nendest vedudest toimusid aga sellegipoolest ja laevu eskortisid isegi Rootsi sõjalaevastiku laevad, et kaitsta neid Vene Balti laevastiku rünnakute eest. See toimus sotsiaaldemokraadist Rootsi mereväeministri Erik Palmstierna aktiivsel toetusel.

Sel ajal, kui Rootsi valitsus käsitas valgete ja punaste sõda Soomes suu-resti kui võitlust sotsiaalküsimuste ja reformide pärast, käsitasid paljud teised, eriti Rootsi parempoolsed ringkonnad, seda kui Soome võitlust Venemaast iseseisvumise nimel. Nendes ringkondades valitses tugev toetus Soome valgetele.

Sotsiaaldemokraatide seas, kuigi partei enamus kuulus erakonna reformistlikku tiiba, oli ka palju neid, kes tundsid sümpaatiat oma Soome sotsiaaldemokraatidest seltsimeeste vastu, kuigi nad ei aktsepteerinud mässu seadusliku valitsuse vastu. Kogu sõja vältel püüdsid juhtivad Rootsi sotsiaaldemokraadid tulutult vahendada Soome valget valitsust ja punaseid mässajaid.

² See osa, kui pole teisiti märgitud, põhineb raamatutel Gihl, *Den svenska utrikespolitikens historia IV*, lk 339–391 ning Tobias Berglund ja Niclas Sennerteg, *Finska inbördeskriget* (Stockholm: Natur & Kultur, 2017).

1917. aastal eraldus Rootsi sotsiaaldemokraatlikust parteist selle vasakradikaalne tiib ja moodustas Rootsi Sotsiaaldemokraatliku Pahempoolse Partei, mis 1921. aastal arenes Nõukogude-Lojaalseks kommunistlikuks parteiks, Kominterni seksiooniks, kus oli välistatud igasugune vaba mõtlemine. Neis ringkonnis valitses tugev sümpaatia Soome punaste vastu ning mõned neist soovisid ka Rootsis näha samasugust arengut nagu Soomes.

Rootsis 1917. aasta sügisel toimunud valimistel said sotsiaaldemokraadid umbes kolmandiku häältest, samal ajal kui liberaalid ja parempoolsed said kumbki neljandiku. Kaks talurahvaparteid said kokku kaheksa protsenti ja umbes samapalju häáli võitsid ka pahempoolsed sotsialistid. Ei Riksdagis ega ka avalikus arvamuses polnud laiaulatuslikku toetust ühiskonnakorra vägivaldsele muutmisele, kuigi poliitilised ja ühiskondlikud pinged olid väga tugevad ka Rootsis, eriti 1917. aasta kevadest kuni 1918. aasta hilissügiseni.³

Samal ajal oli Rootsis suur sümpaatia Soome vastu, mille ajaloolised juured olid sügaval. Kuni 1809. aastani, kui Venemaa vallutas Soome, oli viimane olnud 650 aastat Rootsi riigi lõimitud osa ja paljude rootslaste seas, kogu poliitilise spektri ulatuses, valitsesid Soome suhtes endiselt sügavad tunded. Asjaolu, et Soomes elas ka rohkearvuline rootsikeelne vähemus, mängis neis tunnetes tähtsat rolli.

Loomulikult oli ka Eesti olnud osa Rootsi suurriigist, kuid „ainult“ 150 aastat (formaalselt 160 aastat),⁴ ja Eestiski oli väike rootsikeelne vähemus. Kuid Soome ja Eesti erinevused olid siiski märkimisväärsed, mis selgitab ka Rootsi erinevat pühendumist kummagi riigi iseseisvuse saavutamise jõupingutustele.

Rootsi tunnustas Soome iseseisvust 1918. aasta 4. jaanuaril ning kui sama kuu lõpus puhkesid Soomes lahingud, moodustati Rootsis 1100-meheline vabatahtlik brigaad, mis võitles sõja ajal valgete poolel. Paljud Rootsi ohvitserid teenisid valgete armee staapides ja panustasid oma professionaalsete oskustega. Muu hulgas osales Rootsi brigaad rasketes lahingutes Tampere linna pärast, mis langes valgete vägede kätte 1918. aasta 6. aprillil.

³ Aleksander Kan, *Hemmabolsjevikerna. Den svenska socialdemokratin, ryska bolsjevikerna och mensjevikerna under världskriget och revolutionsåren 1914–1920* (Stockholm: Carlssons bokförlag, 2005); Carl Göran Andrae, *Revolt eller reform: Sverige inför revolutionerna i Europa 1917–1918* (Stockholm: Carlssons bokförlag, 1998).

⁴ Eestimaa 1561–1710/1721, Liivimaa 1629–1710/1721 ja Saaremaa 1645–1710/1721.

Rootsi ja Soome suhete probleemiks oli Ahvenamaa saarestiku küsimus, mille rootsikeelne elanikkond püüdis edutult Rootsiiga ühineda. 1918. aasta veebruari ja märtsi vahetusel maabus Rootsi ekspeditsioonivägi Ahvenamaal, kus endine tsaariarmee garnison oli moodustanud soldatite nõukogud, samal ajal kui saartel teenivad eestlased, lätlased, poolakad ja ukrainlased moodustasid rahvuslippude all oma üksused.

Rootsi ekspeditsiooniväe peaülesanne oli kaitsta saarte rootsikeelseid elanikke juhul, kui Ahvenamaal puhkenuks relvakonflikt. Ülesanne täideti, kuid mõne päeva pärast muutus olukord keeruliseks, sest Saksa keiserliku laevastiku eskaader tõi Ahvenamaale Saksa regulaarväe üksused. Selles olukorras otsustasid rootslased oma üksuse ära viia, et mitte lasta end tõmmata relvakonflikti sakslastega ja ühtlasi ka jätkuvasse maailmasõtta.

Rootslased evakueerisid saartelt endisesse tsaariarmee garnisoni kuulunud mittevenelastest sõdurid, samal ajal kui venelased alistusid sakslastele. Lõpuks saadeti kõik sõdurid eri teid pidi oma kodumaale.

Kuigi Rootsi Ahvenamaa-operatsioon oli humanitaarse eesmärgiga, süvenes nii Soome valgete valitsuses Vaasas kui ka punaste seas Helsingis kahtlus, et Rootsi valitsusel Stockholmis on Ahvenamaaga seoses varjatud kavatsusi. Sealne rootsikeelne rahvastik tegi tõsiseid jõupingutusi veenmaks Rootsi valitsust, et saared tuleks Soomelt Rootsile üle anda.

1918. aastast ei ole teada Rootsi ametlikke sellesuunalisi püüdlusi, kuigi see kavatsus oli nähtavasti mereväeministril sotsiaaldemokraat Erik Palmstiernal. Alates 1920. aastast, kui peaminister oli sotsiaaldemokraat Hjalmar Branting, üritas Rootsi valitsus liita Ahvenamaad läbirääkimiste teel, kuid Soome seisukoht oli absoluutselt eitav. 1921. aastal lahendati küsimus lõpuks Rahvasteliidus – Soome kasuks.⁵

⁵ Ahvenamaa küsimust analüüsivad Berglund ja Sennerteg, *Finska inbördeskriget*, lk 216–241; Lars Ericson (Wolke), „Politiska flyktingar eller krigsfångar? Behandlingen av de estniska, lettiska, polska och ukrainska soldaterna på Åland vårvintern 1918“, *Meddelande 53, Armémuseum* (Stockholm: Armémuseum, 1993), lk 71–106. Ahvenamaa arutelu Rahvasteliidus on uurinud Torbjörn Norman artiklis „Slutakt med efterspel. Ålandsuppgörelsen, Sverige och Nationernas förbund“, Torbjörn Norman, *Hjalmar Branting, freden och Folkens förbund samt andra studier i svensk och nordisk 1900-talshistoria*, toim. Karl Molin ja Alf W. Johansson (Stockholm: Hjalmarsson & Högberg, 2014), lk 103–144. Samuti tasub tähelepanu pöörata Kenneth Gustavssoni raamatule *Ålandsöarna – en säkerhetsrisk? Spelet om den demilitariserade zonen 1919–1939* (Mariehamn: PQR-kultur, 2012).

Eesti toetamise küsimus

1918. aasta septembri lõpus kohtus Eesti esindaja Skandinaavia maades Jaan Tõnisson Rootsi liberaalset välisministri Johannes Hellneri ja sotsiaaldemokraadist mereväeministri Erik Palmstiernaga. Tõnisson püüdis saada Rootsi sõjalist abi vähemalt kahe jalaväerügemendi näol, et tagada Eesti sisemine julgeolek, kuni noor riik on suuteline moodustama oma kaitsejõud. Tõnisson rõhutas ohtu, mida kujutasid endast Vene bolševike väed Petrogradis. Ta arvas, et Rootsi väed tagaksid rahu ja korra, kuni on valitud Eesti Asutav Kogu.

1918. aasta oktoobris ja novembris tegi Tõnisson mitu katset veenda Rootsi valitsust Eestis sõjalise sekkumise vajaduses. Samasuguseid soovitusi tuli ka Ameerika Ühendriikidest ja Suurbritanniast. „Aktivistide“ leeriga ühines isegi endine Venemaa ajutine valitsus oma välisministri Mihhail Tereštšenko näol.

Eesti välisdelegatsiooni liikmed Kopenhaagenis 1918. aastal. Paremt: Karl Menning, Jaan Tõnisson ja Mihkel Martna. Eesti Rahvusarhiiv (RA), EFA.180.A.58.64

Kuid ei Rootsi valitsus ega ka Taani valitsus tahtnud saata oma vägesid Eestisse, kus neid oleks võidud tõmmata suuremasse konflikti Venemaal. Brittide rahulolematust Skandinaavia riikide valitsustega sümboliseeris Kuningliku laevastiku saatmine Läänemerele 1918. aasta novembri lõpus, kohe pärast Saksamaa kokkuvarisemist ja bolševike rünnakut Narva jõel.

Rootsi asekonsul Tallinnas Karl Erik Gahlnbäck saatis 12. novembril Stockholmi telegrammi, milles ta palus tungivalt valitsust saata üksusi Eestisse julgeoleku tagamiseks. Kuid Stockholmi välisministeeriumi vastus oli eitav. Detsembri alguses katkestasid Rootsi, Taani ja Norra oma diplomaatilised suhted Nõukogude Venemaaga, kuid Eestit ei tunnustatud enne, kui 1920. aasta 2. veebruaril oli sõlmitud Tartu rahu.⁶

Esimesed Soome vabatahtlikud saabusid Tallinna 1918. aasta detsembri lõpus, nende seas 1. Soome vabatahtlike pataljon eesotsas endise Rootsi allohvitseri Martin Ekströmiga. Ta oli aastatel 1906–1911 teeninud Upplandi suurtükiväerügemendis (A 5) Uppsalas, enne kui liitus rootslaste moodustatud sandarmeeriaüksusega Pärsias (Iraanis),⁷ mis oli seal aastatel 1911–1915.⁸ Aastatel 1914–1915 võitles ta koos käputäie Pärsia sandarmeeria Rootsi ohvitseridega Saksa ja Pärsia vägede koosseisus Vene ja Briti üksuste vastu selles Ottomani impeeriumi osas, millest pidi saada

⁶ Lars Ericson (Wolke), „Sweden and Estonia’s struggle for Independence, 1918–1920“, „*The Boys from the North.*“ *The Nordic Volunteers in Estonia’s War of Independence, 1918–1920*, toim. Lars Ericson (Wolke) (Tallinn: State Archives, Stockholm: Riksarkivet, Copenhagen: Rigsarkivet, Helsinki: Sotaarkisto, 1993), lk 19–24; John Hiden ja Karlis Kangeris, „Die schwedische Baltikumpolitik 1918–25“, *The Baltic in international relations between the two world wars*, toim. Aleksander Loit (Stockholm: The University of Stockholm, 1988), lk 187–207. Rootsi vabatahtlikke on laiemas perspektiivis käsitleanud John Chrispinsson raamatus *Den glömda historien. Om svenska öden och äventyr i öster under tusen år* (Stockholm: Norstedts, 2011), lk 263–348. Vt ka Tobias Berglund ja Niclas Sennerteg, *Baltikums befrielse* (Stockholm: Natur och Kultur, 2023).

⁷ Pärsia (Iraani) sandarmeeria ehk sõjaväestatud politseiüksus moodustati 1911. aastal ning selle ülemateks ja väljaõppeohvitserideks olid kümne aasta vältel vabatahtlikest Rootsi ohvitserid. 1911–1915 juhtis Pärsia sandarmeeriat Rootsi major, Pärsias kindralmajor Harald Hjalmarson. (Toim.)

⁸ Markus Ineichen, *Die schwedischen Offiziere in Persien (1911–1916): Friedensengel, Weltgendarmen oder Handelsagenten einer Kleinmacht im ausgehenden Zeitalter des Imperialismus* (Bern: Peter Lang Verlag, 2002).

Iraagi riik.⁹ 1916. aastal naasis ta Rootsi ja oli reservis oma endise, Upplandi suurtükiväerügemendi seersandina, kuni ühines 1918. aasta jaanuaris Soomes Mannerheimi valgete sõjaväega. Seal ülendati ta majoriks ja määrati pataljoniülemaks ning ta oli pärast Tampere vallutamist Vaasa rügemendi ülem. Ta oli üks paljudest rootsi ohvitseridest, kes teenisid Mannerheimi armee soome üksustes, mitte Rootsi vabatahtlikus brigaadis.

Ekströmi pataljonis oli umbes 100 soomerootsi meest ning ka põlisrootslasi, kes olid 1918. aasta kevadel Soomes võidelnud. Nad osalesid 1919. aastal Rakvere ja Narva vabastamisel.

Pärast Eestis sõdimist naasis Ekström Soome ja asus elama Vaasasse, kuid hiljem läks tagasi Rootsi. Hiljem liitus ta ühega üsna väikestest Rootsi natsionaalsotsialistlikest parteidest ja oli mõnda aega niinimetatud natsionaalsotsialistliku bloki juht. Soome Talvesõjas 1939–1940 teenis ta nii Rootsi vabatahtlike korpuses kui ka Soome regulaarmees.¹⁰

1918. aasta jõulude ajal külastas Stockholmi Eesti delegatsioon, mille liikmed pidasid mitme Rootsi ohvitseriga läbirääkimisi, et asutada Rootsi vabatahtlike üksus. Värbamine algas 1919. aasta jaanuaris pärast seda, kui Rootsi valitsus oli 1918. aasta 30. detsembril andnud vabatahtlikele loa Eestisse minna. Samal ajal tegid sotsiaaldemokraatlikud ja sotsialistlikud ajalehed intensiivset kampaaniat vabatahtlike värbamise vastu.

Stockholmis plaaniti umbes 4000 vabatahtliku värbamist, kuid tegelik tulemus oli väga palju väiksem. 1919. aasta jaanuarikuu jooksul saabusid väiksemad vabatahtlike rühmad Tallinna, kus nad paigutati mitmesse üksusse. Lisaks Ekströmi pataljonile oli umbes 40 rootslast kolonel Hans Kalmu Põhja Poegade rügemendis, kümnekond Eesti üksustes ja tosinkond Balti pataljoni reservüksuses.¹¹

⁹ Lars Ericson Wolke, „Sweden, the Western world and the war that saw the birth of Iraq: implications of the events in 1914–1921 for the present conflict“, *The Iraq War. European perspectives on politics, strategy and operations*, toim. Jan Hallenberg and Håkan Karlsson (London, New York: Routledge, 2005), lk 98–117.

¹⁰ Sivert Wester, *Martin Ekström: orädd frivillig i fem krig* (Stockholm: Militärhistoriska förlaget, 1985). Vt ka Bengt Rur, „Värjans egg: några svenska militärer hemma och ute“, *Krig och fred i källorna. Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven 1998*, toim. Kerstin Abukhanfusa (Stockholm: Riksarkivet, 1998), lk 218–230.

¹¹ 1919. aasta 3. jaanuaril Tallinnas formeeritud Balti pataljoni reservüksuse (*Ersatztruppe des Balten Bataillon*) ülem oli polkovnik parun Georg Stackelberg. *Toim.*

Rootsi vabatahtlikud Narvas 1919. aastal. Eesti Ajaloomuuseum, AM_4403:13 F 4265

Enamik rootslasi koondati siiski Rootsi üksusesse, mis kandis nime Rootsi Korpus Eestimaal. Pärast seda, kui 1919. aasta 19. jaanuaril oli Narva bolševikest vabastatud, milles oli tähtsat rolli mänginud Martin Ekströmi pataljon, sai linnast Rootsi korpuse asukoht. Järgnenud nädalatel sai Narvas kokkupõrgetes surma vähemalt neli rootslast.¹²

Endine Rootsi allohvitser Carl Mothander alustas Narvas Rootsi korpuse formeerimist koos oma „lahingukomandöri“ Karl Georg Malmbergiga, kes oli samuti endine Rootsi allohvitser ning oli muude saavutuste kõrval teeninud Belgia Kongo armees. Aastatel 1883–1902 teenis 44 Rootsi ohvitseri Kongo Vaba Riigi, mille omanik ja valitseja oli Belgia kuningas Leopold II, armees ja laevastikus, Force Publique’is. Vähemalt pooled neist, 22 meest, surid haigustesse juba Kongos või pärast kodumaale naasmist.

¹² Rootsi vabatahtlike ajalugu on tulnud kirjutada paljude eraarhiivide materjalide põhjal, sest mitte ühtki Rootsi korpuse enda toimikut ei ole säilinud. Vt Ericson (Wolke), „Sweden and Estonia’s struggle for Independence“, nagu ka alljärgnevad viited. Samuti on tähtsad Rootsi Sõjaarhiivis leiduvad dokumendid: Rootsi Sõjaarhiiv (Krigsarkivet, edaspidi KrA): Generalstaben, Utrikesavdelningen, endine salajane arhiiv, E I a Estland, Lettland, Litauen, 1. kd, 1919–1925.

Rühm Rootsi vabatahtlikke Eestis, 1919. Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum, KLM FT 1018:5 F

Kongo Vaba Riik sai sel määral rõhumise ja inimeste väärkohtlemise musternäiteks, et 1908. aastal muutis Belgia valitsus selle kolooniaks ja kehtestas seal riiklikku kontrolli. Sõjaväelased, kes olid Kongos teeninud ja ellu jäänud, olid karastunud ja kogenud professionaalid.¹³

Järgnevatel kuudel kogunesid Rootsi vabatahtlikud koos mõne soome-rootslase ja taanlasega Narvas, kus neile maksis palka Eesti valitsus. Mõne aja pärast seadis Mothander koos värbamisohvitseri, kortermeistri ja kassapidajaga oma peakorteri sisse Tallinna hotelli Du Nord toas nr 6. Narvas oli ülemaks nüüd kapteniks ülendatud Malmberg.

Hulk raha, mis oli mõeldud palkadeks ja mundrite soetamiseks, kadus jäljetult teel Tallinnast Narva. Ilmselge ametiseisundi kuritarvitamine ja omastamine tõi kaasa Rootsi korpuse moraali järsu languse.

Nähtavasti oli Rootsi korpuses suhteliselt suur hulk seiklejaid, kelle huvi oma teenistuse vastu vähenes järsult, kui nende isiklik palk kadus kellegi

¹³ Lars Ericson (Wolke), *Svenska frivilliga. Militära uppdrag i utlandet under 1800- och 1900-talen* (Lund: Historiska Media, 1996), lk 176–184.

teise taskutesse. Selles olukorras juhtus midagi dramaatilist. 1919. aasta 7. märtsil saabus Narva üks parun Stackelbergi tagavaraüksuses teeninud rootslastest. Talle oli tehtud ülesandeks värvata oma Rootsi korpuse kaasmaalasi baltisaksa paruni üksusesse, kes ilmselt oli olukorda õigesti hinnanud. Rootsi korpust Narvas ähvardas laialisaatmise oht ja Stackelberg tahtis parimad mehed enne seda oma üksusesse värvata.

Giuseppe Franchi saatus

Värbamine oli ülesandeks tehtud itaalia päritolu Giuseppe Franchile, trompetistist sõjaväeorkestrandile. Franchi oli teeninud Soomes Rootsi brigaadis ja Eestis oli ta otsustanud liituda Balti pataljoniga. Nüüd liikus ta Narvas rootsi vabatahtlike seas ja ahvatles neid võimalusega liituda sõjalises mõttes palju professionaalsema Balti pataljoniga. Narvas reageeris Rootsi korpuse närviline juhtkond viivitamatult Franchi värbamiskatsetele. Ta vangistati ja teda süüdistati mässu õhutamises. Lühike sõjavälikohtu istung Karl Georg Malmbergi eesistumisel, mille moodustamist ei näinud ette ei Eesti ega ka Rootsi seadus, mõistis Giuseppe Franchi surma. Kolmeliikmeline Rootsi korpuse liikmetest koosnev hukkamiskomando lasi ta Narva jõe kaldal viivitamatult maha.

Giuseppe Franchi surmaga lõppes märkimisväärne perekonnalugu. Pool sajandit varem oli tema isa Antonio Franchi tulnud Parmast Stockholmi. Ta oli leierkastimees, meisterdas kipskujusid ja tegutses jäätisemüüjana ning tõusis Stockholmi kasvava itaalia koloonia üheks liidriks.

31. märtsil 1919, kolm nädalat pärast Franchi mahalaskmist, kirjutas Rootsi korpuse kaplan Axel Lord Rootsi välisministeeriumile ja kaitses sõjavälikohtu otsust. Franchit olevat süüdistatud varasemas „Rootsi korpusest deserteerumises“ ning Narva tagasipöördununa oli ta „agiteerinud sõdurite ning ka allohvitseride ja ohvitseride seas“. Lord ei uskunud Franchi väidet, et Stackelberg olla talle lubanud, et temast saab üksuse ülem, mille ta loodetavasti Narvas värvanuks.

Lisaks püüdis Axel Lord jätta välisministeeriumile muljet korpuse tegevuse õigustatusest, väites, et Martin Ekström oli sõjavälikohtu otsusest teadlik ja sellega nõustunud. See ei olnud ilmselgelt tõsi või oli vähemalt ekslik,

kui mitte tahtlik vale. Lord rõhutas ka seda, et Eesti võimud olid sõjaväe-prokuröri käsul asja uurinud ning ülemjuhataja kindral Johan Laidoner oli 29. märtsil alla kirjutanud käsule, millega Franchi mõrvamisega seotud mehed süüdistusest vabastati. On küsitav, kas Eesti võimud oleksid saanud kuidagi teisiti toimida. Eesti sõltus igasugusest abist, mida oli võimalik saada, ning ei võinud endale lubada suhete rikkumist vabatahtlikega.

1919. aasta sügisel läks Axel Lord tülli Karl Georg Malmbergi ja veel mõne sõjavälikohtu liikmega. Nüüd muutis ta oma versiooni kogu loost ja saatis 28. oktoobril Stockholmi välisministeeriumi uue kirja nõudmisega, et kohtupidamist Franchi üle peab uurima vastavalt Rootsi seadusele, ning ei tunnustanud enam Eesti võimude ja kindral Laidoneri otsust selles küsimuses. Nüüd algatas Rootsi õiguskantsler uurimise, kuid mitte selle kohta, kas sõjavälikohtu koosseis ja tegevus vastas Rootsi sõjaväe seadustele. Õiguskantsler keskendus hoopis küsimusele, kas Eestit sai käsitada kui sõltumatu kohtusüsteemiga iseseisvat riiki ning esimeses punktis sellele, kas kindral Laidoneri 29. märtsi käsk oli rahvusvahelise õiguse järgi legitiimse valitsuse

Vabatahtliku Rootsi korpuse ohvitserid. Keskel kapten Einar Lundborg, tema paremal käel Rootsi vormis Bo Samzelius. Veebruar 1919. RA, EFA.114.2.140

akt. Rootsi ei olnud Eestit tunnustanud *de jure*, kuid kui välisministeeriumi õigusnõunikud oleksid vastanud esimesele küsimusele eitavalt, oleks seda võinud tõlgendada Nõukogude Venemaa ülemvõimu *de facto* tunnustamisena, mis oli mõistagi poliitilistel põhjustel võimatu. Jaatavast vastusest esimesele küsimusele tulenes jaatav vastus ka teisele küsimusele, millega õiguskantsler 1920. aasta 6. veebruaril oma uurimise lõpetaski. Küll aga märgiti, et sõjavälikohtu advokaat Färling ei olnud ei Eesti ega ka mitte Rootsi, vaid hoopis Soome kodanik. Niisiis olid afääriga seotud nii Rootsi kui ka Soome kodanikud, kes teenisid selles irregulaarses üksuses.

Mida tahes diplomaadid sellest juhtumist ka järeldasid, oli kogu juhtumi tagajärjeks palju artikleid juhtivates Rootsi ajalehtedes, millest enamik ei olnud Rootsi korpuse suhtes kuigivõrd positiivsed.¹⁴ Kuid mitte ühtegi sõjavälikohtu liiget ei antud aga kunagi kohtu alla, kuigi mitu meest olid Rootsis põlu all ning pärast sõja lõppu Eestis „triivisid“ nad edasi teistesse sõdadesse Balti riikides ja Ida-Euroopas. Kodumaale said nad naasta alles hiljem, kui kõige suurem pahameel oli lahtunud.

Franchi surnukeha saadeti Rootsi ja ta maeti 1919. aasta 14. aprillil Stockholmi katoliku kalmistule.¹⁵

Vabatahtliku Rootsi korpuse laialisaatmine

Giuseppe Franchi traagiline saatus sümboliseeris Rootsi korpuse moraalset lagunemist. Asjaga seotud Rootsi ohvitserid tagandati oma ametikohtadelt ja allutati otse Eesti Sõjaministeeriumile Tallinnas, misjärel kogu korpus viidi Narvast ära. 1919. aasta 30. märtsil lahkusid rootslased Narvast ja paigutati Paldiskisse, kust mõne päeva pärast viidi major Lambert Hällénile

¹⁴ Vt näiteks konservatiivse päevalehe Svenska Dagbladet 1919. aasta 4. aprilli artiklit, kus jõuti järeldusele, et Franchi „korraldas mässu mässjate vastu“. Svenska Dagbladet, Historiskt sidarkiv, <https://www.svd.se/arkiv?startDate=1919-04-04&endDate=1919-04-04&offset=0> [16. märts 2026].

¹⁵ Ericson (Wolke), „Sweden and Estonia's struggle for Independence, 1918–1920“; Einar Lundborgi käsikirjalised mälestused Eestist, KrA, Einar Lundborg's arkiv, 2. kd; Rootsi Riigiarhiiv (Riksarkivet, edaspidi RA), Utrikesdepartementet, 1902 års dossiersystem kd 2210-02/U/37:1, muu hulgas kd 1813. Franchi perekondliku tausta kohta vt Christian Catomeris, *Gipskattor och positive. Italianare i Stockholm 1896–1910* (Stockholm: Kommittén för Stockholmsforskning, 1988), passim.

allutatuna Lõuna-Eestisse. Seal arvati Rootsi korpus Scoutspataljoni koosseisu ning osales 10. aprilli paiku lahingutes Podlesje ja Mitkovitsa küla lähistel.

Järgnevatel nädalatel lahkus osa korpuse liikmeid teistesse üksustesse, sealhulgas Stackelbergi pataljoni. Major Hälléni teatel oli mai alguses alles ainult 68 meest koos umbes 50 mehega, kes olid laatsarettides. 15. mail soovitas ta Eesti valitsusele värvata uus Rootsi korpus, kuid kindral Laidoner lükkas ettepaneku tagasi, öeldes: „Ma arvan, et ühest korrast piisab. Sellistest üksustest on liiga palju kulu ja liiga vähe tulu.“ Rootsi korpus saadeti 1919. aasta juuni alguses laiali.

Paljud rootslased jäid Eestisse, teenides Soome ja Taani vabatahtlike üksustes või ka Eesti sõjaväes ja Vene valgekaartlaste üksustes. Axel Lord läks 1919. aasta sügisel Karl Georg Malmbergiga tülli, nähtavasti seetõttu, et Malmberg keeldus talle andmast soomusrongi Pskovtšanin kaplani ametit Vene valgetega liitunud Rootsi leegioni koosseisus. Kui Vene valged 1919. aasta lõpus taganema löödi ja nende ülemjuhataja Nikolai Judenitš Tallinnast lahkus, jäi Axel Lord Eestisse ja hakkas saatma kirju Eesti ja Rootsi ametiasutustele (eriti konsul Gahlnbäckile), nõudes raha, mida tema väitel talle võlgneti. Enne Rootsi tagasipöördumist elatas ta end Eestis „panganduse alal tegutsedes“. Axel Lord suri 1934. aasta 5. jaanuaril veidi enne oma 60. sünnipäeva.

Rootsi vabatahtlikud Vene valgekaartlikes vägedes

Rootsi korpuse laialisaatmise järel 1919. aasta suvel liitus rühm rootslasi kindral Judenitši Vene valgete Loodearmeeaga, mis võitles koos Eesti sõjaväega bolševike vastu. Umbes 20 meest Karl Georg Malmbergi juhtimisel moodustasid Vene Loodearmee Rootsi Valge Leegioni. Leegioni ülema adjutantiks sai Alfred Flenberg, kuid rootslaste arv leegionis ei ulatunud kunagi üle 20–30 mehe. Mõned neist naasid kodumaale, samal ajal kui teised jätkasid teenistust Eesti sõjaväes. Leegion ei olnud kunagi suurem kui kompanii ja sinna kuulus nii baltisakslasi kui ka teistest rahvustest isikuid.

Paljud Rootsi veteranid ei saanud pärast teenistust Soomes ja Eestis kodumaale tagasi pöörduda ning üks neist, Conrad Carlsson, kirjeldas

kaks kümnendit hiljem oma mälestustes nende olukorda: „Meil ei olnud mitte midagi oodata. Me pidime elama üks päev korraga. Me ei saanud koju minna, seda me teadsime. Keegi poleks söandanud meile tööd anda. Mitte keegi ühiskonnaklassist, millesse me kuulusime, poleks meid omaks võtnud. Meid tunnustasid ainult sõjarinded.“

Rootsi ametiühingud panid paljud Soomes ja Eestis võidelnud veteranid musta nimekirja, mistõttu eriti tööstus- või käsitöölise taustaga meestel oli pärast sõda tõepoolest raske Rootsis tööd leida.

See-eest täitus Rootsi Valge Leegion rootslastest, baltisakslastest, taanlastest ja soomlastest sõduritega, kes kõige tõenäolisemalt tundsid üksteist juba 1919. aasta kevadel Eestis võitlemise ajast. Relvad ja laskemoon tulid Briti saadetistest. Judenitšil õnnestus saada rahalist toetust ka Rootsist, kuigi ei ole päriselt teada, kuidas. Kuna valitsused Helsingis ja Tallinnas olid vägagi lõhenenud oma suhtumises Judenitšisse, oli tal lihtsam leida toetajaid Stockholmis, kui sotsiaaldemokraadid või liberaalid ei olnud valitsuses. Soome ja Eesti valitsus olid väga kahtlustavad Judenitši ja tema valgekaartliku armee suhtes sel lihtsal põhjusel, et kuigi neil oli ühine vaenlane, bolševikud, ei tunnistanud Vene valgete väed kunagi Vene impeeriumi lagunemist, samal ajal kui Lenini valitsus oli tunnustanud Soome iseseisvust.

1919. aasta varasügisel tegutses Rootsi leegion koos Vene valgete vägedega lõuna ja ida pool Peipsi järve Pihkva ja Oudova ümbruses ning kaugemal põhjas Narva pool. Rootslaste operatsioonibaas oli soomusrong, mille meeskonna moodustas Eestis võidelnud Rootsi vabatahtlike karastunud tuumik. Üks rootslastest kirjeldas seda järgmiselt: „See on eliitüksus, mida praegu juhib Malmberg. Kõik Rootsi korpuse nõrgukesed on koju läinud.“

Kuid kõik rootslased ei võidelnud ühes ja samas üksuses. Leegioni sõdurid moodustasid 20–30-mehelised lahingugrupid, mis vastasid oma suuruselt rühmadele, ja iga jagu oli relvastatud ühe või kahe kuulipildujaga. Mõne kinnitamata kuulujutu järgi oli nende ülesandeks pakkuda venelastele rünnaku ajal „moraalset toetust“, see tähendab tulistada vene sõdureid, kes üritasid lahinguväljalt ilma taganemiskäsuta põgeneda.

Malmbergile allus 30 meest, kes teenisid kindral Stanisław Bułak-Bałachowiczi väes; 20 meest ohvitser Franzoni alluvuses Oudova lähistel

8. Semjonovski jalaväepolgus, samal ajal kui „Eklundi grupp“ allus Akovi polgule¹⁶ Peipsi idakaldal ning „Dahlgreni grupp“ sõdis Volossovo juures.

Kui valgete armee hakkas 1919. aasta jaanipäeva õhtul Ingerimaalt taganema, jäeti Rootsi leegion koos mõne teise üksusega Jamburgi lähedale ülesandega sealsetelt positsioonidelt taganemist katta. Selle öö lahingus sai mitu rootslast haavata, kuid nad pääsesid, sest nende vastased, Petrogradi punaste komandöride kooli punasoomlastest kursandid, võimaldasid neile kümneminutilise relvarahu. Seetõttu suutis Rootsi leegion oma positsioonidelt taganeda ja ühineda kaugemal lääne pool uuesti valgete põhijõududega.

1919. aasta oktoobris peatati Judenitši vägede järjekordne pealetung, sedakorda Petrogradi linnaservas, ja tõrjuti seejärel tagasi lääne suunas. 1920. aasta jaanuaris lahkus kindral Judenitš Tallinnast, samal ajal kui tema armee riismed, 10 000 sõdurit ja 20 000 tsiviilisikut, hajusid laiali. Pihkva oli Punaarmee kätte langenud juba 8. septembril. Vene valge armee lüüasaamine tõi kaasa ka Rootsi valge leegioni lõpu. Olles jõudnud nii kaugele itta kui Detskoje Seloni (enne 1918. aastat Tsarskoje Selo, 1937. aastast Puškin), pidid ka rootslased läände taganema ning leegion saadeti 1919. ja 1920. aasta vahetuse paiku laiali.¹⁷

Rootsi vabatahtlike ajaloo viimane peatükk Eestis

Kui Rootsi leegion pärast teenistust Vene valgete väes laiali saadeti, läks osa sõdureid tagasi Rootsi, teine osa aga kas ei saanud või ei tahtnud eri põhjustel kodumaale naasta. Mõni jäi ka Läänemere idakaldale, nende seas Malmberg.

¹⁶ Ilmselt 4. Gdovi (Oudova) kütipolk. *Toim.*

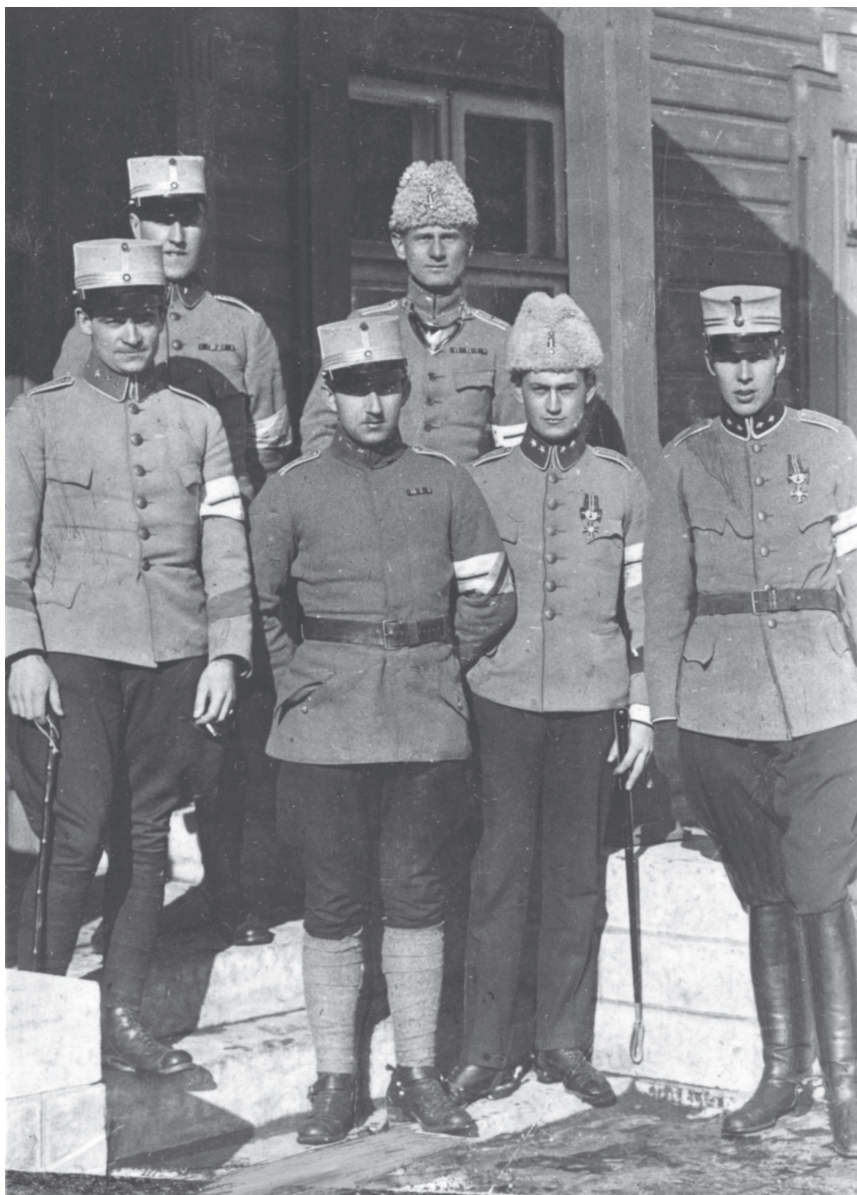
¹⁷ Ericson (Wolke), *Svenska frivilliga*, lk 184–190. Mõned dokumendid Rootsi Leegioni kohta on talletatud sõjaarhiivis: KrA, Einar Lundborgs arkiv, 2. ja 3. kd. Leegioni tegevust on kirjeldanud Conrad Carlsson raamatus *Okänd svensk soldat* (Stockholm: Bonnier, 1937), kuigi raamat on osaliselt väga ebausaldusväärne. Leegionit mainitakse ka Kaido Jaansoniga raamatus *Soldiers of Fortune. Volunteers from Sweden and Denmark in the Estonian Civil War 1918–1920* (Tallinn: Perioodika, 1988).

1920. aasta märtsis oli ta saanud Eesti valitsuselt autasumaa, kuid 1920. aastatel tegeles ta hoopis tulusa salakaubandusega, vedades odavat Eesti piiritust Soome ja Rootsi. Ühel talvisel retkel purustas Soome lahe jää tema paadi ning Malmbergi mõlemad jalad said nii raskelt vigastada, et kogu ülejäänud elu suutis ta kõndida ainult kahe kepiga. Tema edasine salakaubavedajakarjäär sai julma lõpu, kui konkureeriv salakaubavedajate jõuk laskis ta Soome lahel koos tema paadiga õhku. Vabadussõja ajal koos Malmbergiga teeninud Carl Mothander kirjutas 1943. aastal positiivselt Malmbergi juhtimisoskustest ja otsustusvõimest. Ta kirjeldas Malmbergi kui „halastamatut ja kõva kui tulekivi“.

Teised kõigi nelja tuule kanda jäänud mehed ei suutnud end eri põhjustel rahumeelses Rootsis sisse seada. Osa neist liitus 1920. aastal Prantsuse Võõrleegioniga, samal ajal kui teised järgnesid Vene kindralile Buřak-Bařachowiczile, kes läks koos hulga Vene sõduritega Poolasse. Kuid poolakad võtsid tema üksuse range järelevalve alla ning enamik väikese rootslaste rühma liikmeid loobus ja lahkus Poolast. Neid abistas Rootsi sõjaväeatašee Varssavis Carl Petersén. Temagi oli teeninud Rootsi sandarmeeriaüksuses Päršias ja oli hiljem üks nendest, kes Teise maailmasõja ajal organiseeris salajast Rootsi sõjaväeluuret.

Peterséni abil läks käputäis rootslasi Danzigi, kus nad astusid Rootsi laeva Egil pardale ning seilasid Riia kaudu Stockholmi. Vastuvõtt ei olnud just väga aupaklik: kaldal ootasid kriminaalpolitsei ametnikud, nad kuu-lati üle ja neile tehti täitõrjet, misjärel lubati edasi oma kommuunidesse sõita.

Paljud veteranid olid aga selleks juba liiga palju läbi elanud, et suuta kohaneda normaalse eluga kodumaal, või nagu palju hiljem kirjutas Conrad Carlsson: „Me olime oma ühiskonnas ilma juurteta. Reedetud nii elukutses kui ka töös. Ilma igasuguse meelerahuta. Mõistetud alla käima.“ Tema sõnad kehtivad paljude rootslaste kohta, kes 1919. aastal Eestis teenisid.

Rootsi vabatahtlike korpuse ohvitserid 1919. aastal Petseri lähedal. 1. rida vasakult: kapten Sven Liljencrantz, kompaniijülem kapten Carl Malmberg, leitnant Harry Tammelin, leitnant Tenander. 2. rida: leitnant Bo Samzelius, kapten Einar Lundborg. RA, EFA.26.0.52055

Rootslaste tegevus Lätis ja Leedus¹⁸

Rootsi brigaadi formeerimise katse võitluseks bolševike vastu tehti ka Lätis. Initsiaator oli leitnant Nils David Edlund, Rootsi kindralstaabi üks võimekamaid Venemaa-eksperte, ja Gustav Hallström, kellest hiljem sai kuulus arheoloog. 1919. aasta veebruaris saabus Edlund laevaga Stockholmist Liepājasse. Tolliametnikud otsisid ta läbi ja avastasid dokumendi, mis näis olevat riigipöörde plaan Läti valitsuse kukutamiseks, mida pidid toetama baltisaksa üksused ning ka Saksa ja Vene väed. Selle plaani üks osa oli Lätis moodustatav Rootsi vabatahtlike korpus. Eesmärgiks oli Balti Hertsogiriigi taastamine Lätis ja Eestis. Nüüd aga nurjus plaan juba siis, kui oli alles paberil.

Rootslaste tegevus Leedus oli veel väiksema ulatusega, kuid palju edukam. Olof Dahlbeck oli mereväehvitser, kellest oli saanud Rootsi esimene sõjaväelendur. Ta oli saanud 1911. aastal Suurbritannias väljaõppe ning oli aastatel 1914–1915 Rootsi merelennuväe ülem. 1919. aastal sai temast noore Leedu õhuväe peainspektor ja ta ülendati koloneliks. See õhuvägi koosnes Saksa Fokkeri lennukitest ja oli mõeldud bolševike positsioonide pommitamiseks ning õhurekkeks Kaunasest lõuna ja põhja pool. Olof Dahlbeck oli peaaegu ainus Rootsi vabatahtlik Leedus, kuid tema sõjaline roll oli palju suurem kui Rootsi vabatahtlikel Eestis.

Leedusse saabus ka teine rootslane, Soomes ja Eestis hästi tuntud Martin Ekström. Ta uuris võimalusi sandarmeeria moodustamiseks Leedus, olles saanud Kaunasesse 1919. aasta 15. augustil. Kuid Ekström oli enamiku Leedus nähtu suhtes väga kriitiline. Kaunasesse saabudes kirjutas ta: „Mulje on kohutav. Kohtusin Arnbergeri ja Dahlbeckiga. Tore.“ Ekström kohtus Leedus Olof Dahlbecki ja teise Rootsi vabatahtliku, Arnbergiga.

¹⁸ Selle kohta vt Lars Ericson (Wolke), „Volunteers in the Baltic? Sweden’s support to the National Insurgence in Estonia, Latvia and Lithuania, 1917–1920“, *Acta: XX. International Colloquium of Military History, 28 August – 3 September 1994*, Warsaw, Poland. National Insurgence Movements since 1794, toim. Tadeusz Panecki ja Urszula Olech (Warszawa: Polish Commission for Military History, 1995), lk 128–140. Olulisi allikaid Läti ja Leedu kohta leidub vastavalt KrA, Generalstaben, Utrikesavdelningen, endine salajane arhiiv, kd F V:I, KrA, Olof Dahlbecks arkiv, kd 2 ja KrA, Gustaf Hallstöms arkiv, kd 1 ja 11–12.

Järgnevatel päevadel saabusid veel kaks rootslast, Kalle Häger ja Jacobssoni-nimeline mees. Mitu korda külastati peaministrit ja siseministrit. Seejärel käidi Kaunase lennuväljal, kus inspekteeriti Zeppelini õhulaevade maandumispaika. Ekström osales ka luurelennul üle rindejoone, lennukit juhtis üks sakslane. Autoga tehtud tutvumisreis pakkus ainult halbu muljeid: „Väljasõit pool kaheksa õhtul Dynaburgi (Daugavpils) juurde rindele. Õine põrgu. Auto läks viis korda katki – ja siis veel kirbud. Kaks tükki, võeh!“

Martin Ekström pidi tegema järelduse, et puudusid eeldused Rootsi ohvitseride juhitava sandarmeeria loomiseks. Enne vajas parandamist nii majandus kui ka riigi organisatsioon. 1919. aasta detsembris lahkus Ekström Leedust pigem pettununa. Ta oli vägagi kibestunud selle üle, mida ta pidas nõrgaks Rootsi toetuseks: „Palju kordi tuli pähe, et kodus ei saada õieti aru niisuguse töö tähtsusest.“

Poliitilised kahtlused Ida-Euroopasse läinud vabatahtlike suhtes¹⁹

Muu hulgas oli nõrk toetus kodumaal üks selgitusi, miks Rootsi vabatahtlike jõupingutused Balti riikides olid nii erineva edukusega. Konservatiivid, eriti Rootsi relvajõud, aga ka osa liberaalse ja sotsiaaldemokraatliku partei liikmetest tundis suurt sümpaatiat kolme Balti rahva iseseisvustootluste vastu, nagu ka nende võimaliku tulevase rolli suhtes Vene mõju tõkestajana. Kuid paljud liberaalid ja vasakpoolsed, nii sotsiaaldemokraadid kui ka vasakpoolsed sotsialistid, olid selle toetuse suhtes palju kriitilisemad. Kriitika oli palju tugevam kui see, mis oli 1918. aastal suunatud Soome valgete toetamise vastu.

Juhtivate Rootsi poliitikute seas oli ka põhimõttelisi kahtlusi, kas Eesti, Läti ja Leedu on üldse võimelised iseseisvate natsioonidena püsima jääma. Valitsuse salajasel kohtumisel 1919. aasta 6. veebruaril teatas liberaalset peaminister Nils Edén: „Nad lõpetavad sõjas taastatud Venemaa vastu. Me satume sõtta [Venemaaga], kui me selles asjas osaleme.“

¹⁹ Vt viited 1 ja 5.

Rootsi sõjaväeline ja poliitiline juhtkond hakkas Balti riikidega suhteid tihendama alles 1920. aastate lõpus ja 1930. aastate alguses. Enne seda olid nende riikide heaks tegutsenud üksikud rootslased, nii kaootilisel 1919. aastal kui ka järgnenud kümnendil.²⁰

Kaks Rootsi vabatahtlikku on väärt, et neile rohkem tähelepanu pöörata: Carl Mothander ja Einar Lundborg, kelle saatus peegeldab Rootsi vabatahtlike tegevust ka üldisemalt.

Carl Mothander²¹

Carl Mothander sündis Stockholmis Axel Fredrik Leonard Mothanderi pojana. Tema isa oli jurist, kes muu hulgas oli teeninud ka Rootsi sõjapäevakirja valitsuses. Kuid palju tähtsam oli see, et Axel Mothander oli kuni oma surmani 1902. aastal Stockholmi linnakohtu eesistuja ja linnanotar.

Seetõttu pole üllatav, et ka tema poeg Carl õppis Uppsala ülikoolis õigusteadust. Kuid nähtavasti ei olnud õigusteadus tema peamine huviala ning selle asemel astus Carl Mothander sõjaväkke. Ta teenis väikeses Uppsala-lähedases garnisonilinnas Salas logistikakorpuses T 5 Västmanlands trängkår. Salas ülendati Mothander enne 1915. aastal sõjaväeteenistusest lahkumist allohvitseriks.

1918. aasta muutis Carl Mothanderi elu – ta ühines Soomes võitleva Rootsi brigaadiga. Viimases lahingus Viiburi pärast 1918. aasta aprillis

²⁰ Lars Ericson (Wolke), „Estland och Lettland i svensk marin debatt 1918–1925“, *Forum navale. Skrifter utgivna av Sjöhistoriska samfundet* 48 (Stockholm: Sjöhistoriska samfundet, 1992), lk 39–55.

²¹ Lisaks eespool viidatud allikatele Rootsi vabatahtlike kohta on Mothanderi enda mälestusi Eestist tema raamatutes Carl Mothander, *Baroner, bönder och bolsjeviker i Estland* (Helsingfors: Holger Schildts förlag, 1943); eesti keeles *Parunid, eestlased ja enamlased* (tlk Anu Saluäär, Tartu: Ilmamaa, 1997, 1998, 2010, 2021) ja *Svenske kungens vita skepp: det äventyrliga spelet om estlands-svenskarna* (Stockholm: Hökerberg, 1949; eesti keeles *Rootsi kuninga valge laev. Riskantne mäng rannarootslaste pärast* (tlk Anu Saluäär, Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2011 ja Tallinn: Hea Lugu, 2017). Eestirootslaste evakueerimise kohta 1943. aastal vt Viktor Aman, „Överflyttningen till Sverige“, *En bok om Estlands svenskar* 1 (Stockholm: Kulturföreningen Svenska Odlingens Vänner, 1961), lk 179–264.

Carl Mothander. Foto raamatust
„Eesti Vabadussõda 1918-1920, II“
(Tallinn: Vabadussõja Ajaloo
Komitee, 1939), lk 59

organiseeris ta valgete sanitaarteenistust. Sealt oli juba lühike samm 1919. aastal Eestisse Rootsi korpusesse.

Vaatamata Giuseppe Franchi surmaga seotud sündmustele suutis Mothander Eesti võimude silmis positiivset rolli etendada. Eesti sõjaväe teenistusse oli ta võetud Rootsi majori auastmes [Eesti sõjaväes sel ajal majori auastet ei olnud – *toim.*]. 1928. aastal tuli ta Eestisse elama, abiellus baltisaksa parunessi Benita von Wrangelliga (1878–1967) ning nad jäid Eestisse kuni Nõukogude okupatsioonini 1940. aastal, misjärel läksid Stockholmi.

Mothander tuli uuesti Eestisse juba 1941. aastal ja hakkas tegutsema Eesti Punases Ristis. Selles ametis olles kuulus ta Rahvusvahelise Punase Risti komisjoni, mis 1943. aastal uuris mõrvatud Poola ohvitseride haudu Valgevenes Katyńis. Kui Punaarmee taas Eesti piiridele lähenes, oli Mothander seotud eestirootslaste Rootsi evakueerimisega 1943. aasta sügisest 1944. aasta sügiseni. Ta naasis ka ise Rootsi, kus temast sai kirjanik.

Juba oma Eesti-aastatel pühendus ta kirjutamisele ja avaldas raamatud „Presidenten: en oblodig revolutionshistoria“ (1923) ja „Kulinariska

kåserier“ (1931) [eesti keeles „Kulinaarsed vested“ (2014, tlk Anu Saluäär) – *toim.*]. 1949. aastal kirjeldas ta aastatel 1943–1944 suure osa eestirootslaste evakueerimisega seoses kogetut raamatus „Rootsi kuninga valge laev: riskantne mäng rannarootslaste pärast“.²²

Tema kõige tähtsam raamat oli 1943. aastal ilmunud „Parunid, eestlased ja enamlased“,²³ milles ta kirjutab oma elust Eestis 1919. aastal, kuid peamiselt aastatest 1928–1944. Raamatus kõneldakse vaheldumisi tähtsatel teemadel ja piasjadest, ta pöörab palju tähelepanu maareformi põhjustatud murrangutele ühiskonnas, kuid kirjutab ka eestlaste lugemisharjumustest ja toidukultuurist (mida mõlemat ta imetles).

Carl Mothanderi tuleb pidada kõige tähtsamaks ja mõjukamaks isikuks väga heterogeenses Rootsi vabatahtlike kogumis. Ta oli ka üks nendest, kes abielu ja elukohta tõttu sai noore Eesti Vabariigi lojaalseks kodanikuks. Muuseas panustas ta ka teadmiste levitamisse Eesti kohta Rootsis.

Tema tunded Eesti ja tema maa saatuse vastu 20. sajandi tormides väljendusid 1945. aasta 7. mail Stockholmis, kui Mothander seisis Regeringsgatani sillal Kungsgatani kohal ja jälgis sõjalõpupidustusi. All tänaval tähistas tohutu rahvamass rahu saabumist Euroopas ning Taani ja Norra vabaduse taastamist pärast Saksa okupatsiooni lõppu. Mothander kirjeldas oma vastuolulisi tundeid, kui ta mõtles maale, „minu abikaasa kodumaale, mis sai ka minu kodumaaks“, kuhu oli jäänud „pool minu südant“. Ta lõpetas üsna kibestunult: „Saatana võim on purustatud, aga Peltsebul on elus; Peltsebul, kelle kõik olid vabanemisõhinas unustanud.“²⁴

²² Täiskirje vt viide 21.

²³ Täiskirje vt viide 21.

²⁴ Mothander, *Svenske kungens vita skepp*, lk 9–10 (tõlge eesti keelde Anu Saluäär, *Rootsi kuninga valge laev* (2011), lk 10.

Einar Lundborg²⁵

Einar Lundborg, kuulsaim Eestis võidelnud Rootsi vabatahtlikest, oli sündinud Calcuttas (tänapäeval Kolkata) Briti Indias, kus tema vanemad olid misjonärid; kuid perekond naasis peagi Rootsi. Osa oma lapsepõlvest veetis ta Fornösa Motala lähedal Östergötlandis. Seejärel hakkas ta sõjaväelaseks ja ülendati ohvitseriks logistikakorpuse üksuses Svea trängkår (T 1) Örebros. Ta teenis ka Salas üksuses Västmanlands trängkår (T 5) ja pidi seal olema kohtunud oma tulevase relvavennaga Eestis Carl Mothanderiga, kuigi Lundborg oli ohvitser ja Mothander allohvitser.

Eestis teenis Lundborg alguses Rootsi korpuses ja tegutses Narvas, sealhulgas Giuseppe Franchi hukkamise ajal. Hiljem astus ta soomusauto Kalevi-poeg komandörina Eesti sõjaväkke. Tema soomusauto ja meeskonna esimene lahing oli Võru rindel 1919. aasta mais. Sügisel teenis Lundborg ka koos Rootsi Valge Leegioniga Judenitši armees ning soomusrongil Lõuna-Eestis, kuni naasis pärast Tartu rahu allakirjutamist 1920. aasta veebruaris Rootsi.

Erinevalt mõnest teisest Rootsi vabatahtlikust näib Lundborg olevat jätnud „sümpaatse ja viisaka inimese“ mulje, vähemalt uskudes Taani kaptenit Richard Borgelini, kes kohtas teda Vene valgete staabis Tšerkajas 1919. aasta septembris, kui võideldi Pihkva ja Porhovi piirkonnas.²⁶

Rootsi naasnuna õppis Lundborg lenduriks, läbides ka ühe kursuse Inglismaal, ning 1928. aastal ülendati ta noores Rootsi lennuväes kapteniks. Samal aastal sai ta kuulsaks kaugel väljaspool Rootsi piire.

²⁵ KrA, Einar Lundborgs arkiv, kd 1–4. Lundborgi käsikirjalised mälestused Eestist on 2. köites ja on avaldatud eesti keeles: Einar Lundborg, *Soomusautoga Eesti Vabadussõjas. Minu rindeelamus 1919–1920* (tlk Jüri Rimm, Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1968 ja Tallinn: Grenader, 2012). Tema dokumente Nobile päästmisest säilitatakse Eskilstuna Linnaarhiivis: Eskilstuna stadsarkiv, Einar Lundborgs arkiv, kd 1–5. Trükitud väljaanne vt Einar Lundborg, *När Nobile räddades: mina upplevelsewr under svenska Spetsbergenexpeditionen* (Stockholm: Geber, 1928; ingliskeelne väljaanne *The Arctic rescue: how Nobile was saved* (New York: Viking Press, 1929). Lundborgi kohta on kirjutanud Carl Billengren, „Livet som äventyr: Einar Lundborg i krig och fred“, Carl Billengren, *Det förgångnas närvaro: fjorton historiska essäer* (Stockholm: private print, 2008), lk 56–68 ja Bo Widfeldt, *In Memoriam. Personal- och materielförluster inom svenskt militärflyg*, Svenska Vingar 4 (Nässjö: Air Historic Research AB, 2002), lk 154 (no. 81).

²⁶ *Hvor Dannebrog faldt ned. Kaptajn Richard Borgelins erindringer fra Den Estniske Frihedskrig*, toim. Ann-Mari Borgelin (Frederiksberg: Bogforlaget Frydenlund, 2012), lk 134–136.

*Kapten Einar Lundborg oma soomusauto Kalevipoeg ees. Valga, aprill 1919.
RA, EFA.114.4.572*

Itaalia avastusreisija Umberto Nobile oli lennanud oma õhulaeval Italia põhjapooluse suunas. Kuid põhja pool Teravmägesid oli Italia sunnitud tegema hädamaandumise jääle. 1928. aasta 26. juunil suutis Lundborg seal maanduda ja Nobile päästa, kuid järgmisel päästelennul purunes tema Fokker jääle maandudes. 6. juulil päästis üks teine Rootsi lendur, Birger Schyberg, tema ja teised jääle jäänud hädalised.

Rootsi tagasi pöördunud Lundborg ja Schyberg said kangelastena kuulsaks ning kuulsust suurendas veelgi Lundborgi raamat tema seiklustest põhjapooluse lähistel. Juba 1928. aasta 5. augustil korraldati Helsingborgi lähedal lennu-*show*, kus Lundborg ja Schyberg osalesid sellesama lennukiga, millega olid lennanud Teravmägede juurde. Nüüd olid nad mõlemad kuulsused, kes reisisid mööda Rootsit ja pidasid valguspiltidega illustreeritud ettekandeid. Lundborg kirjutas oma seiklusest ka raamatu „När Nobile räddades. Mina upplevelser under den svenska Spetsbergenexpeditionen 1928“ („Kui Nobile päästeti. Minu kogemused rootslaste Teravmägede-ekspeditsioonil 1928“), millest sai bestseller.

1929. aastal reisisid Einar Lundborg ja tema abikaasa Margareta Charlotta Atlandi ookeanilaineril S. S. Drottningholm Ameerika Ühendriikidesse, kus ta muu hulgas kohtus ka maailmakuulsa Rootsi näitleja Greta Garboga. 1920. aastate lõpu meediapildis ei saanud olla väga palju suuremat sündmust.

1931. aasta 27. jaanuaril hukkus Lundborg lennuõnnetusel Malmslätti lennuväebaasis Linköpingi lähedal, kui oli katsetamas uut Rootsi hävituslennukit J 5, tuntud ka nimega Jaktfalken ehk Jahikull. Õnnetuse tõttu moodustati valitsuskomisjon, mis uuris olukorda Rootsi lennuväes. Einar Lundborg maeti Linköpingisse.

Sala üksuse T 5 endine ülem kirjeldas Lundborgi hiljem kui meest, kes oli väga huvitatud mootoritest ega „kartnud absoluutselt mitte midagi ning kasutas kõiki võimalusi, et riskeerida ja seista ohtudega silmitsi [---] seiklused olid tema hobi“. Samal ajal kirjeldati Lundborgi kui „erakordselt head üksuseülemat, kes pani mehed endale järgnema“.²⁷ See meenus on korruga nii selgituseks Lundborgi osalemisele vabatahtlikuna Eesti Vabadussõjas kui ka hilisemale tegevusele lendurina.

Kokkuvõtteks

Einar Lundborgi saatus oli mitmes aspektis unikaalne, kuid teda võib pidada ka Rootsi vabatahtlike käilakujuks Eesti Vabadussõjas. Nad ei suutnud kunagi formeeruda piisava isikkoosseisuga distsiplineeritud väeüksuseks. Selle asemel killustati nad paljude eri üksuste vahel Rootsi, Soome, Eesti, baltisaksa või Vene valgete juhtimise all. Seetõttu ei saavutanud Rootsi toetus Eestile mitte kunagi samasugust sõjalist jõudu, nagu see oli Rootsi brigaadil 1918. aastal Soomes.

Selle põhjuseks oli suurel määral Rootsi vabatahtlike vähene poliitiline ja logistiline toetus Rootsist. Rootsi brigaad Soomes 1918. aastal oli sõna otseses mõttes täidetud kogenud Rootsi ohvitseride ja allohvitseridega, kuid 1919. aastal Eestis oli asi sellest kaugel. Sellel oli kaks tagajärge.

Esiteks, Rootsi toetus Eestile ei saavutanud kunagi rolli, mis oli (palju rohkearvulisematel) Soome vabatahtlike üksustel.

²⁷ Sten Camitz, *Minnen från Trängskåren i Sala* (Sala: Sala Allehanda, 1969), lk 87–89.

Teiseks, Rootsi korpuse põhimõtteline nõrkus andis temas olevatele kaose ja hävingu jõududele suurema tegevusvabaduse, kui see oleks olnud mõnel teisel juhul. Selline negatiivne areng kulmineerus Franchi hukkamisega Narvas.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiiviallikad

Rootsi Riigiarhiiv (Riksarkivet, Stockholm, RA)

Utrikesdepartementet, 1902 års dossiesystem 2210-02/U/37:1/1813 Estland

Rootsi sõjaarhiiv (Krigsarkivet, KrA)

Generalstaben, f d hemliga arkivet, utrikesavdelningen

E I a Estland, Lettland och Litauen, volume 1, 1919–1925

F V:1 Dokument rörande en svensk kår i Lettland 1918–1919

Olof Dahlbecks arkiv, vol. 2, Dokument rörande hans aktiviteter i Litauen 1919

Gustaf Hallströms arkiv, vol. 1 and 11–12, Svenska aktiviteter i Lettland 1918–1919

Einar Lundborgs arkiv, vol. 2–4, Dokument rörande svenska frivilliga i Estland 1919 och Nobile-expeditionen 1928

Eskilstuna Linnaarhiiv (Eskilstuna stadsarkiv)

Einar Lundborgs arkiv, vol. 1–5, Dokument rörande Nobile-expeditionen 1928

Perioodika

Svenska Dagbladet, 4. aprill 1919

Mälestused

Camitz, Sten, *Minnen från Trängkåren i Sala* (Sala: Sala Allehanda, 1969)

Carlsson, Conrad, *Okänd svensk soldat* (Stockholm: Bonnier, 1937)

Hvor Dannebrog faldt ned. Kaptajn Richard Gustav Borgelins erindringer fra Den Etniske Frihedskrig, toim. Ann-Mari Borgelin (Frederiksberg: Bogforlaget Frydenlund, 2012)

Lundborg, Einar, *När Nobile räddades: Mina upplevelser under svenska Spetsbergen-expeditionen* (Stockholm: Geber, 1928)

Lundborg, Einar, *Soomusautoga Eesti Vabadussõjas. Minu rindeelamusi 1919–1920*, tlk Jüri Rummelgas (Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1968)

Mothander, Carl, *Baroner, bönder och bolsjeviker i Estland* (Helsingfors: Holger Schildts förlag, 1943)

Mothander, Carl, *Svenske kungens vita skepp. Det äventyrliga spelet om estlands-svenskarna* (Stockholm: Lars Hökerbergs bokförlag, 1949)

Artiklid ja raamatud

Aman, Viktor, „Överflyttningen till Sverige“, *En bok om Estlands svenskar 1* (Stockholm: Kulturföreningen Svenska odlingens vänner, 1961), lk 179–264

Andrae, Carl Göran, *Revolt eller reform. Sverige inför revolutionerna i Europa 1917–1918* (Stockholm: Carlssons bokförlag, 1998)

Berglund, Tobias ja Sennerteg, Niclas, *Baltikums befrielse* (Stockholm: Natur & Kultur, 2023)

Berglund, Tobias ja Sennerteg, Niclas, *Finska inbördeskriget* (Stockholm: Natur & Kultur, 2017)

Billengren, Carl, „Livet som äventyr: Einar Lundborg i krig och fred“, Carl Billengren, *Det förgångnas närvaro: fjorton historiska essäer* (Stockholm: private print, 2008), lk 56–68

Carlgren, Wilhelm M., *Neutralität oder Allianz? Deutschlands Beziehungen zu Schweden in den Anfangsjahren des ersten Weltkrieges* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1962)

Carlgren, Wilhelm M., *Sverige och Baltikum. Från mellankrigstid till efterkrigsår. En överblick* (Stockholm: Publica, 1993)

Catomeris, Christian, *Gipskattor och positive. Italienare i Stockholm 1896–1910* (Stockholm: Kommittén för Stockholmsforskning, 1988)

Chripinsson, John, *Den glömda historien. Om svenska öden och äventyr i öster under tusen år* (Stockholm: Norstedts, 2011)

Ericson (Wolke), Lars, „Estland och Lettland i svensk marin debatt 1918–1925“, *Forum navale. Skrifter utgivna av Sjöhistoriska samfundet* 48 (Stockholm: Sjöhistoriska samfundet, 1992), lk 39–55

Ericson (Wolke), Lars, „Politiska flyktingar eller krigsfångar? Behandlingen av de estniska, lettiska, polska och ukrainska soldaterna på Åland vårvintern 1918“, *Meddelande 53. Armémuseum* (Stockholm: Armémuseum, 1993), lk 71–106

Ericson (Wolke), Lars, „Sweden and Estonia's struggle for Independence, 1918–1920“, „*The Boys from the North*“, *The Nordic Volunteers in Estonia's War of Independence, 1918–1920*, toim. Lars Ericson (Wolke) (Tallinn: State Archives, Stockholm: Riksarkivet, Copenhagen: Rigsarkivet, Helsinki: Sotaarkisto, 1993), lk 19–24

Ericson (Wolke), Lars, „Volunteers in the Baltic? Sweden's support to the National Insurgence in Estonia, Latvia and Lithuania, 1917–1920“, *Acta: XX. International Colloquium of Military History, 28 August – 3 September 1994, Warsaw*,

- Poland: national insurgence movements since 1794 = Acta: XXe Colloque international d'histoire militaire: insurrections nationales depuis 1794 = Acta: XX. Internationales Kolloquium für Militärgeschichte: die Nationalaufstände seit 1794*, toim. Tadeusz Panecki ja Urszula Olech (Warszawa: The Polish Commission for Military History, 1995), lk 128–140
- Ericson (Wolke), Lars, *Svenska frivilliga. Militär uppdrag i utlandet under 1800- och 1900-talen* (Lund: Historiska Media, 1996)
- Ericson Wolke, Lars, „Sweden, the Western world and the war that saw the birth of Iraq: implications of the events in 1914–1921 for the present conflict“, *The Iraq War. European perspectives on politics, strategy and operations*, edited by Jan Hallenberg and Håkan Karlsson (London, New York: Routledge, 2005), lk 98–117
- Gihl, Torsten, *Den svenska utrikespolitikens historia IV, 1914–1919* (Stockholm: P. A. Norstedt & Söner, 1951)
- Gustavsson, Kenneth, *Ålandsöarna – en säkerhetsrisk? Spelet om den demilitariserade zonen 1919–1939* (Mariehamn: PQR-kultur, 2012)
- Ineichen, Markus, *Die schwedischen Offiziere in Persien (1911–1916): Friedensengel, Weltgendarmen oder Handelsagenten einer Kleinmacht im ausgehenden Zeitalter des Imperialismus* (Bern: Peter Lang Verlag, 2002)
- Jaanson, Kaido, *Soldiers of Fortune. Volunteers from Sweden and Denmark in the Estonian Civil War 1918–1920* (Tallinn: Periodika, 1988)
- Kan, Aleksander, *Hemmabolsjevikerna. Den svenska socialdemokratin, ryska bolsjeviker och mensjeviker under världskriget och revolutionsåren 1914–1920* (Stockholm: Carlssons bokförlag, 2005)
- Kangeris, Karlis, „Die schwedische Baltikumpolitik 1918–25“, *The Baltic in international relations between the two world wars*, toim. John Hiden ja Aleksander Loit (Stockholm: The University of Stockholm, 1988), lk 187–207
- Norman, Torbjörn, „Slutakt med efterspel. Ålandsuppörelsen, Sverige och Nationernas förbund“, Torbjörn Norman, *Hjalmar Branting, freden och Folkens förbund: samt andra studier i svensk och nordisk 1900-talshistoria*, toim. Karl Molin ja Alf W. Johansson (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2014), lk 103–144
- Rur, Bengt, „Värjans egg: några svenska militärer hemma och ute“, *Krig och fred i källorna. Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven 1998*, toim. Kerstin Abukhanfusa (Stockholm: Riksarkivet, 1998), lk 218–230.
- Wester, Sivert, *Martin Ekström – orädd frivillig i fem krig* (Stockholm: Militärhistoriska förlaget, 1986)
- Widfeldt, Bo, *In Memoriam. Personal- och materieförluster inom svenskt militärflyg*, Svenska Vingar 4 (Nässjö: Air Historic Research AB, 2002)

1921. aasta veebruariüleštõus kui Armeenia vabadussõda

Hatšatur Stepanjan

Armeenia sovetiseerimine

1918. aasta kevadel kuulutasid Gruusia, Aserbaidžaan ja Armeenia end iseseisvaks. Pärast Compiègne'i vaherahu sõlmimist ning Nõukogude Venemaa ja Keskriikide Brest-Litovski rahulepingu tühistamist alustas Punaarmee varem Tsaari-Venemaale kuulunud alade tagasivallutamist. Armeenia pidi võitlema nii kemalistliku Türgi kui ka Nõukogude Venemaa vastu. 1920. aasta sügisel ründas Türgi Armeeniat. Kuigi Nõukogude Venemaa oli 1920. aasta augustis sõlminud Armeeniaga lepingu, kuulutasid Armeenia bolševikud Punaarmee toetusel novembris välja Armeenia Nõukogude Vabariigi ja alustasid maa sovetiseerimist ning Armeenia rahvuslike poliitikute, sõjaväejuhtide ja haritlaste repressioonide. 1921. aasta veebruariüleštõusuga kihutati bolševikud pealinnast Jerevanist välja, kuid Punaarmee vastupealetung taastas bolševike võimu Armeenias.

1917. aastal, pärast veebruari- ja oktoobrirevolutsiooni Vene impeeriumis, sai Taga-Kaukaasia Venemaast *de facto* sõltumatuks. Järgmisel aastal oli piirkond ka *de jure* iseseisev. 1918. aasta 22. aprillil kuulutati välja Taga-Kaukaasia Demokraatlik Föderatiivne Vabariik ning sama aasta mai lõpuks olid Gruusia, Armeenia ja Aserbaidžaan Vabariik deklareerinud oma iseseisvust.

Armeenial oli raske iseseisvust saavutada. Ta pidi võitlema Türgi sissetungijate vastu Sardarapatist, Bash Aparanis (tänapäeval Aparan) ja Gharakilisast (tänapäeval Vanadzor) ning sai oma iseseisvuse välja kuulutada alles pärast võidukaid lahinguid. Kuid Armeenia ja kaks ülejäänud Taga-Kaukaasia vabariiki ei jäänud kauaks püsima. Kui Vene bolševikud olid

võitnud Vene kodusõja, alustasid nad agressioonipoliitikat endise Vene impeeriumi maade vallutamiseks. Taga-Kaukaasial oli tähtis koht bolševike imperiaalses lõuna-poliitikas, ennekõike nende huvi tõttu omandada Bakuu naftaleiukohad.

Aserbaidžaan sovetiseeriti Punaarmee toetusel 1920. aasta aprilli lõpus. 1920. aasta sügisel ründas Armeeniat Türgi, keda valitses Mustafa Kemal (Atatürk). See oli Armeenia vabariigi võitlus iseseisvuse ja ellujäämise nimel, sest türklased jätkasid 1915. aastal alustatud genotsiidi.

Türgi rünnak Armeenia vastu provotseeris Venemaad, ehkki ta oli sõlminud 1920. aasta 10. augustil Tiflisis (Tbilisi) Armeeniaga lepingu. Armeenia sovetiseeriti lühikese aja jooksul. Selle käigus astus Nõukogude Venemaa liitu kemalistliku Türgiga. Türklasi rahuldab Armeenia sovetiseerimine, sest Armeeniasse sisenenud Nõukogude väed tugevdasid Türgi julgeolekut ja nad said oma väed Ida-Türgis Antandi vägede vastu koondada. Nõukogude valitsusele olid suhted Kemali ja islamimaailmaga tähtsamad kui suhted Armeeniaga.¹ Armeenia sovetiseerimine oli Nõukogude Venemaale vajalik, et luua maismaaihendus kemalistliku Türgiga.

Venemaa ja Türgi leppisid kokku Armeenia ründamises. Lepingu järgi sovettidega pidid türklased tungima Sarigamishini,² kuid tegelikult tungisid nad seda kokkulepet rikkudes Sarigamishist kaugemale. Kemalistid suutsid Moskva bolševikke veenda, et nende abil on lihtsam revolutsiooni edasi viia idamaadesse ning „toetudes miljonitele idamaade muhameedlastele saab kukutada Briti ülemvõimu Indias ja teistes maades“.³

Armeenia bolševikud arvasid naiivselt, et kemalistide sekkumine Armeenia sovetiseerimisse on nii Armeenia kui ka Türgi rahva huvides. Armeenia Revolutsioonikomitee esimees Sargis Kasjan kirjutas, et Armeenia

¹ Ruben Darbinean (Ռուբեն Դարբինեան), „Haj khaghakhakan mtkhi degerunnerō“ [Հայ քաղաքական մտքի դեղերումները (Armeenia poliitilise mõtte rännakud)], *Hajrenikh* (Հայրենիք) (juuli 1923), lk 128.

² Armeenia Rahvusarhiiv [Hajastani azgajin arhiv (Հայաստանի ազգային արխիվ)], edaspidi HAA], 144.2.25, l 94.

³ Hambardzum Terterjan (Համբարձում Տերտերյան), „Hajastani Hanrapetuthian ev Khorhrdajin Rusastani banaktsuthunnere: Levon Šanhi patvirakuthiune“ [Հայաստանի Հանրապետության եւ Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցութիւնները: Լեւոն Շանի պատուիրակութիւնը (Läbirääkimised Armeenia Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel: Levon Šanti delegatsioon)], *Hajrenikh* (Հայրենիք) (mai 1954), lk 10.

sovetiseerimisega saavutatakse „Nõukogude Armeenia ja töötava Türgi solidaarsus ja üksmeel“.⁴

Kemalistlike ja bolševistlike jõudude ühise rünnaku tõttu Armeenia vastu polnud Armeenia Vabariigi valitsusel muud valikut kui tagasi astuda, loobuda kõigist volitustest ja anda võim üle „väiksemale kurjusele“, Nõukogude Venemaale. 1920. aasta Türgi-Armeenia sõja ajal võitsid kemalistid Nõukogude Venemaa toetusel Armeenia sõjaväge. Olukorda ära kasutades tungis juba varem moodustatud Armeenia Revolutsioonikomitee 1920. aasta 29. novembril Kirde-Armeenias Jerevani ja kuulutas Armeenia Nõukogude vabariigiks.⁵

Armeenia Vabariigi valitsuse, Armeenia Revolutsioonilise Ühenduse Dašnakthuthiun (edaspidi ERÜD) parlamendifraktsiooni ja ERÜD-i büroo 1920. aasta 1. detsembri ühisel koosolekul otsustati anda volitus Drastamat Kanajeanile (Dro) ja Hambardzum Terterjanile, et pidada läbirääkimisi Nõukogude Venemaa esindaja Boris Legrandiga võimu üleandmise üle bolševikele.⁶ Läbirääkimisi tuli pidada lähtudes põhimõttest, et garanteeritakse Armeenia iseseisvuse säilimine.⁷

1920. aasta 2. detsembril kirjutasid Boris Legrand ja Armeenia Vabariigi valitsuse esindajad alla Jerevani kokkuleppele, mis nägi ette võimu rahumeelse ülemineku ERÜD-ilt bolševikele. Võimu üleandmise peamiste põhimõtetenähtena sõnastati järgmised punktid:

- enne valitud Nõukogude Assamblee kokkukutsumist antakse võim ajutiselt sõja-revolutsioonikomiteele, kuhu peavad kuuluma viis kommunisti ja kaks pahempoolset revolutsionääri (ERÜD-i venemeelset liiget);
- ERÜD-i ja kõiki mittebolševistliku sotsialistliku partei liikmeid säästetakse poliitilisest tagakiusamisest nende varasema võitlemise eest kommunistliku partei vastu;

⁴ Sargis Kasjan (Սարգիս Կասյան), *Öntir erker [Ընտիրը կրկերը (Valitud töid)]* (Jerevan: Hajastan, 1967), lk 181.

⁵ HAA, 113.1.1, 11.

⁶ HAA, 119.1.248, 11–2.

⁷ Ašot Hovhannisjan (Աշոտ Հովհաննիսյան), *Hamazgajin krizisõ [Համազգային կրիզիսը (Pannatsionaalne kriis)]* (Jerevan: Hajpethrat, 1926), lk 26.

- Nõukogude Venemaa kohustub garanteerima Nõukogude Armeenia iseseisvuse.⁸

ERÜD-i korraldused, mis puudutasid Armeenia Vabariigi tunnustamist, rahulepingu allakirjutamist Türgiga, kodusõja vältimist ning esindaja saatmist uude valitsusse võeti vastu ERÜD-i büroo, parlamendifraktsiooni ja Armeenia valitsuse 1. detsembri ühisel koosolekul.

2. detsembril kirjutas Taga-Kaukaasia kommunistide juht Sergo Ordžonikidze Bakuust Leninile ja Stalinile: „Äsja saabus uudis Jerevanist, et seal on välja kuulutatud Nõukogude võim.“⁹ Oma vastuses tervitas Lenin „imperialistlikust ikkest vabastatud Nõukogude Armeeniat“.¹⁰

Nõukogude Armeenia ajalookirjutus kuulutas Jerevani lepingu ERÜD-i valitsuse kapituleerumiseks.¹¹ Pärast Nõukogude Liidu lagunemist omandas leping uue tähenduse välispoliitilisest vaatenurgast – on väidetud, et 2. detsembri lepinguga said Nõukogude Venemaast ja Armeeniast liitlased.¹²

Võttes kokku bolševikele Armeenia võimude poolt võimu üleandmise asjaolud, võib järeldada:

- võimu üleandmisega bolševikele lootsid ERÜD-i juhid Nõukogude Venemaa toetusel säästa Armeenia rahvast uutest tapatalgutest Türgi võimu all;
- valitsuse liikmed lootsid Armeenia sovetiseerimisega saada Nõukogude Venemaalt toetust Nõukogude Armeenia majanduse taastamiseks;

⁸ Aleksandr Khatisean (Ալեքսանդր Խատիսեան), „Hajastani Hanrapetuthean tsagumn u zargatshume“ [Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը (Armeenia Vabariigi juured ja arenemine)], *Hajrenikh* (Հայրենիք) (oktoober 1926), lk 101–102.

⁹ Gregori Ordžonikidze [Գրիգորի Օրձոնիկիձե (Sergo Ordžonikidze), *Entir hodvahner ev tsarer* [Ընտիր հոդվածներ և նամակներ (Valitud artiklid ja kõned)] (Jerevan: Hajpethrat, 1950), lk 35.

¹⁰ Vladimir Lenin (Վլադիմիր Լենին), *Erkeri liakatar tsoghovatsu* [Երկերի լիակատար ժողովածու (Kogutud teosed)], 31 (Jerevan: Hajastan, 1980), lk 350.

¹¹ Samvel Alihhanjan (Սամվել Ալիխանյան), *Sovetakan Rusastani derō haj tsoghoverdi azatagman gortsum 1917–1921 thth.* [Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917–1921թթ.) (Nõukogude Venemaa roll Armeenia rahva vabastamisel aastatel 1917–1921)] (Jerevan: Hajpethrat, 1966), lk 197.

¹² Karen Hatšhatrjan (Կարեն Խաչատրյան), *Haj-rusakan haraberuthunnerō 1920–1922 thth.* [Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920–1922թթ. (Armeenia-Venemaa suhted aastatel 1920–1922)] (Jerevan: Gitutjun, 2007), lk 50.

- Armeenia rahumeelse sovetiseerimise üks peamisi tingimusi oli Armeenia iseseisvuse säilitamine;
- Armeenia sovetiseerimise peamine faktor oli rahva Venemaa-meelne hoiak, mis oli kujunenud eelnenud sajandite vältel.

Bolševike vägivald ja veebruariülelõstõusu põhjused

Kahjuks ei pidanud bolševikud oma lubadustest kinni. Peatselt pärast Armeenia sovetiseerimist alustasid bolševikud aktiivset võitlust eelmise valitsuse esindajate ja nende toetajate vastu. 1920. aasta 6. detsembril moodustas Armeenia Revolutsioonikomitee erikomisjoni võitluseks „kontr-revolutsiooni, spekulatsiooni ja kuritegevuse vastu“.¹³

1920. aasta 3. detsembril vangistati teel Tiflisi mitu Armeenia Vabariigi valitsuse liiget, nende hulgas Hamo (Hamazasp) Ohandžanjan, Ruben Darbinean, Korjun Ghazarjan, Hovhannes Khadžaznuni jt. Hiljem vangistati ka umbes 600 Armeenia ohvitseri ja küüditati Bakuu kaudu Venemaa. Armeenia haritlasi alandati, talupoegi rööviti ning pangad natsionaliseeriti ja loeti riigi monopoliks.¹⁴ Armeenia suveräänsust rikuti igas valdkonnas. Eridekreediga pandi käibeale Nõukogude raha ja karistati neid, kes seda ei aktsepteerinud.¹⁵

Armeenia Revolutsioonikomitee 20. detsembri dekreediga lõpetati Vene impeeriumi seaduste kogu (*Свод законов Российской империи*) kehtivus Armeenias koos kõigi muudatustega, mida sellesse olid teinud Taga-Kaukaasia seim, Armeenia Nõukogu ning Armeenia parlament ja valitsus. Selle asemel kehtestati Armeenia NSV-s Nõukogude Venemaa seadused koos Armeenia Revolutsioonikomitee ja teiste asutuste tehtud muudatuste ja täiendustega.¹⁶ Armeenia Revolutsioonikomitee dekreetide eesmärk oli tugevdada proletariaadi diktatuuri ning ühtlasi laiendada ja süvendada rahvusvahelist sotsialistlikku revolutsiooni.

¹³ *Komunist (Կոմունիստ)*, 9. detsember 1920.

¹⁴ *Dekretneri ev hramanneri žogovatsu [Դեկրետների և հրամանների ժողովածու. (Määruste ja korralduste kogu)]*, I (Etšmiadzin, 1921), lk 9–10.

¹⁵ *Komunist (Կոմունիստ)*, 22. detsember 1920.

¹⁶ *Ibid.*, 23. detsember 1920.

Kui veidi varem välja kuulutatud Nõukogude Venemaa võimuorganiteks olid tööliste, soldatite ja talupoegade nõukogud, siis Armeenias läks võim revolutsioonikomiteede kätte.¹⁷ 1921. aasta 15. jaanuaril moodustati kõrgem revolutsiooniline tribunal, mille otsused olid lõplikud ja viidi täide 48 tunni jooksul, välja arvatud surmanuhtlused, mille pidi kinnitama revolutsioonikomitee.

Uute võimude ebaõiglase ja karmi poliitika tõttu katkes rahva kannatus ja 1921. aasta veebruaris algas ülestõus. 18. veebruaril tungisid ülestõusnute väed Jerevani ning Nõukogude võimuasutused ja sõjaväeüksused evakueeriti pealinnast.¹⁸ Pärast Jerevani vallutamist moodustati eesotsas Simon Vratsheaniga Isamaa Päästmise Komitee, mis pidi riiki juhtima kuni valitsuse moodustamiseni. Oma esimeses pöördumises rahva poole 18. veebruaril käskis Vratshean alluda korraldustele ja täita kõiki komitee juhtnöore.¹⁹ Iseseisvus taastati osal Armeenia territooriumist ja see kestis poolteist kuud. Veebruariülestõusul oli palju põhjusi:

- ennekõike oli rahvale pettumuseks 2. detsembri lepingu tingimuste rikkumine bolševike poolt. Haritlaste ja kontrrevolutsionääride massiline vangistamine tekitas rahva seas tohutu rahulolematuse laine;
- samuti valmistas rahvale pettumust bolševike sõjapoliitika, mida viidi ellu jõhkralt ja ebaseaduslike korraldustega, kahjustades niigi viletsat sotsiaalset olukorda;
- rahvusliku ülestõusu üks peamisi põhjusi oli iseseisvuse idee ignoreerimine ja alavääristamine;
- olulisel kohal oli Armeenia bolševike suutmatust lahendada territoriaalseid vaidlusi naabermaadega.

¹⁷ Ararat Hakobjan (Արարատ Հակոբյան), „Rusastani u Hajastani horhrdajnatshman gortsonthatshneri ev miakusaktshakan vartšhakargi hastatman patmakan mi khani zugaherner“ [Ռուսաստանի ու Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացների և միակուսակցական վարչակարգի հաստատման պատմական մի քանի գուգահեռներ (Venemaa ja Armeenia sovetiseerimise ja ainuparteilise režiimi kehtestamise protsessi ajaloolisi paralleele)], *Patma-panasirakan handes* (Պատմա-քանասիրական հանդես) = *Historical-Philological Journal* 1 (2014), lk 49.

¹⁸ Richard G. Hovannisian, „Simon Vratzian and Armenian Nationalism“, *The Armenian Review* 23.1 (1970), lk 30.

¹⁹ HAA, 37.1.9, 5.

Veebruariülelõstõus kui vabadussõda

Järgnevalt väidetakse, et 1921. aasta veebruariülelõstõus oli võitlus iseseisvuse eest.

Nagu eespool on märgitud, oli pärast Nõukogude seaduste kehtestamist Armeenias rahva peamine rahulolematuse põhjus 1920. aasta 2. detsembri lepingu tingimuste eiramine. „Meie maa suveräänsus *tühistati* [autori rõhutus]. Kogu maa oli Tšekaa võimu all,“ kirjutati ERÜD-i ametlikus häälekandjas Drošak.²⁰

Nagu näha, ei olnud Jerevani lepingul Armeenia bolševike silmis mingisugust väärtust. Kuigi bolševikega alla kirjutatud leping oli andnud Armeenia revolutsionääridele lootust, et Armeenial on võimalus jätkata sõltumatut ja demokraatlikku arengut, tekitasid juba bolševike esimesed sammud meeleheidet.

Kümme aastat hiljem kirjutati ajakirjas Drošak veebruariülelõstõusu ümber hinnates: „Bolševikud lubasid austada armeenlaste suveräänsust ja nad olid tunnustanud Armeenia iseseisvust. Mõne aja pärast ilmses, et revolutsioonikomitee Kasjani juhtimisel oli täiesti ilma õigusteta ning tegelikku võimu Armeenias teostati Jerevani-Bakuu telegraafiini kaudu – kāske ja juhtnõore saatsid Punaarmee 11. armee üksuste ülemad, kes allusid Kaukaasia asekuningale Sergo Ordžonikidzele. Armeenias oli saanud vallutatud maa, väike Venemaa maakond. Armeenia rahvas nägi ja sai aru, et bolševike iseseisvuslubadus oli ainult pettus.“²¹

Iseseisvuse või majandusliku sõltumatuse vähesus tulenes konfiskeerimispoliitikast. Armeenia kommunistidel ei olnud mingit oma plaani ja nad lähtusid Nõukogude Venemaa kogemusest, mille sāravaim näide oli sõjakommunism. On kummaline, et sõjakommunismi poliitikat hakati Armeenias viljelema alles siis, kui Venemaa oli sellest loobunud.²² Ehkki sõjakommunismil ei olnud mingit õigustust, otsustasid Armeenia uued ametisse nimetatud

²⁰ Drošak (*Դրոշակ*) 2 (1926), lk 38.

²¹ Drošak (*Դրոշակ*) 1–2 (1931), lk 2.

²² Vladimir Ghazahhetsjan (Վլադիմիր Գազախեցյան), „Tšekaji gortsuneuthjan arajin tarin Hajastanum“ [Չեկայի գործունեությունը առաջին սարին Հայաստանում (Tšekaa tegevuse esimene aasta Armeenias)], *Bamber Hajastani arhivneri [Բանբեր Հայաստանի արխիվների (Armeenia arhiivide bulletin)]* 1 (2011), lk 48.

bolševistlikud võimuorganid seda rakendada. Armeenia Kommunistliku Partei Keskkomitee kutsus Armeenia talupoegi üles tooma Punaarmeele vilja oma transpordivahenditega.²³ Seetõttu olid veebruariülestõusu põhjuste seas ka Nõukogude võimuorganite meelevaldsed otsused, mis viidi ellu „riigi ja revolutsiooni vajaduste rahuldamiseks“ ning Armeenia iseseisvust eirates.

Niisamuti said veebruariülestõusu põhjuseks bolševistlike võimuorganite omavolilised vangistamised ja võimu kuritarvitused. Armeenia kommunistid pidasid vangistamisi vajalikuks, et juurida välja „kontrevolutsionärid“ ja tasalülitada kõik teised vaenulikud elemendid. See „definitsioon“ kutsus samuti esile rahva rahulolematuse. Tšekaa, mis peamiselt vastutas vangistamiste eest, täitis otse Moskva korraldusi.

Rahulolematust tekitas valitsuse liikmete ja teiste kõrgemate ametnike kohtlemine.²⁴ Osa vangistatuid veeti vanglasse veoautodega, teised aga sunniti Jerevani minema jalgsi, mis oli eriti alandav.²⁵ Iseseisvuse ajal ei oleks ükski võim tohtinud alandada riigi endisi juhte.

Armeenia Vabariigi (1918–1920) viimane peaminister Simon Vratshean kirjutas, et juba esimesest päevast alates arutleti tšekaa mahalaskmiste üle. Nimetati isegi nende nimesid, keda kavatseti maha lasta: endised valitsuse ja parlamendi liikmed Ruben Darbinean, Sergej Melikh-Joltšhjan, Hamazasp Srvandztjan, Bakhši Iškhanjan jt.²⁶ Vratshean kirjutas, et võis oletada, et bolševikud olid kavatsenud vangistatud poliitikud tappa. Juba endiste juhtivate poliitikute vangistamine paljastas bolševike tegelikud kavatsused eriti seetõttu, et vangistati inimesed, kes olid Armeenias lahkumas ega kujutanud endast võimudele ohtu. Arreteerimised ja vangistatud poliitikute kohtlemine andis märku vägivalla eskaleerumisest.

1920. aasta 20. detsembri Nõukogude Armeenia Revolutsioonikomitee dekreediga määrati Sulejman Nuri revolutsioonikomitee islamiusuliseks

²³ *Komunist (Կոմունիստ)*, 14. detsember 1920.

²⁴ Aršalujš Astovatsatrean (Արշալույս Աստուածատրեան), „Phetrovarean apstambuthune“ [Փետրուարեան ասպտամբութիւնը (Veebruariülestõus)], *Hajrenikh (Հայրենիք)* 2 (1968), lk 39.

²⁵ Simon Vratshean (Սիմոն Վրացեան), „Husher motik antshealitsch“ [Յուշեր մօտիկ անցեալից (Mälestused lähemast minevikust)], *Hajrenikh (Հայրենիք)* (detsember 1923), lk 69.

²⁶ *Ibid.*, november 1923, lk 63–73; detsember 1923, lk 70.

liikmeks.²⁷ Nuri oli osalenud käimas olevates vägivaldaaktsioonides. Ruben Darbinean märgib oma mälestustes, et vangide hukkamiseks vahetati 13. veebruaril armeenlastest ja venelastest valvurid välja türklaste vastu, kes olid bolševike silmis usaldusväärsemad.²⁸

Sulejman Nuri nimetamine kohtu rahvakomissariks ja tema eelnenud määramine revolutsioonikomitee liikmeks oli üks suuremaid bolševistlike võimuorganite vigu. Vaatamata bolševistliku võimu soovile näidata, et islami-usulised kuulusid Armeenia valitsuse liikmete hulka, oleksid nad pidanud arvesse võtma kahte tähtsat asjaolu. Armeenia rahvas oli kannatanud palju rohkem türklaste käe läbi ja hoolimata Nuri kuulumisest kommunistlikku parteisse tekitas tema määramine pingeid tema rahvuse tõttu. Selle kõrval ja hoolimata pelgast faktist, et ta oli partei liige, oli türklasest kõrge ametnik innukas armeenlastevastase vägivalda täideviija. See oli ka põhjus, miks paljude opositsiooni liikmete karistamine usaldati Sulejman Nurile. Oma ideoloogilise ustavuse tõestamiseks Vene võimudele nimetasid Armeenia bolševikud kõrgetele ametikohtadele isegi armeenia rahva vaenlasi.

1921. aasta jaanuaris saadeti Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee otsusel Armeeniasse Nõukogude Venemaa Kaukaasia rinde revolutsioonilise sõjanõukogu eriosakonna volinik Gevorg Atarbekjan (Georgi Atarbekov). Ta oli terroriseenud bolševistlike meetoditega Põhja-Kaukaasiat ning oli teinud endale nime halastamatu revolutsioonilise vägivallaga.²⁹ Ta püüdis oma Vene „revolutsioonilist kogemust“ rakendada ka Armeenias, võttes oma tegevuses eeskujuna Venemaalt, sealhulgas tolle erakorraliselt komisjonilt (tšekaa), kes langetas surmaotsuseid koonduslaagrites kinnipeetavate inimeste üle, mis oli sel ajal seadustatud Nõukogude Venemaal, aga mitte Armeenias.

Atarbekjani Armeeniasse saatmise eesmärgiks oli arvatavasti võimaliku vastupanu vaoshoidmine. Nõukogude Venemaa bolševikud püüdsid samuti tugevdada oma partei võimu. Kõige nurjatam kõigist Jerevani

²⁷ HAA, 116.1.2, l 31.

²⁸ Ruben Darbinean (ՌԻՆԻԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ), *Erker* [Երկիր (Teosed)], köide A (Beirut: Hamazkajin, 1972), lk 563.

²⁹ Vt tema kohta: Nikolai Jefimov (Николай Ефимов), „Atarbekov – odin iz zatšinščikov krasnogo terrora“ [Атарбеков – один из зачинщиков красного террора (Atarbekov – üks punase terrori korraldajaid)], *Voprosy istorii* (Вопросы истории) 6 (2000), lk 130–136.

kokkuleppe rikkumistest oli haritlaste vangistamine. Atarbekjan pidas mõne Armeenia bolševiku nõuannet haritlasi mitte vangistada pelgalt akadeemiliseks aruteluks.

Armeenia suveräänsuse rikkumise ilminguks oli ka võimude suhtumine Armeenia sõjaväkke ja sõjaväelastesse. Armeenias võimule tulles otsustasid bolševikud viia armeenlastest sõjaväelased Armeenias välja ja vähendada Armeenia sõjaväe koosseisu. Armeenia sõjaväelaste väljaviimine Armeenias oli Lev Trotski idee, kes soovitas nad asendada venelastega.³⁰ Sõjanduse rahvakomissar Avis Nuridžanjan pidas Armeenia ohvitseride küüditamist Venemaa operatsiooniks.³¹ Armeenia ohvitseride vangistamine ja seejärel küüditamine toimus kohe pärast Armeenia sovetiseerimist. Selle algatasid Nõukogude Venemaa keskvoimud ning teostasid Punaarmee 11. armee üksuste ülemad koos Armeenia kommunistlike võimudega.³² Armeenia sõjaväe veelgi suuremaks alandamiseks küüditasid bolševikud Venemaale endise valitsuse liikme ja sõjaväe juhataja Dro, mis tekitas rahva hulgas küsimusi.

Armeenia ohvitserid saadeti Armeenias välja 1921. aasta 24. jaanuaril. Rahvas ei aktsepteerinud Armeenia bolševike ebainimlikku suhtumist rahvuslikesse relvajõududesse ja sõjaväelastesse, kes olid valmis kodumaa eest andma oma elu. Armeenia bolševikud viisid rahva tõdemuseni, et tuleb alustada ülestõusu talupoegade ja tööliste revolutsiooni süvendamise vastu. Värskest võimule tulnud Armeenia bolševikud olid mõnitanud Armeenia iseseisvuse ideed ka üldisemalt. Pilgati armeenlaste kõige pühamaid väärtusi.³³ Iseseisvuse kõrval põlastati ka teisi rahvuslikke väärtusi kui iganenud arusaamu. Armeenia trikoloor ja hümn „Meie kodumaa“

³⁰ *Genocid armjan: otvetstvennost' Turcii i objazatel'stva mitovogo soobščestva. Dokumenty i komentarii* [Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии (Armeenlaste genotsiid – Türgi vastutus ja rahvusvahelise kogukonna kohustused. Dokumentid ja kommentaarid)], toim. prof. J. Barsegov, 2. kd, 2. osa (Moskva: Gardariki (Гардарики), 2003), lk 337.

³¹ *Komunist (Чинднлһун)*, 29. jaanuar 1921.

³² Vladimir Ghazahetsjan (Վլադիմիր Գազախեցյան), „Haj spaneri akhsorõ 1920–1921thth.“ [Հայ սպաների արսորը 1920–1921թթ. (Armeenia ohvitseride küüditamine aastatel 1920–1921)], *Banber Hajastani arhivneri* [Բանբերի Հայաստանի արխիվների (Armeenia arhiivide bulletin)] 2 (2003), lk 32.

³³ *Drošak* (Դրոշակ), 2, 1926, lk 39.

mõisteti hukka kui kontrrevolutsioonilised sümbolid. Need asendati bolševike punalipu ja proletariaadi „Internatsionaaliga“.

Bolševike poliitika tõukas Armeenia rahva võitlusesse Nõukogude Venemaa vastu oma iseseisvuse taastamise nimel. Kuid ülelõstõus suruti maha. 1921. aasta 2. aprillil vallutasid bolševikud Nõukogude Punaarmee abil Jerevani; siiski rakendasid nad pärast ülelõstõusu Armeenia rahva ja haritlaste suhtes leebemat poliitikat.

1921. aasta veebruariülelõstõus oli märkimisväärne sündmus Armeenia rahva ajaloos ja seda tuleb käsitleda Armeenia iseseisvustootluse ühe väljendusena.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiiviallikad

Armeenia Rahvusarhiiv [*Hajastani azgajin arhiv (Հայաստանի ազգային արխիվ)*], HAA)

- 37 Isamaa Päästmise Komitee [*Hajrenikhi phrkuthjan komite (Հայրենիքի փրկության կոմիտե)*]
- 113 Armeenia Vabariigi valitsus [*HH Karavaruthjun (ՀՀ Կառավարություն)*]
- 116 Armeenia NSV Siseministeerium [*HSHH nerkhin gortseri nahhararuthjun (ՀՄԽՀ ներքին գործերի նախարարություն)*]
- 144 Armeenia NSV Aleksandropoli maakonna revolutsioonikomitee [*HSHH Aleksandrapoli gavari heghaphohhakan komite (ՀՄԽՀ Ալեքսանդրապոլի գավառի հեղափոխական կոմիտե)*]

Perioodika

Komunist (Կոմունիստ) (Jerevan) 1920, 1921

Drošak (Դրոշակ) (Pariis) 1926, 1931

Publitseeritud allikad

Dekretneri ev hramanneri žogovatsu (Դեկրետների և հրամանների ժողովածու (Määruste ja korralduste kogu)), I kd (Etšmiadzin, 1921)

Genocid armjan: otvetstvennost' Turcii i objazatel'stva mirovogo soobščestva. Dokumenty i kommentarii (Ենոցիդ армян: ответственность Турции

и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии
коментарии (*Armeenlaste genotsiid – Türgi vastutus ja rahvusvahelise kogu-
konna kohustused. Dokumendid ja kommentaarid*), toim. prof. J. Barsegov,
2. kd, 2. osa (Moskva: Gardariki (Гардарики), 2003)

Kirjandus

- Alihhanjan, Samvel (Ալիխանյան, Սամվել), *Sovetakan Rusastani derō haj tsoghoverdi azatagrman gortsum 1917–1921 thth. [Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917–1921թթ.) (Nõukogude Venemaa roll Armeenia rahva vabastamisel aastatel 1917–1921)]* (Jerevan: Hajpethrat, 1966)
- Astovatsatrean, Aršalujs (Արշալույս Աստուածատրեան), „Phetrovarean apstambuthune“ [Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Veebruariülestõus)], *Hajrenikh (Հայրենիք) 2* (1968), lk 37–49
- Darbinean, Ruben (Դարբինեան, Ռուբեն), „Haj khaghakhakan mtkhi degerumerō“ [Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները (Armeenia poliitilise mõtte rännakud)], *Hajrenikh (Հայրենիք)* (juuli 1923), lk 121–128
- Darbinean, Ruben (Դարբինեան, Ռուբեն), *Erker [Երկեր (Teosed)]*, köide A (Beirut: Hamazkajin, 1972)
- Ghazahhetsjan, Vladimir (Ղազախեցյան Վլադիմիր), „Haj spaneri akhsorō 1920–1921thth.“ [Հայ սպաների արսորը 1920–1921թթ. (Armeenia ohviteride küüditamine aastatel 1920–1921)], *Banber Hajastani arhivneri [Բանբեր Հայաստանի արխիվների (Armeenia arhiivide bülletään)] 2* (2003), lk 32–51
- Ghazahhetsjan, Vladimir (Ղազախեցյան Վլադիմիր), „Tšhekaji gortsuneuthjan arajin tarin Hajastanum“ [Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում (Tšekaa tegevuse esimene aasta Armeenias)], *Banber Hajastani arhivneri [Բանբեր Հայաստանի արխիվների (Armeenia arhiivide bülletään)] 1* (2011), lk 45–70
- Hakobjan, Ararat (Հակոբյան, Արարատ), „Rusastani u Hajastani horhrdajnatshman gortsōnthatshneri ev miakusaktshakan vartšhakargi hastatman patmakan mi khani zugaherner“ [Ռուսաստանի ու Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացների և միակուսակցական վարչակարգի հաստատման պատմական մի քանի զուգահեռներ (Venemaa ja Armeenia sovetiseerimise ja ainuparteilise režiimi kehtestamise protsessi ajaloolisi paralleele)], *Patmapanasirakan handes (Պատմա-քանասիրական հանդես) = Historical-Philological Journal 1* (2014), lk 48–69

- Hatisean, Aleksandr (Խատիսեան, Ալեքսանդր), „Hajastani Hanrapetuthean tsagumn u zargatshume“ [Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը (Armeenia Vabariigi juured ja arenemine)], *Hajrenikh* (Հայրենիք) (oktoober 1926), lk 101–107
- Hatšhatrjan, Karen (Խաչատրյան, Կարեն), *Haj-rusakan haraberuthunnerö 1920–1922 thth.* [Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920–1922թթ. (Armeenia-Venemaa suhted aastatel 1920–1922)] (Jerevan: Gitutjun, 2007)
- Hovannisian, Richard G., „Simon Vratzian and Armenian Nationalism“, *The Armenian Review* 23.1 (1970), lk 3–35
- Hovhannisjan, Ašot (Հովհաննիսյան, Աշոտ), *Hamazgajin krizisö* [Համազգային կրիզիսը (Pannatsionaalne kriis)] (Jerevan: Hajpethrat, 1926)
- Jefimov, Nikolai (Ефимов, Николай), „Atarbekov – odin iz zatsinščikov krasnogo terrora“ [Атарбеков – один из зачинщиков красного террора (Atarbekov – üks punase terrori korraldajaid)], *Voprosy istorii* (Вопросы истории) 6 (2000), lk 130–136
- Kasjan, Sargis (Կասյան, Սարգիս), *Öntir erker* [Ընտիր երկեր (Validud töid)] (Jerevan: Hajastan, 1967)
- Lenin, Vladimir (Լենին, Վլադիմիր), *Erkeri liakatar tsoghovatsu* [Երկերի լիակատար ժողովածու (Kogutud teosed)] 31 (Jerevan: Hajastan, 1980)
- Ordžonikitše, Gregori [Օրժոնիկիձե, Գրիգորի (Sergo Ordžonikidze)], *Entir hodvahner ev tsarar* [Ընտիր հոդվածներ և ճաներ (Validud artiklid ja kõned)] (Jerevan: Hajpethrat, 1950)
- Terterean, Hambardzum (Տերտերեան, Համբարձում), „Hajastani Hanrapetuthean ev Khorhrdajin Rusastani banaktsuthunnere: Levon Šanthi patvirakuthiune“ [Հայաստանի Հանրապետության և Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները: Լենոն Շանթի պատուիրակությունը (Läbirääkimised Armeenia Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel: Levon Shanti delegatsioon)], *Hajrenikh* (Հայրենիք) (mai 1954), lk 1–14
- Vratshean, Simon (Վրացեան, Սիմոն), „Husher motik antshealitsh“ [Յուշեր մօտիկ անցելայից (Mälestused lähemast minevikust)], *Hajrenikh* (Հայրենիք) (detsember 1923), lk 66–75

**TERROR JA
ERAKORRALISED KOHTUD
EESTI VABADUSSÕJAS**

Valge ja punane terror Virumaa idaosas aastatel 1917–1919

Ants Jürman

Aastatel 1917–1919 rakendasid terrorit oma poliitiliste vastaste vastu ja oma võimu kaitseks nii bolševikud, Saksa okupatsioonivõimud ja Eesti Tööraha Kommuun, mis oli Nõukogude Venemaa nukuvalitsus Eesti aladel, kui ka noor Eesti Vabariik. Võrreldes ülejäänud Eestiga paistis Virumaa idaosa, eriti Narva ja Jaanilinn, silma suhteliselt suure terroriohvrite arvu poolest. Mõlema poole ohvrite enamuse moodustasid eestlased, kuid vähem on teada, et 1919. aasta jaanuaris Narva vabastanud Eesti sõjaväe ja Soome vabatahtlike ohvriks langesid ka paljud soome punakaartlased.

Sissejuhatus ja eesmärgid

Kuigi vastukaaluks Saksa keisririigi toetusel 1918. aasta aprillis välja kuulutatud Balti hertsogiriigile tunnustas tema vaenlase Suurbritannia välisminister Arthur Balfour 1918. aasta mais Eesti Maanõukogu *de facto* eesti rahva ainsa seadusliku esindajana,¹ toimus Eestimaa (1917. aasta kevadel olid senine Eestimaa kubermang ja Liivimaa kubermangu Eesti osad liidetud üheks Eestimaa kubermanguks) esimene rahvusvaheline tunnustamine valitsuse tasemel Nõukogude Venemaa poolt 8. detsembril 1918 Eestimaa Tööraha Kommuunina (ETK). Siinjuures on huvitav, et ETK esimene territoriaalne konflikt puhkes kümme päeva hiljem Valgas välja kuulutatud Läti Sotsialistliku Nõukogude Vabariigiga (Läti SNV), sest Läti kütiväed tungisid Eestimaa territooriumile, mida ETK pidas oma territooriumiks.

¹ Vt Maanõukogu protokoll nr 61, lisa nr 6, Eesti riikline iseseisvus, aktid, Inglise valitsuse vastus 8. mail 1918, *Maanõukogu protokollid 1917–1919, 1. koosolekust 1. juulil 1917 78. koosolekuni 6. veebruaril 1919* (Tallinn: s.n., 1935), lk 295.

Punase terrori ohvrid Palermo metsas Rakvere lähedal pärast surnukehade ekshumeerimist. 17. jaanuar 1919. RA, EFA.257.A.288.363

Terrori kui vägivaldapolitiika mõiste üks osa sisaldab ka riigi vägivalda oma kodanike suhtes. Et pole teada, millistes piirides Nõukogude Venemaa ETK-d tunnustas, võime ala, millel toimunud terrorist analüüsime, taandada ka väiksemale piirkonnale kui riik. Rakvere kreisi Alutaguse piirkonnas oli neli kihelkonda: Vaivara, Lüganuse ja Jõhvi ning alates 1867. aastast ka Iisaku. 1917. aasta juulis korraldati Narva ja Ivangorodi (Jaanilinn) territooriumil rahvaküsitlus liitumise kohta Eestimaa kubermanguga. Narvas oli ülekaal liitumise pooldajail, Ivangorodis vastastel; et aga Narva elanikkond oli suurem kui jõe idakaldal, siis oli tulemuseks otsus – liituda. Narva linnanõukogu esimees Ansis Daumanis (1885–1920, langes Nõukogude-Poola sõjas) saatis seejärel kirja Nõukogude Venemaa Rahvakomissaride Nõukogule, mille esimees Vladimir Uljanov tunnustas 16. novembril oma allkirjastatud dokumendiga Narva ja Jaanlinna kuulumist Eestimaa kubermangu. Selles kaksiklinnas oli terror aastatel 1918–1920 kõige verisem.²

² Artikkel kajastab Vaivara, Lüganuse, Jõhvi ja Iisaku kihelkonnas ning Narvas ja Jaanilinnas toimunut. Seetõttu jääb välja üks suurimaid Virumaa massimõrvu Rakvere Palermo metsas. Rakveres hukatutest nimetatakse siiski üht Tudulinna (Iisaku khk) elanikku. (*Autori märkus.*)

Jättes kõrvale möödunud saja aasta jooksul ilmunud ajaleheartiklid Alutagusel ja Narvas toime pandud terroriaktidest, on neid põgusalt mainitud üsna väheste ajaloolaste publikatsioonides. Nimetatagu Arved Palgi 1936. aastal ilmunud raamatut,³ Paul Vihalema 1961. aastal avaldatud uurimust valgest terrorist⁴ ning Taavi Minniku pooleli jäänud käsikirja „Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas 1918–1920“ (2016).⁵ Viimane käsitleb ainsana nii valget kui ka punast terrorit ja selles on küll tohtul hulgal viiteid eri autoreile, kuid soovida jätab töö arhiivmaterjalidega. Nii on näiteks välja toodud mõlema terrori ohvrite arv, kuid mil viisil selleni on jõutud, jääb selgusetuks. Hiljem on valget ja punast terrorit käsitletud 2020. aastal ilmunud kaheköitelises koguteoses „Eesti Vabadussõja ajalugu“.⁶

Autor on seadnud järgmised eesmärgid:

- 1) kirjeldada ja võrrelda Virumaa idaosas toime pandud terroritegusid Soome (1918) ja Venemaa kodusõdades (1918–1922) kordasaadetutega;
- 2) selgitada välja võimalikult paljude hukatud isikute nimed ja nende tapmise põhjused, jättes avatuks edasise uurimise nende osas, kelle kohta pole õnnestunud leida arhiivmaterjale;
- 3) tuvastada, kes alustas tapmistega väljaspool sõjategevust.

Terrorijuhtumid aastatel 1917–1919

Erinevalt Harju- ja Läänemaast Virumaa idaosas 1905. aasta revolutsiooni ajal mõisu ei põletatud. Suurim rüüstamine oli Maidla mõisas, mille järel karistussalklased mõne isiku ka maha lasksid, kuigi tapetud ise mõisa

³ Arved Palgi, *Enamlaste võimulolemine Rakveres ja Rakvere vabastamine* (Rakvere: Rakvere Muuseumi Selts, 1936).

⁴ Paul Vihalem, *Valge terror Eestis aastail 1918–1919*, Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 110 (Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1961).

⁵ Taavi Minnik, „Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas (1918–1920)“ (lõpetamata doktori-väitekiiri, Tallinna Ülikool, 2016).

⁶ *Eesti Vabadussõja ajalugu, I, Vabadussõja eellugu. Punaväe sissetung ja Eesti vabastamine*, teksti kirjutanud Peeter Kaasik, Lauri Vahtre, Urmas Salo jt, kaardid koostanud Reigo Rosenthal, koost. ja toim. Lauri Vahtre (Tallinn: Varrak, 2020), lk 201–203, 506–511.

rüüstamises ei osalenudki.⁷ Seejärel oli kohalik poliitikaelu rahulik kuni enamlaste võimuhaaramiseni 1917. aasta novembris, kui Eestimaa kubermangus võimu ülevõtmiseks loodud Eestimaa Sõja-Revolutsioonikomitee (SRK) seadis ülesandeks võtta üle mõisnike valdused. 10. detsembril saadeti Püssi mõisa neljaliikmeline Tallinna punakaardi salk. Krahv Stackelberg⁸ sai sellest teada ning saatis abipalve Rakverre 4. eesti jalaväepolku, mille formeerimist oli alustatud mõni päev varem ja mille ülemaks oli nende ridade autori vanaonu kapten Hendrik Vahtramäe. 1917. aasta juunis oli ta tulnud 14. Siberi kütipolgust Eesti rahvusväeosadesse ja sama aasta detsembris määrati ta formeeritava 4. jalaväepolgu ülemaks.⁹ Polgu ridades oli eri ilmavaatega sõjamehi, kuid juhtkond ei asunud kunagi SRK poolele (1941. aasta alguses, kui NKVD oli Hendrik Vahtramäe arreteerinud, jäi see ülekuulamisprotokoll järgi¹⁰ üheks vähestest vettpidavatest süüdistustest) ning üks jagu sõdureid saadeti mõisnikule appi. Puhkenud tulevahetuses tapeti kolm punakaartlast: **Mihkel Aitsam, Jüri Kalmus ja Rudolf Imberg.** Ainsana õnnestus elusana Tallinna tagasi jõuda Karl Rootsil. Vasakpoolse ajakirjanduse andmeil: „Laskjad, seitse venda Kurselit [parun koos sugulastega¹¹], mõned ümberkaudsed mõisnikud ja Eesti soldatid – kokku umbes 18–20 meest, sõitsid kohe selle peale neid ootava sõiduriistaga ära. [---] Osa mõrtsukatest on vangi võetud. Ennem kinnivõetud kontr-revolutsionärid toodi ka Tallinna.“¹² Revolutsiooniline tribunal määras tapjatele kümneaastase vanglakaristuse. Kurioosne on siinjuures Tallinna

⁷ Helmut Joonuks, *Alutaguse* (Tallinn: Eesti Raamat, 1969), lk 31.

⁸ Püssi mõis (sks Neu-Isenhof) oli suure Stackelbergide suguvõsa Püssi haru (krahvid Stackelbergid) majoraatvaldus (s.t pärandati tervikuna meesliini pidi isalt vanimale pojale). 1876. aastal sõlmitud fideikomissilepingu järgi moodustasid valduse Püssi, Purtse, Hirmuse, Voorepere, Kohtla ja Ereda mõis. Püssi mõisa ostsid Stackelbergid 1732. aastal. Tõenäoliselt peeti silmas krahv Otto Magnus Ernst Konstantin Stackelbergi (1885–1945), kes päris valduse oma lastetult onult Gustav Ernst Magnuselt (1840–1919) (*Genealogisches Handbuch der estländischen Ritterschafft*, I, koost. O. M. v. Stackelberg (Görlitz: Starke, 1931), lk 291–292; Kinnistute register, Rahvusarhiiv, <www.ra.ee/apps/kinnistud/>, Püssi Lüganuse khk [31. märts 2026]. (*Toim.*))

⁹ Vahtramäe, Heinrich Jaagu p, Rahvusarhiiv (RA), ERA.495.7.6415, l. 7v.

¹⁰ Vahtramäe, Hinrik Jaak (1886), RA, ERAF.129SM.1.5186-1.

¹¹ Alexander von Kursell (1854–1918) oli ostnud Erra mõisa 1887. aastal. Tal oli kaheksa poega. (*Genealogisches Handbuch der estländischen Ritterschafft*, I, lk 126–127; Kinnistute register, Rahvusarhiiv, <www.ra.ee/apps/kinnistud/>, Erra Lüganuse khk [31. märts 2026]. (*Toim.*))

¹² „Vasturevolutsion organiseerib tapmisi“, *Eesti Teataja* nr 19, 14. detsember 1917, lk 3.

*Alampolkovnik Hendrik
Vahtramäe (1886–1941)
1919. aastal. RA,
ERA.495.7.6415, l.1*

revolutsioonilise tribunali otsus mõisnike Kursellide, parun Stackelbergi ja teiste kuriteo kohta: Stackelberg vabastati üldse karistusest. Selle peale esitasid Dvigateli ja Peetri laevatehase töölised protesti.¹³ Teadaolevalt jäigi see ainsaks tapmiseks vaadeldaval perioodil kuni Brest-Litovski rahu-
lepingu allakirjutamiseni 1918. aasta märtsis, mille järel loovutas Nõu-
kogude Venemaa keiserliku Saksamaa sõjaväevõimudele kõik enda valduses
olnud Eesti- ja Liivimaa kubermangu osad ning väikese ala Jaanilinnast
kuni Dubrovka külani.

Alutaguse ühte suuremasse keskusesse Iisakusse jõudsid Saksa väed
1918. aasta 4. märtsil. Iisaku punajuhid olid üritanud Tudulinna, mis jäi
läbi metsa 17 km kaugusele, enne sakslaste saabumist võimu tagasi võtta
ja olid jõudnud küla servale. Sealsetel kaitseliitlastel oli ette seatud valve ja
puhkes lahing, kus Iisaku punased kaotasid ühe mehe langemata ja kaks

¹³ *Nelikümmend aastat Oktoobrirevolutsioonist Eestis*, toim. Joosep Saat (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1958), lk 77.

haavatuna ning olid sunnitud tagasi tõmbuma. Püha viha täis salga juht, Töörahva Saadikute Nõukogu (TSN) raudteelasest esimees **Karl-Eduard Peep** läks seepeale Jõhvi abi otsima, sattus teel kokku oma vastasega vallavolikogu aegadest **Hiiob Koppeli**ga ja laskis viimase taas puhkenud riiu käigus maha. Kuid Jõhvi oli ta juba hiljaks jäänud, kohalikud inimesed tundsid ta ära ja andsid Saksa sõjaväe esindajaile välja. Veel samal päeval viidi Peep Edise mõisa juurde ja lasti seal maha. Samal päeval andsid Tärivere mõisa moonakad sakslastele välja Tallinnast sinna saadetud punakaartlase **Rempeli**, kes oli päev varem tahtnud ära viia mõisa vilja ning süüdanud põlema aida, mis moonakatel õnnestus siiski kustutada.¹⁴ Paremini ei läinud veel kolmel TSN-i liikmel. Loomulikult ei tundnud alevisse sisse marssivad sakslased kohalikke inimesi, kuid kohe leidis ka „aktiivseid“, kes andsid teada (väidetavalt soomusrongi nr 1 ülema abi Reinhold Sabolotny sugulased¹⁵) punavõimu juhtivatest tegelastest vallas, ning kinni võeti **Mihkel Käosaar**, **Tanel Surav** ja **Tanel Tamme**. Nendele nii kiiresti lõppu peale ei tehtud. Neid hoiti kaks ööd kinni ja seejärel korraldati kohalikule rahvale hirmuetendus. Üks pealtnägijaist, Oskar Surav, kirjeldas 6. märtsi sündmusi: „[---] kool jäi seisma, [---] teine päev oli veel jubedam vaatepilt. Oli kätte saadud 3 meest, Käosaar,¹⁶ Surav ja Tamme. Neile määrati poomine. Kogu kooli lapsed, kes olid kohal, aeti koos õpetajatega rivisse ja sammusime metsa, vangide järel, ohvitserid kolonni sabas. Pidi see ju väga õpetlik olema just lastele. Poomise hetk pani paljud lapsed karjatama. Ka minul oli see õudne pilt mitu kuud silme ees.“¹⁷ Iisaku TSN-i liikmed polnud siiski esimesed ohvrid piirkonnas. 1918. aasta 24. veebruaril üritas viieliikmeline relvastatud sõjasalk võtta Rakveres võimu üle lahkuvatelt punastelt. Kuid punakaardi jõud olid suuremad ja nad vahistati. Õhtul lahkus viimane rong koos vangidega ida suunas ja jõudis järgmisel hommikul Jõhvi raudteajaama. Seal nõudsid madrused ühe koolipoisi, **F. Silbersterni**, Vaeküla mõisniku venna **Karl von Schuberti** ja Võsu kooliõpetaja **Tiido Jõesaare**

¹⁴ Anne Nurgamaa, *Iisaku vald läbi aegade* (Iisaku: Iisaku Kihelkonna Muuseum, 2016), lk 94.

¹⁵ Kohalike kodu-uurijate väide. (*Autori märkus.*)

¹⁶ Iisaku koguduse personaalraamatu järgi poodi Mihkel Käosaar (1866–1918) 14. märtsil osalemise eest Hiiob Koppeli mõrvamises. Personaalraamat XII (Iisaku, Pootsiku, Tärivere), RA, EAA.1225.1.208, l. 186. (*Toim.*)

¹⁷ Nurgamaa, *Iisaku vald läbi aegade*, lk 94.

*Tapetud punakaartlased Tapa raudteejaama lähedal. 10. jaanuar 1919.
RA, EFA.114.0.50431*

väljaandmist. Paarikümne sammu kaugusel raudteest lasti Silberstern, Schubert ja Jõesaar¹⁸ maha, koolipoisid P. Erna ja A. Leiberg ning leitnant Laasi koos P. Pajosega viidi edasi Narva.^{19, 20}

27. veebruaril toimus Sompva vahejaama läheduses kokkupõrge Saksa väeüksuse ning Narva ja Petrogradi tööliste paarikümneliikmelise punakaardi salga vahel. Tulevahetus kestis seni, kuni punakaartlastel lõppes laskemoon. **12 võitlejat** vangistati ja viidi rongiga Rakverre. Järgmisel päeval poodi nad linnarahva silme all raudteejaama kõrval puude otsa.²¹

¹⁸ Vt „Hukatud Palmse mehed“, *Postimees*, 13. aprill 1929, lk 1.

¹⁹ Palgi, *Enamlaste võimulolemine Rakveres*, lk 48–53.

²⁰ Koos Mäetagusest pärit Võsu koolijuhataja Tiido Jõesaarega (1879–1918) lasti 27. veebruaril Jõhvis maha veel kolm sama kandi meest: Palmse valla Laviko talu omaniku vend **Gustav Grönholm** (1880–1918), Käsmu merekooli õpilane **Willem Talpsepp** (1899–1918) Palmsest ja Palmse vallavanem **Johannes Kaldenberg** (1869–1918) Sagadist. 11. märtsil maeti nad Ilumäe kalmistule. Vt „Hukatud Palmse mehed“, lk 1; „Von der roten Garde ermordet in Jewe“, Ilumäe abikoguduse surnute nimekiri 1892–1926, RA, EAA.1227.1.128, pagineerimata. (*Toim.*)

²¹ „Millest jutustab mälestuskivi Rakvere jaama juures?“ *Punane Täht* nr 2, 23. veebruar 1965, lk 1.

1918. aasta 11. novembril lõppes Esimene maailmasõda. Keiserlik Saksamaa jäi kaotajate poolele, keiser kukutati ja Compiègne'i vaherahukokkuleppega kohustus Saksamaa oma väed Petrogradi ja Eestimaa kubermangust välja viima. Liivimaa ja Kuramaa kubermangu jäid Saksa väed osaliselt sisse. Narvas läks võim 15. novembril soldatite nõukogu (*Soldatenrat*) kätte. Nädala pärast, 22. novembril tegi Vene Föderatiivse Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi (see oli riigi ametlik nimetus alates 1918. aasta juulist) Punaarmee esimese katse liikuda Dubrovkast edasi Jaanlinna suunas, kuid Saksa vägedel oli parem relvastus ning rünnak löödi tagasi. Peatselt pärast seda hakkasid sakslased Eestist lahkuma. Jamburgis ja Petrogradis formeeritud Punaarmee 2. Viljandi ja 3. Tartu kütipolk ning 46. kütipolk (1917. aasta sügisel formeeritud 4. Narva töölispolgu järglane) koos madruste dessantsalgaga – kokku ca 4000 meest – alustasid kuus päeva hiljem, 28. novembri varahommikul uut rünnakut. Vastasrinna moodustasid Saksa 405. jalaväerügement (1800 meest), Eesti 4. jalaväepolgu pataljon (80 meest) ja Narva kooliõpilastest kaitseliitlased (100 meest). Saksa väed koos kaitseliitlaste ja 4. Eesti polgu võitlejatega hakkasid Narvast lahkuma.

Enne linnast lahkumist hävitasid sakslased mõned tsiviilrajatised. Pärastlõunal kella kolmeks jõudsid Jaanlinnas kaitsel olnud väeosad Narva jõe Eesti-poolsele kaldale ning kõik kolm silda lasti õhku. Mõni tund varem, keskpäevaks, oli läbi saanud lahing Joala väljal.²² Nõukogude ajal kirjutati 83-st Viljandi kütipolgu langenust, tänapäeval peetakse langenuate arvu veel suuremaks.²³ Kuid mitte kõik kütid ei langenud võitluses. Haavatud, keda „viljandlased“ ei suutnud taganedes kaasa võtta, tapeti Haagi konventsiooni tingimusi rikkudes tääkidega või mõningail andmeil isegi päid lõmastades, nende paremad riided ja jalanõud võeti ära. Samamoodi olid sakslased vastase haavatuid kohelnud ka Keila lahingus Tallinna punakaardi vastu 1918. aasta 23. veebruaril: pärast lahingut torgati haavatud tääkidega surnuks ning üheksa vangilangenut lasti järgmisel päeval maha. Teadaolevalt ainus vang, kelle taganejad kaasa võtsid, oli jaoülem Jaan (Ivan) Utter.²⁴

²² Joala väli oli tänapäevase Narva lõunaserval ja osaliselt 1950. aastatel rajatud Narva veehoidla all. (*Toim.*)

²³ Ilja Davõdov, „Mõned täiendused Joala väljal 28. novembril 1918 langenud punaväelaste ümbermatmise loo juurde“, *Narva muuseumi toimetised* 19 (2018), lk 61.

²⁴ Viljandi kütipolgu käskkirjad, 24. detsember 1918, RA, ERAF.4907.1.73.

Saksa sõdurid Narvas koos kohalike elanikega (1918). RA, EFA.114.2.227

Järgmisel päeval, 29. novembril kuulutati Narva Aleksandri kirikus välja Eesti Tööraha Kommuun. Möödus aga ainult üks päev ning Illukal võtsid kaitseliitlased kinni endise Virumaa TSN Täitevkomitee esimehe **Aleksander Kippari** ja tema venna **Adolf Kippari**.²⁵ Detsembri esimesel päeval lasti mõlemad maha (mõnedel andmetel põgenemiskatsel). Möödus veel kaks päeva ning kommuuni juhid Jaan Anvelt, Johannes Mägi, Hans Pöögemann ja Artur Vallner andsid välja juhtnöörid võitluseks kontr-revolutsioonilise elemendiga.²⁶ 1918. aasta 4. detsembril maeti langenud punaväelased Narva Pimeaeda ja järgmisel päeval algasid arreteerimised mõlemal pool jõge.

5. detsembril arreteeriti Lehtse jaamas Aseri tsemenditehase elektrik, endine Virumaa TSN Täitevkomitee osakonnajuhataja **Leopold Linder** (1896–1919), kelle mõisnik oli üles andnud, ja ta viidi Tallinna

²⁵ Vihalem, *Valge terror Eestis*, lk 26. Voka vallast pärit Aleksander Kippar (1892–1918) ja Adolf Kippar (1888–1918) lasti maha 1. detsembril ning maeti Illukale. Jõhvi koguduse personaalraamat XVIII (1910–1928), RA, EAA.1226.1.318, l. 68. (*Toim.*)

²⁶ Palgi, *Enamlaste võimulolemine Rakveres*, lk 59–61.

vangilaagrisse.²⁷ Teda hoiti seal pisut üle kolme nädala. Uue aasta hommikul kutsuti ta kongist välja. Kõigepealt löi prokurör Jaan Teemant talle püstolipäraga pähe, nagu 22 aastat hiljem vahendas omaaegse kongikaaslase sõnu ajaleht Punane Virumaa,²⁸ seejärel lohistasid kaks püssimeest ta eemale ning kustutasid kahe lasuga Linderi eluküünla.

7. detsembril tulid Vasknarva juures Skamja küla poolt üle jõe Oudova salga ja Punaarmee 3. soome kütipolgu II pataljoni võitlejad. Vasknarva oli kogunenud Iisaku, Tudulinna ja Illuka kaitseliitlaste grupp. Algas lahing, jõud olid ebavõrdsed ja Alutaguse mehed pidid taanduma. Langes viis Iisaku meest, **Rudolf Kreenmann** sattus vastaste kätte vangi. Ülejärgmisel päeval hukati ta Jaamaküla juures.²⁹

Üks arusaamatu tapatöö leidis aset 12. detsembril Iisaku lähedal Pootsiku külas. 20 aastat hiljem kirjutas Postimees sellest järgmiselt: „12. detsembri 1918. a. õhtul üks niisugustest röövsalkadest oli liikvel Iisaku valla piirides, Nurme külas. Millegipärast näisid punased erilist huvi tundvat Nurme külas asuva Olka talu vastu; arvatavasti loodeti seal suuremat hulka varandust saada. Seal ööpimeduse varjul toimunud kurbmängu kohta puuduvad tänapäevani üksikasjalikumad teated, sest hiljem pole läinud korda ühtegi asjaosalist tabada. Kui punaste lahkumisel läksid naabrid Olka talu juurde, siis avanes seal jube pilt. Majauksed olid väljastpoolt purustatud, tubades kraam segi paisatud jne., ühtlasi leiti tapetuna kogu talu pere. Metsikult oli surmatud taluperemees Eduard Olka, 37 a. vana; tema ema 71-aastane Triinu Olka; perenaine Anna oli samuti surma leidnud ja armu polnud leidnud ka lapsedki Meinhard ja Hermann, viimane oli alles 7-aastane.“^{30, 31}

²⁷ Mari-Leen Tammela, „Ristilöödud töörahva nimekirj nr 11 Eesti Asutava Kogu valimistel“, *Vabadussõja mitu palet. Sõda ja ühiskond aastatel 1918–1920*, toim. Tõnu Tannberg, Rahvusarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Nationalis Estoniae 3 (34) (Tartu: Rahvusarhiiv, 2019), lk 436.

²⁸ „Langenuid seltsimehi mälestades“, *Punane Virumaa*, 4. jaanuar 1941, lk 5.

²⁹ Rudolf Kreenmann (1885–1918) lasti maha 9. detsembril 1918. Iisaku koguduse personaalraamat XII (1899–1927), RA, EAA.1225.1.208, l. 51. (*Toim.*)

³⁰ „Punase terrori päevad Virumaal“, *Postimees*, 11. jaanuar 1939, lk 8.

³¹ Iisaku koguduse XII personaalraamatu (1899–1927) järgi oli Anna Elisabeth Olka 34-aastane, pojad Meinhard Woldemar kümne- ja Hermann seitsmeaastane. Pere noorim laps, kaheaastane Gerda jäi ellu. RA, EAA.1225.1.208, l. 121–122. (*Toim.*)

Viru maakonna Töölise Saadikute Nõukogu Täitevkomitee liikmed 1918. aastal. Vasakult: Leopold Linder, Aleksander Kippar, Aleksander Grauberg. RA, ERAF.2.1.1443.1

Kirjapandu on segane – või täpsemalt propagandamaiguline – kahel põhjusel. Esiteks, Punaarmee 6. armee 1918. aasta 14. detsembri sõjateatel jõudsid väeosad Katasele (Pootsikust ca 10 km Narva jõe poole) alles eelmisel päeval, 13. detsembril, ning lehes mainitud Jõhvi asemel olid kütid koos madrustega kusagil Vaivara ning Oru vahel. Teiseks, 2. detsembril lasti Narvas ETK kontrrevolutsiooni vastase võitluse komisjoni poolt maha neli röövimistes süüdistatud tsiviilisikut (vt allpool ETK nimekiri nr 1–4) ning see ajendas osa röövleid Narvast lääne poole põgenema.

Nädal hiljem, 16. detsembril marssisid Rakverre Tallinna ja Tartu küti-
polkude võitlejad. Sel ajal vangistatute hulgas leidis ka üks Tudulinna elanik – sanitar **Rudolf Roost**, kelle mahalaskmise täpne aeg pole teada,³² samuti ka mitte see, kas ta oli tsiviil- või sõjaväe sanitar ja kuidas ta sattus kinnivõetute hulka.

³² Rudolf Roost (1896–1919) tapeti Iisaku koguduse personaalraamatu nr XIIIa (1900–1926) järgi jaanuaris. RA, EAA.1225.1.210, l. 182. (*Toim.*)

Veel päev hiljem saadeti Narvast rindele Joa vanglas vahti pidanud Viljandi kütipolgu võitlejad, aga ETK juhtimisel käisid Narvas juba hukkamised.³³ Mahalaskmised toimusid 16 päeval, neist kümme detsembris ja kuus jaanuaris. Esimestena seisis 2. detsembril püssitorude ees neli röövimises süüdistatud ja üks „valge ohvitser“, **Johannes Jun**; kaks päeva hiljem tapeti vaenlase kasuks luuramises süüdistatud **Mart Tamm** ning veel viis päeva hiljem saatsid püssikuulid deserteerumise eest teise ilma kaks Viljandi polgu kütti, **Oskar Lundi** ja **Teodor Elbergi**. Samas käskkirjas kahtlustati 13 punaväelast põgenemises ning arvati polgu ridadest välja, kättesaamise korral ähvardas neid sõjakohtu alla andmine.³⁴ Samal päeval lasti maha veel üks punaväelane, **Albert Mäe**, kuid tema üksus pole teada. 19. detsembril hukati kuus rahvaväelast (all nimekirjas nr 13–18). Ülejäänud hukatud, kelle enamlaste kuritegusid uurinud komisjon kindlaks tegi, olid tsiviilisikud. Hukkamiste viimasel päeval, 1919. aasta 13. jaanuaril lasti ainsana maha **Olga Snitkina** – 1918. aasta 28. novembri lahingus langenud punaväelaste surnukehadelt isiklike asjade riisumise eest.

Mahalaskmisi korraldasid vangla ülem Madis Jõgi ja tema abi Vladimir Katajev, otsused allkirjastas kontrrevolutsiooniga võitlemise komisjoni (tšekaa) Narva osakonna juht Oskar Ellek. Kinnipeetavaid hoiti Narva jõe läänekalda vanglas, osa ka jõe vastaskaldal Jaanlinna kindluses, kus tingimused olid pisut paremad.

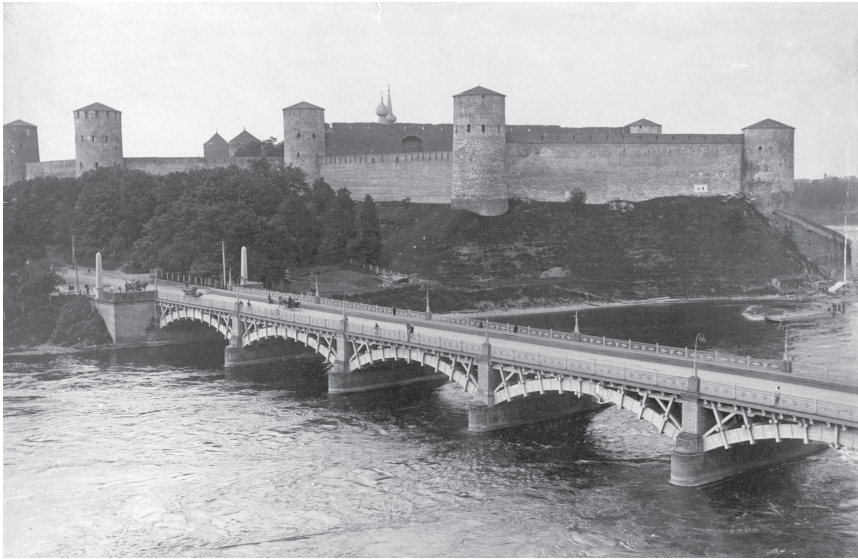
Alljärnevalt esitatakse Eesti Ajutise Valitsuse enamlaste kuritegusid uurinud komisjoni koostatud nimekiri³⁵ ETK poolt hukatud Narva ja Jaanlinna elanikest, kelle surnukeha tuvastati (osa nimesid on korrigeeritud tänapäeva eesti kirjakeele nõuetele vastavaks).

1. Ivan Olnov, 2. Pavel Svedov, 3. Karel Landing, 4. Leopold Pruul,
5. Aado Välja, 6. Oskar Lund (Viljandi kütipolgu kütt), 7. Albert Mäe (punaväelane), 8. Theodor Eiberg (Viljandi kütipolgu kütt),

³³ Kontrrevolutsiooniga võitlemise komisjoni Narva osakonna vangide nimekirjad, RA, ERAF.28.1.628.

³⁴ Viljandi kütipolgu käskkirjad, 10. detsember 1918, RA, ERAF.4907.1.73.

³⁵ Omavalitsuste poolt esitatud materjalid Eesti Tööraha Kommuuni perioodil poliitilistel põhjustel hukatud elanike ning rekvireeritud varade kohta, RA, ERAF.495.10.110.

Vaade Ivangorodile (Jaanilinn) Narvast 1913. aastal. Johannes Pääsukese foto. Eesti Rahva Muuseum, ERM Fk 214:6

9. Konstantin Savi, 10. Kristjan Lallo, 11. Grigori Simonenko, 12. Pavel Belóhh, 13. Johannes Telling (Eesti rahvaväe ohvitser), 14. Aleksander Ahlmann, 15. Joosep Siimann, 16. Karl Bauer, 17. Gustav Kull, 18. Julius Treimann (nr 14–18 olid Eesti rahvaväe sõdurid), 19. Peeter Kusnets, 20. Nikolai Jemeljanov, 21. Jaan Ilves, 22. Moisha Herschkowitsch, 23. Albert Kerno, 24. Villem Lukken, 25. Eduard Peterson, 26. Ants Epro, 27. Mart Tamm, 28. Voldemar Korsnik, 29. Daniel Valgepea, 30. Johannes Mitri, 31. Adolf Schmiedehelm, 32. Karl Puusepp, 33. Eduard Pent.

Siit on välja jätetud Karl Miller, kellel olevat õnnestunud mahalaskmisele viimise ajal põgeneda; samal ajal aga ei ole kütipolgust deserteerumise eest mahalastute hulgas Albert Mäe nime. Osa surnukehi jäi kadunuks ja osa leiti mujalt kui nn sibiaugust (hukatute surnukehad heideti auku, millesse veeti kokku Narva käimlate sisu). Neid ei olnud kantud ka pantvangide nimekirja:

34. August Trall, 35. Theodor Gorsanov, 36. Vjatseslav Rimski-Korsakov (16-aastane kaitseliitlane), 37. Leena Reinfeldt, 38. Johanna Reinfeldt,

39. Anton Steinberg, 40. Dmitri Tšistoserdov (preester), 41. Volkov (preester), Johannes Miller, Kristine Prunes.

ETK koostatud mahalastute nimekirju Ajutise Valituse nimekirjaga kõrvutades tasub tähele panna viimase tõdemust, et kõiki laipu ei suudetud tuvastada. Siit tulenevad järgmised erinevused: Johannes Milleri (42) ning Kristine Prunesi (43) nime ei ole ETK nimekirjas, kuid lisanduvad 15 isikut, kes on ETK nimekirjas nimetatud koos mahalaskmise kuupäevaga:

- 1. Johannes Jun (valge ohvitser), 2. Nikolai Vilipson, 3. Johan Nurk, 4. August Trall, 5. Ernst Rosit, 6. Alats, 7. Robert Prink, 8. Lauri Pesonen, 9. Martin Karutamm, 10. Hugo Pahmann, 11. August Toom, 12. Julia Tamberg, 13. Johannes Reinfeld, 14. Aleksander Volkov (isikud nr 8–14 on nimetatud valgekaartlasteks), 15. Liisa Podaletski.**

Kuigi ETK nimekirjas on Aleksander Volkov märgitud valgekaartlaseks, oli tõenäoliselt siiski tegu eespool nimetatud jumalasalasega.

Soome sõjasurmade andmebaasi³⁶ järgi suri Lauri Pesonen 18. jaanuaril 1919 Narvas saadud haavadesse, mitte ei lastud maha 12. jaanuaril. Tema kohta avaldas ajaleht Helsingin Sanomat 1919. aasta 5. veebruaril mälestusartikli: „[---] siiski suutsid punikud (valgesoomlaste käibefraas punaste kohta Soome kodusõjas) haavata kahte noorsõdurit, nii et teine füüsiliselt nõrgem ei jaksanud kaaslast kaasa viia, vaid läks eemal asuvasse kompaniisse abi otsima. Selles vahemikus olid punaröövlid võtnud haavatu oma valdusse ja vedanud teda kaasa Narvani, kust ta leiti mõne päeva pärast surnuna. Sel viisil ohvrisurma leidnu oli lütseumi õpilane Lauri Immanuel Pesonen.“

Lisatagu siia mitteametlikke andmeid Narva linna gümnaasiumi õpetaja Veera Davidenkova mälestustest (26. jaanuarist 1919), kus ta märgib, et sibiaugust toodi välja 35 laipa, seega on erinevus väga väike.³⁷

³⁶ Kansallisarkisto, Sotasurmasampo 1914–1922, Suomen sotasurmat 1914–1922, <<https://sotasurmat.narc.fi/fi/victims/faceted-search/table?page=0>> [31. märts 2026].

³⁷ Ajaleheartiklid Narva linnavalitsuse tegevuse kohta. Ülevaade Narva majandusliku ja poliitilise olukorra kohta 26. oktoobrist 15. maini 1919, RA, ERA.2536.1.144.

*Ekströmi
pataljoni soome
vabatahtlikud
1919. aasta
jaanuaris.
Vasakult:
allohvitser
Eero Miettinen,
sõdur Lauri
Pesonen ja
seersant Onni
Korhonen.
RA, EFA.114.2.145*

Olemegi jõudnud Virumaa idaosas terrori viimase, kõige verisema vaatuseni – valge terrorini, mis algas 1919. aasta 18. jaanuaril. Jätkame Davidenkova kirjutatuga:

[---] esimesed valged väeosad, 50 [Martin Ekströmi] soome valget ja 10 eesti rahvaväelast sisenesid linna kl. 5 paiku õhtul, kõlab „uraa“ ning mõne aja pärast kõlavad lasud raekoja ees olevalt platsilt. Hiljem saame teada, et seal sattus piiramisrõngasse grupp punaväelasi ning nad kõik lasti kohapeal maha [---].

Soome ajaloolase Vesa Leino andmeil lasti raekoja ees maha 27 soome punakaartlast.³⁸

Edasi Davidenkova mälestustest:

19. jaan., kl. 10 hommikul. Õudus, mis tänavatel toimub. Kõikjal lebavad laibad, üksikult ja gruppides. Piki majaääri asuvad pikad laipade read, need on tapetud punaväelased. Veri on lumest punane, võimatu on leida sellist paika, kus saaks jalaga puhtale lumele astuda. Hermannini kindluse juures oli punaste läbimurdekatsed, kaks eskadroni hobuste laipu vedeleb tänaval, nende vahel on mitmeid inimkehi. Mõlemal pool tänavat voolavad vereojad, Reveli mnt. on laipadega üle külvatud. Valgesoomlased ja eestlased on maha lasknud kõik, kellel on punane viisnurk olnud mütsi ees. [---] Saime teada, et valged enam edasi ei lähe ning punaseid jälitama ei asu. Kogu päeva kõlavad linnas üksiklasud, maha lasti neid punaseid, keda leiti keldritest, hoovidest ja majadest.

Siinkohal väljavõte Juuso Yloneni magistritööst, mis käsitleb Soome aja- kirjanduse suhtumist Soome vabatahtlike tegevusse Eestis. 1919. aasta 24. jaanuari Helsingin Sanomat kirjeldab eelmises lõigus mainitud kuupäevi Eesti ajalehele Vaba Maa viidates järgmiselt:

[---] vaenlase juhtkond oli oodanud rünnakut Tallinna maanteed pidi ja seetõttu suunanud kogu tähelepanu sinna. Kui väikset talve ilmusid soomlased kl. 5.20 (õhtul) Narva Raekoja platsile. Soomlaste kuulirahe niitis põgenejaid kui loogu. Vange oli palju, nende hulgas diviisi juhtkond tervikuna ja rügemendi juhtkonna kõik ohvitserid.³⁹ [Viimane on liialdus. *Autori märkus.*]

Davidenkova kümme päeva hiljem:

Iga päev kõlavad Pimeaias relvalasud, neil „punastel haudadel“ lasti maha punaväelasi, peamiselt punasoomlasi; surmamõistetutel kästakse jalast võtta saapad ning keerata ümber seljaga relvatorude suunas [---].

³⁸ Vesa Leino, „Oikeudenhoito suomalaisessa vapaaehtoisjoukossa Viron vapaussotassa 1919“ (magistritöö, Jyväskylä ülikool, ajaloo osakond, 2001), lk 53.

³⁹ Juuso Ylonen, „Wiron wapauden puolesta bolshevistien hirmuwaltaa vastaan“. Suomen lehdistön suhtautuminen suomalaisvapaaehtoisten toimintaan Viron vapaussodassa 1918–1919“ (magistritöö, Joensuu ülikool, 2009), lk 34 (viide 101).

*Kapten Martin Ekström
(1887–1954), soome
vabatahtlike üksuse
ülem, Rootsi vormis.
Tallinn, 1919. RA,
EFA.272.0.37839*

Davidenkova kirjeldust suure hulga punasoomlaste hukkamisest kinnitab Arthur Nieminen,⁴⁰ kes oli Martin Ekströmi soome vabatahtlike üksuse liikmena Narvas. 1938. aastal saatis ta oma sõjamälestused Eesti Vabadussõja Ajaloo Komiteele. Ta kirjutas: „[20. jaanuaril] jõudsimme Narva. Raekoja ruumid olid täis punaseid vange, kellest suurem osa oli soomlasi. Läksin koos

⁴⁰ Arthur Mathias Nieminen (1893–1942), Vabadusrist II/3. Teenis 1915–1918 tsaariaarmees, 1919. aastal oli allohvitserina Ekströmi pataljonis, hiljem alamleitnant. Soome vabatahtlike kodumaale naasmise järel astus Eesti sõjaväkke, võttis Eesti kodakondsuse ja jäi pärast sõda Eestisse elama. Kui NSV Liit oli 1940. aastal Eesti okupeerinud, vangistati ta 1941. aasta suvel ja saadeti GULAG-i vangilaagrisse. Nieminen suri Irkutskis vangilaagri hospitalis. (*Eesti Vabaduse Risti kavalerid*, kirjutanud Jaak Pihlak, Mati Strauss ja Ain Krillo, koost. Jaak Pihlak (Viljandi: Vabadussõja Ajaloo Selts, Viljandi Muuseum, 2016), lk 500.). (*Toim.*)

leitn. A. Eskolaga nendega juttu ajama. Hiljem lasti nad kõik maha.⁴¹ Tema kirjeldus sellest, mida võis näha tänavatel, sarnaneb Davidenkova meenu-
tustega. Nieminen kirjutab: „Kõikjal, rohkem küll linnaserval liikudes võis
näha lebamas surnuid. Neid oli siin erasikuid ja sõjaväelasi. Olen näinud
mõndagi võitlust ja verevalamist, kuid nii palju verd, kui ma tookord nägin
Narva tänavail, polnud seni mitte näinud. Rentslites lookles tulipunane oja,
mis kinnikülmanuna ja lumeta, torkas silma ja säras tuhmjas helgis vastu.“⁴²

Vesa Leino andmeil võeti Narva all vangi 700 punaväelast.⁴³ Kes olid
need 700, mõningail andmeil veel suurem arv, selle kohta pole õnnestunud
allikaid leida. Leino kirjutab, et osa vange käsutati bolševikevastastes lahin-
gutes suurtükke veeretama ja valikuvõimalust neil ei olnud, sest keeldu-
mise korral ootas ees hukkamine.⁴⁴ Davidenkova väidab, et iga päev toodi
Pimeaeda vange 30–40-liikmelistes gruppides.

Eesti Rahvusringhäälingu audioarhiivis on Viljandi kütipolgu roodu-
ülema Karl Kangeri 1982. aastal salvestatud meenutused: nad taganesid
Narvast sama teed pidi, kust olid eelmise aasta 27. novembri öösel üle
jõe tulnud, s.t raudteejaamast 4 km lõuna poole jääva Piimanina kaudu.
Kaotuste kohta ta midagi ei maininud, ainult märkis, et vajus ise läbi jää
ning kaaslased tõmbasid ta veest välja.⁴⁵

Juuso Ylonen tsiteerib oma magistritöös katkendeid omaaegsetest aja-
lehtedest soome vabatahtlike ja punakaartlaste kohta. Vasakpoolses aja-
lehes Suomen Sosialidemokraatti kirjutati 1919. aasta 20. jaanuaril: „[---]
Eestisse läinud vägede koosseisus võib olla ka valgeid terroriste.“ 1919. aasta
23. jaanuari rootsikeelse Hufvudstadsbladeti teadete järgi „[---] olid soome
punakaartlased, keda väideti olevat üle 200, osutanud palju kõvemat vastu-
panu kui „venelased“. Nende hulgas oli tuntud mõrvareid Helsingi Malmi
linnaosast. Narva Raekoja juurde jõudes oli esimene ettevõtmine rebida
katuselt alla „punane kalts“.“

⁴¹ Nieminen, Arthur Mathias, RA, ERA.2124.3.841, l. 7.

⁴² Ibid., l. 8–9.

⁴³ Leino, „Oikeudenhoito suomalaisessa vapaaehtoisjoukossa“, lk 53.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Kirjutamata memuaare, Karl Kanger, 03, küsitleb Lembit Lauri, eetris 09.01.1983, salvestatud 30.12.1982. Eesti Rahvusringhäälingu arhiiv, ASCDR-10257. <<https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/kirjutamata-memuaare-kirjutamata-memuaare-karl-kanger-03>> [31. märts 2026]

Nüüd veel üks meenutus 19. või 20. jaanuarist hilisemalt Punaarmee majorilt ning sõjakomissarilt Hjalmar Frontilt⁴⁶:

Ivangorodis käsutati pataljon rongist välja ning sai rindelõigu venelasest ülemalt käsu siirduda üle jõe, et asuda kaitsele Narva äärelinnas kaitsmaks linna vaenlase rünnaku vastu läänest.

Hiljem selgus, et sellel suunal võidelnud vene üksused olid Narva maha jätnud juba eelmisel päeval ja linna olid hõivanud Eesti Kaitseliidu üksused. Narvas olevat olnud ka major Ekströmi soome vabatahtlikke. Kahtlemata teadis venelaste juhtkond Ivangorodis olukorrast. Soomlaste pataljoni ülemale seletati, et Narva on veel Punaarmee käes ja pataljon asub positsioonidele oma üksuste tagalasse – mis küll võisid iga hetk taganeda.

Ainus tee kaitsepositsioonidele läks läbi Narva linna.

Narva sillalt viis kitsas tee linnväljakule. Sinna oli alla poole kilomeetri. Pataljon peatus väljakul eineks ja kergeks puhkuseks, väliköögis oli toit valmis, rooduülemad pidid toidu välja jagama. Aega anti poolteist tundi.

Oldi vaevu peatunud, kui väljaku ääres olevaist majadest algas kuulirahe. Vaenlane oli eelnevalt korraldanud varitsuse.

Rohked kuulipildujad külvasid surma; avatud väljakul tihedate rühmadena seisval pataljonil polnud võimalust varjuda. Alguses polnud selge seegi, kust vaenlane tulistab.

Mõne minuti pärast algas verine käsitsivõitlus. Varitsuses olnud vaenlane tungis väljakule. Vaenlast nähes võttis ellujäänute hõre rühm sisse kaitse. Kohal olnud rääkisid hiljem, et soomlasi tapeti tääkide, pusside, tänavakivide ja kirvestega. Kumbki pool ei saanud õieti tulistada.

Pataljonist pääses paarkümmend meest. Neil õnnestus surnut teeselda ja hiljem põgeneda. Pääses ka osa pataljoni tagalast, sest nad ei olnud veel väljakule jõudnud.⁴⁷

⁴⁶ Hjalmar Front (1900–1970) oli kireva elukäiguga mees. Hiljem oli ta Punaarmee ohvitser, andis end 1938. aastal Mandžuurias jaapanlastele vangi ning Teises maailmasõjas jaapanlaste poolel sõdinuna jõudis pärast sõda USA kaudu Rootsi, kus suri 1970. aastal. Tema faktide täpsusesse tasub siiski suhtuda mõningase kriitikaga.

⁴⁷ Hjalmar Front, *Kremlin kiertolaisia. Muistelmia monivaiheisen elämän varrelta* (Helsinki: Alea-kirja, 1970), lk 59–60.

Lahingutegevus Narva jõe idakaldal lõppes 20. jaanuaril, aga endiselt lisandus uusi ohvreid. Eespool oli juttu, et kuni 28. jaanuarini toodi iga päev Pimeaeda mõnekümneliikmelised vangide grupid, et neile seal „ots peale teha“. Nende päevade kohta pole dokumentaalset tõendusmaterjali leidunud, kuid siit võib valge terrori uurimise seisukohalt sujuvalt edasi minna viimasele suuremale arveteklaarimisele Virumaa kaugeimas idanurgas. Nimelt avaldas Eestimaa Kommunistliku Partei (EKP) põrandaalune juhtkond 1919. aasta aprillis, enne Asutava Kogu valimisi, lendlehe, mille teine pool on pealkirjastatud „Ristilöödud töörahva nimekiri nr. 11“.⁴⁸ Selles on ülalmainitud kahe tapetud Virumaa TSN Täitevkomitee liikme (Kippar ja Linder) nimi, aga lisanduvad **Puumann** („Narva tööline, soome lihunike poolt metsikult tapetud“) ja **Klara Lind** („Narva tööline, tapetud Rakveres eesti valgete poolt“) ning pikem nimekiri „ristilöödud“ Narva töölistest jaanuari lõpust kuni lendlehe trükkimise ajani. Need on järgmised:

- 1) Karl Kuiva, 2) August Visnapuu, 3) Jakob Vahesaar, 4) Johannes Kuitinen, 5) Roman Ruubert, 6) Alide Ruubert, 7) Anna Timofejeva, 8) Maria Tost, 9) August Holm, 10) Mihkel, Orv, 11) Konstantin Kaerov, 12) Johannes Aart, 13) Aleksander Aart, 14) August Aart, 15) Oskar Kurvits, 16) Joosep Lippo, 17) Karl Lindeman, 18) ... Rogort, 19) ... Riisar, 20) ... Alt, 21) ... Järv, 22) Larionov (vabriku kirjutaja), 22) Nikolai Nikitin (haigemaja komitee liige), 23) ... Michlai (vabrikukomitee liige), 24) August Utsel (apteegiteenija).

Viimase kahe tosina inimese kohta on lisada, et nr 20 all toodud Alti eesnimi oli Dmitri. Maria Alt, mahalastu naine, oli 1960. aastate algul näidanud komisjonile kohta, kus tema mees maha lasti. Koos vennaga olid nad salaja läinud Siiverti kalmistule ja haua lahti kaevanud. Ühe laiba jalas olid rohelised villased sokid, mille järgi ta tegi kindlaks, et see on tema mehe laip. Dmitri Alt lasti koos Karl Kuiva ja Oskar Kurvitsaga maha 15. veebruaril punaarmee laste matuste korraldamise komiteesse kuulumise eest.⁴⁹

⁴⁸ Ristilöödud töörahva nimekiri nr. 11, Eesti Ajaloomuuseum AM D 292:1/17.

⁴⁹ Davõdov, „Mõned täiendused“, lk 80; väidet kinnitab Narva Aleksandri koguduse personaalraamatu K III kd (1897–1939) kirje, mille kohaselt Oskar Kurvits (1886–1919) lasti abikaasa sõnul maha 1919. aasta 15. veebruaril, sest oli kuulunud Punakaarti. RA, EAA.1221.1.327, l. 219. (Toim.)

Analüüs ja hüpoteesid

Arhiiviallikate nappus ja järjest kaugemale minevikku jäävad sündmused, mille pealtnägijad ei ole enam elus, võimaldab üksnes pinnapealset analüüsi uute hüpoteeside püstitamiseks. 1899/1907. aasta Haagi IV konventsioonis maasõja seaduste ja tavade kohta on sätestatud, et relva maha pannud vaenlast ei tohi tappa ega haavata ja lahingus ei või anda käsku, et armu ei anta.⁵⁰ Keiserliku Saksamaa väejuhatuse ei pidanud sellest kinni ei Keila lahingus 1918. aasta 23. veebruaril ega ka 28. novembril Joala väljal, kui mõlemal korral tapeti tandrile jäänud haavatud. Sakslased ei pidanud kirevas riietuses Tallinna punakaartlasi ja Viljandi kütte mitte sõjaväeks, vaid relvastatud jõuguks. 1919. aasta jaanuaris Narva tunginud Martin Ekströmi (Rootsi Kuningriigi alam) üksus, ca 1200 meest, sai palka Eesti Ajutiselt Valitsuselt, kuid lähtus Eestis sõda pidades Soome seadustest. Soome ülemjuhataja kindral Mannerheim oli 1918. aasta veebruaris sätestanud, et allaandnuid võib hukata või vangid võtta ülema olukorrast tuleneva kaalutluse alusel.⁵¹

4. Eesti jalaväepolk Rakveres ei läinud Virumaa TSN TK alluvusse, kuigi teda üritati 1917. ja 1918. aasta vahetusel bolševiseerida. Eesti Ajutine Valitsus püüdis igati vältida Nõukogude Venemaa poolt tunnustatud subjektide – Eestimaa Tööraha Kommuun ja Läti Sotsialistlik Nõukogude Vabariik – nimetuste kasutamist. Virumaal ja ka teistes maakondades toime pandud kuritegude uurimisel kasutati ebamäärast mõistet „enamlased“ või isegi „venelased“. Leopold Linderi toimikus⁵² on teda nimetatud „vene salakuulajaks“ ilma ühegi tõenduseta. Ega ETK-gi kinnivõetute süülisuse selgitamise täpsusega hiilanud – vaenlast nimetati „kodanluseks“ või „valgekaardiks“ ja Ekströmi alluvaid „lihunikeks“ või „pussimeesteks“ (Soome kodusõjas punaste poolt käibele võetud termin valgete kohta).

Kõigi siin kirjutises toodud terroriohvrite kohta on originaalkujul dokumentaalset infot õnnestunud leida üksnes Püssi mõisa, Leopold Linderi

⁵⁰ Vt Convention with Respect to the Laws and Customs of War on Land (Hague IV), 1899/1907, article 23, The Avalon Project. Documents in Law, History and Diplomacy, <https://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp#art23> [31. märts 2026].

⁵¹ Leino, „Oikeudenhoito suomalaisessa vapaaehtoisjoukossa“, lk 52.

⁵² Leopold Linder, RA, ERA.56.2.1538.

ning valge (väga vähesel määral) ja punase terrori kohta Narvas. Peale ETK kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjoni Narva osakonna otsuste (iseküsimus on nende seaduspärasus) pole ühegi teise ohvri puhul mitte ühtki kirjalikku dokumenti uurimise läbiviimise kohta, kuigi ühtki neist tapmistest ei pandud toime lahinguolukorras; ka soome punakaartlased lasti maha pärast allaandmist. Eesti Kütiväe Teataja viimase numbri ilmumise järel 1919. aasta jaanuari keskel ei ilmunud kuni oktoobri lõpuni Narvas mitte ühtki eestikeelset ajalehte (hukkamistest anti ajalehtedes teada). Kuid luteri kirikuõpetajad ja õigeusu preestrid fikseerisid surnute ja maetute nimekirjades ning personaalraamatutes oma koguduse liikmete vägivaldsed surmad, märkides suurema või väiksema üksikasjalikkusega ka surma asjaolud.⁵³ Sel ajal oli enamik inimesi, hoolimata nende maailma-vaatetest, ühe või teise koguduse hingekirjas. Kuid need materjalid ei sisalda andmeid mujalt pärit inimeste ja eriti sõjaväelaste kohta, keda oli terroriohvrite seas palju.

Eestis olid 1918–1919. aastal nii valge kui ka punane terror. Eesti sõjamuuseumi Vabadussõja püsiekspositsioonis on neist aastaist nimetatud 680 tsiviilohvrit. Valge ja punase terrori ohvreid eraldi välja toodud ei ole, üksnes märgitakse, et enamik neist olid tapetud punaste poolt. Võiks järeldada, et selle arvu puhul pidi peaaegu iga teine hukkamine olema toime pandud Virumaa idaosas, kusjuures punase ja valge terrori ohvrite suhe kalduks hoopis vastupidiseks. Veidi pärast sõjamuuseumi ekspositsiooni valmimist ilmunud „Eesti Vabadussõja ajaloo“ kirjutatakse, et punase terrori ohvriks langes umbes 700 ja valge terrori ohvriks 500–600 inimest.⁵⁴ Arvatavasti on aga arvestusest välja jäetud 1919. aasta 19.–29. jaanuaril maha lastud soome punakaartlased (polnud tsiviilisikud), keda oli iga päev paarikümne ringis. Erinevalt Viktor Kingissepa „ristilöödute nimekirjast“, millesse peab suhtuma teatava skepsisega, võib Veera Davidenkova kirjutatud pidada objektiivseks allikaks, sest nn sibiaugust väljatoodute arv, mille ta esitab, langeb peaaegu täpselt kokku Eesti Ajutise Valitsuse komisjoni esitatud arvuga. Siinkohal tuleb meenutada Eestis vähe tuntud

⁵³ Vt Rahvusarhiiv, VAU (virtuaalne uurimissaal) <https://www.ra.ee/vau/>, Saaga: digiteeritud arhiiviallikad/Kirikuraamatud.

⁵⁴ *Eesti Vabadussõja ajalugu*, I, lk 508.

punasoomlaste saatust aastatel 1918–1919 Eestis peetud lahingutes, milles võitles umbes 1100 punasoomlast. Nad ei võidelnud mitte üksnes Eesti rahvaväe ja vene valgekaartlastega, vaid sattusid vastamisi ka soome vabatahtlikega (vt eespool).

Punakaardi ligikaudsed kaotused 1918. aastal Soomes peetud lahingutes olid Soome entsüklopeedia⁵⁵ andmeil 3600 langenuina ja 8400 muude vägivaldsete surmadena. Valgete poolel osales sõjategevuses 70 000 meest ja punaste poolel veidi enam. Kui viimaseid oli ümmarguselt 72 000, siis iga kuues jättis oma elu. Eestis oli langenute ja tapetute osakaal veelgi suurem. Vaasa rügemendi ülem Martin Ekström ei paistnud sõjapidamise reeglitest kinnipidamisega silma juba Viiburis 1918. aasta aprillis ja mais, mistõttu pole ka põhjust arvata, et ta käitus Narvas teisiti.

Davidenkova ei tundnud huvi selle vastu, kes korraldas mahalaskmisi Pimeaias jaanuari viimasel dekaadil. Kindralmajor Aleksander Tõnisson tagandas alamkapten Karl Pauluse⁵⁶ Narva komandandi kohalt praeguseks lõplikult selgitamata põhjuseil ja ta degradeeriti. Aga autoril on kahtlus, et degradeerimine oli ebaõiglane. Rahvusarhiivis toimikutega tutvudes jäi silma tõsiasi, et esimene leitud uurimismaterjal on dateeritud alles 30. jaanuari kuupäevaga, seega 20.–29. jaanuarini ei vormistatud ühtegi dokumenti ning iga päev mahalaskmisele viidud mõnikümme punaväelast lasti maha ilma jälgi jätmata. Näiteks oli Viiburis ühes jäägripataljonis välja kujunenud, et kui sõduri taskust leiti punakaartlase isikutunnistus, siis pikemat juttu ei olnud ja ta hukati.⁵⁷ (1918. aasta lõpus andis riigihoidja Pehr Evind Svinhufvud amnestia kõigile hukkamistes osalenud valgetele.) On põhjust arvata, et neil 1919. aasta jaanuaripäevil ei valitsenud Narvat mitte komandant, vaid soome vabatahtlike juhid, niivõrd sarnane on käekiri Viiburis toimunuga.

⁵⁵ WSOY *iso tietosanakirja*, peatoim. Kalevi Koukkunen, 4. kd (Porvoo: WSOY, 1995), lk 173.

⁵⁶ Karl Aleksander Paulus (1896–1960), alamkapten (pärast alamkapteni auastme kaotamist kapten), VR II/3. 1919. aasta 19. jaanuaril osales koos Soome vabatahtlikega Narva vallutamisel, 21. jaanuaril määrati Narva komandandiks, 28. jaanuaril arreteeriti kindral Tõnissoni käsul ja 26. veebruaril degradeeriti sõjavägede ülemjuhataja päevakäsuga reameheks. 4. märtsil vabastati vahi alt ja suunati Merejõudude juhataja käsutusse. 22. oktoobril 1919 auaste taastati. 1920. aastal läks erru. Paulus, Karl Konstantini p., teenistustoimik, RA, ERA.495.7.3997, l. 13–14.

⁵⁷ Lars Westerlund, „Me odotimme teitä vapauttajina ja te toitte kuolemaa. Viipurin valloituksen yhteydessä teloitettut venäläiset“, *Venäläissurmat Suomessa 1914–22*, Osa 2.2. *Sotatapahtumat 1918–22*, toim. Lars Westerlund, Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 3/2004, lk 136.

Jesse Hirvelä kirjutab oma uurimuses, et 1919. aasta jaanuari lõpus saadeti Vene kodusõja rindele 164. soome kütipolk, mille koosseisus oli 712 enamjaolt Eesti rindelt tulnud võitlejat.⁵⁸ Vasknarva alt sõjategevust alustanud 3. soome kommunistlikus kütipoligus oli 870 sõdurit ja ohvitseri, nendest võitles Eesti pinnal (vähemalt) üks pataljon. Ülaltoodu põhjal võib tuletada punasoomlaste tinglikud kaotused, kui 1100-st võtta maha veidi vähem kui 700 164. kütipolgu meest, siis jääks punasoomlaste kaotusteks ca 450 võitlejat, kellest pooled langesid rindel ning teine pool lasti maha jaanuari viimasel dekaadil Narva Pimeaias, mis oli kõige ohvriterohkem ja verisem periood 1918. aasta detsembrist kuni 1919. jaanuari lõpuni.

Miks sellest ohvrist ei kirjutatud pärast Teist maailmasõda? Arvatavasti sellepärast, et Soome Talvesõja aegne Terijoe rahvavabariik ei jõudnud 1940. aastal mitte võiduka sissemarsini Helsingisse, vaid peatus 13. märtsil Viiburi eeslinnas. Kahe maailmasõja vahel oli Eestis pandud alus narratiivile, et hõimurahvas tuli Vabadussõjas appi Soome lahe lõunakaldale. Asjaolu, et teine osa hõimurahvast tuli toetama oma proletaarseid klassivendi, et võidelda Soome sotsialistliku töölisvabariigi asemel nüüd juba Eesti Tööraha Kommuuni eest, jäi nimetamata nii sõdadevahelises Eestis kui ka pärast sõda.

Kui proovida võrrelda Virumaa idaosa hukkamisi Soome ning Venemaa kodusõdades korda saadetuga, on üheks olulisemas erisuseks kindlasti koonduslaagri puudumine Kirde-Eestis. Marko Mihkelson kirjutas oma artiklis⁵⁹ küll ETK koonduslaagrist, aga tegelikult oli nii Narvas kui ka Jaanilinnas tavaline vangla ning Tartus polnud sedagi. ETK-l oli kontrrevolutsiooniga võitlemise komisjon⁶⁰ ja Eesti Ajutisel Valitsusel välikohtud,⁶¹

⁵⁸ Jesse Hirvelä, „Kahden sisällissodan vallankumoukselliset: Suomalaisen Kommunistisen Puolueen sotilasjärjestö Neuvosto-Venäjällä 1918–1920“ (magistritöö, Helsingi ülikool, 2017), lk 49.

⁵⁹ Marko Mihkelson, „Eesti Tööraha Kommuuni koonduslaager (1919)“, *Tundmatu Eesti Vabariik*, koost. Jüri Ant (Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 1993), lk 12–25.

⁶⁰ „[---] 1. „Eesti ajutine valitsus“, kõik tema agendid ja toetajad, kõik mõisnikud ja pastorid, kelle kuritegelised käed Eesti tööraha verest nõretavad, on väljaspool seadust ja linnupriid. 2. Igauks, kes „Eesti ajutise valitsuse“ või tema agentide käskude täitmist nõuab, tuleb samas paigas maha lasta. [---]“ Eesti Tööraha kommuna manifest kõigile Eesti linna ja maa töörahvale, 29. november 1918, tsiteeritud Palgi, *Enamlaste võimulolemine Rakveres*, lk 58–59 järgi.

⁶¹ „§ 5. Väljakohtu alla langevad:

a) Kõik, kes kuidagi viisi Eesti Vabariigi vastu või riigi vaenlaste kasuks töötavad, ehk kes nendega läbikäimises ja ühenduses seistes mõnesugusel kombel abiks on.

kohtuotsused tehti kiirkorras ja süüdistatavatel puudus edasikaebamise võimalus.

1918. aasta lõpus oli kõige suurem kinnipeetavate hulk Venemaal Kaug-Idas ja Ida-Siberis jaapanlaste ja Aleksandr Koltšaki valgekaartlaste rajatud laagrites.⁶² Enamlaste GULAG-is oli siis veel palju vähem vange. Soomes lõpetati punakaartlaste mahalaskmised 1918. aasta lõpul. Kergema karistuse saanud süüalustest suri märkimisväärne osa nälja ja haiguste tõttu.

Eesti lähiumbruse, Soome Karjala osa (kust on pärit enamik Soome kodusõja eestlastest ohvreid) ning Peterburi ja Pihkva kubermangu kohta võib tuua mõned episoodid aastaist 1918–1919. Kõige ohvriterohkem oli „Viiburi puhastus“ 1918. aasta aprilli lõpus, kui tapeti üle 300 elaniku (see oli kättemaks 30 valgesoomlaste toetaja tapmise eest Viiburi vanglas mõni päev enne linna langemist jäägrite kätte), peamiselt slaavlased (venelased, ukrainlased, poolakad), aga ka kolm (või isegi viis) eestlast.⁶³ 23. novembril lasti Jamburgis omade poolt maha 23 punaväelast, kes olid paaniliselt taganenud pärast ebaõnnestunud rünnakut Narvale ja Ivangorodile. 1919. aasta mais tapsid soome vabatahtlikud Krasnaja Gorkas tosinkond Kroonlinna enamlaste (nende hulgas eestlasi polnud) juhtkonna liiget ja sama aasta septembris tapsid Eesti rahvaväe soomusronglased Irboskas 25 Tallinnast sinna veetud ametiühingutegelast.

On ka üks sarnasus Soome kodusõjaga, nimelt 1918. aasta märtsi teisel poolel ja aprilli alguses toimunud Tampere lahinguga. Kui lahingus oli langenute hulk mõlemal poolel enam-vähem võrdne (ca 1000 võitlejat), siis lahingu järel lasti ilma kohtuta maha teist sama palju, tuhat punakaartlast. Sama juhtus ka Narva lahingu järel, kus punaväelaste arvulised kaotused olid isegi väiksemad kui 19. jaanuaril alanud tapatalgutel Pimeaias.

b) Kõik, kes sõjaväelisele tegevusele, nagu edasilikumisele, sidemete pidamisele jne. kuidagi viisi püüavad takistust teha.

c) Kõik tapjad, põletajad, röövijad, riisujad ja vägistajad.

d) Kõik Eesti Vabariigile kahjulikkude kuulujuttude laialijaotajad.

e) Kõik väejooksikud.

f) Vastuhakkajad ja kõik sõjaväelased, käsu täitmise pärast vaenlase silmapiiril.⁶⁴

Ajutise Valitsuse määrus väljakohtute asutamise kohta, 5. detsember 1918, *Riigi Teataja* 1918, 6, lk 1–2.

⁶² Pavel Golub (Павел Голуб), *Belyj terror v Rossii (1918–1920 gg.) (Белый террор в России (1918–1920 гг.))* (Moskva: Patriot (Патриот), 2006).

⁶³ Westerlund, „Me odotimme teitä vapauttajina“, lk 123, 125.

Hüpoteesid

Esiteks, „Ristilöödud töörahva nimekirjas“ toodud mõrvatutest leidis infot ainult kolme isiku kohta, lisaks Dmitri Altile ja Karl Kuivale veel Klaara Lindi⁶⁴ elulugu. Sakslaste jõudmisel Narva märtsis 1918 pandi ta vangi. Sakslased olevat tahtnud ta kohe maha lasta, aga siiski leppinud trellide taga hoidmisega. ETK võimu ajal olevat Lind käinud tihti komisjonis kaebamas kaaslinlaste peale. Aga siinkohas jääb õhku küsimus, kuidas teadis Saksa rügemendi juhtkond, kes polnud elus varem Narvas käinud, teda märtsis kohe arreterida. Sama hüpoteesi võib püstitada ka Iisaku 12. märtsi hukkamiste kohta: kas see oli omavahelise vihavaenu väljaelamine vahetunud võimu silmis endale ebameeldivast kaaskodanikust vabanedes või lihtsalt kannuste teenimine? Millal, mis, kuidas ja kus (ilmselt siiski Rakveres) tapeti Klaara Lind, selle kohta ei ole siinkirjutaja midagi leida suutnud.

Teiseks: Eesti rahvavägi ei suutnud Narvas alates 1919. aasta 18. jaanuarist kuni kuu lõpuni sõjaseisukorras normaalset tsiviilelu tagada. Martin Ekström oli juba eelmise aasta aprillis-mais olnud Viiburis Vaasa rügemendi ülem ning seal midagi aktiivset „etnilise puhastuse“⁶⁵ peatamiseks ette ei võtnud. Viiburi elanikkond koosnes 1918. aastal peale soomlastest enamuse kolmest võrdse suurusega vähemusrühmast – rootslased, sakslased ja venelased. Hukatute hulgas oli ainult üks juhuslikult kuuli saanud baltisakslane, ülejäänud olid enamjaolt venelased. Tõenäoliselt tapsid jäägrid enne Viiburi hõivamist 30 punase terrori ohvri seas ka rootslasi ja sakslasi. Alates 19. jaanuarist sooritasid soome vabatahtlikud Narvas hulga vägivallategusid. Kaupmees Kalašnikovi röövimise eest mõisteti viieliikmelise grupi ühele liikmele isegi surmanuhtlus, aga kindral Martin Wetzer, Soome vabatahtlike üksuste üldjuht Eestis, asendas selle leebema karistusega. Soome vabatahtlikud ei arvestanud eriti Eesti rahvaväe juhtkonna korraldustega. 1918. aastal lahe põhjakaldal toime pandud valget terrorit jätkati nüüd juba väljaspool Soome Vabariigi piire. Soome sõjasurmade andmebaasis on Eestiga seotult andmed üksnes Põhja Poegade ja Ekströmi

⁶⁴ „Pilk enamlaste elust ja tegevusest Narvas“, *Vaba Maa*, 12. veebruar 1919, lk 2.

⁶⁵ Seppo Rustanius, Jouni Eerola, „Viipurin etninen puhdistus“, *Helsingin Sanomat*, 14. jaanuar 1996, lk 31.

väeüksuse langemise kohta. Langenud punastest tuleb välja kõigest kaks võimalikku nime – Viktor Rahikainen (suri Narvas 19. jaanuaril 1919) ja Wilhelm Ruotsalainen. Sel päeval olid Narvas veel relvastatud kokkupõrked ning nad võisid langeda ka tulevahetuses. Narvas vangi langenud ja tapetud punasoomlaste ning teiste punaväelaste kohta on teada üksnes raekoja ees mahalastute arv, nende nimed pole suudetud välja selgitada ning jääb üksnes oletada, kes, millal, mille eest, kus ja kuidas hukati jaanuari viimasel dekaadil ja tõenäoliselt ka veebruaris.

Vastusena kirjutise eesmärkide seas nimetatud viimasele küsimusele: Petrogradis 1917. aasta novembris toimunud võimuvahetuse järel andis kubermangukomissar Jaan (Ivan) Poska 11. novembril Toompea lossis asjaajamise üle Eestimaa Sõja-Revolutsioonikomitee esindajale Viktor Kingissepale. Kuni 1917. aasta 10. detsembrini elati Rakvere kreisis pingelist, kuid rahumeelset poliitilist elu, kuni krahv von Stackelberg korraldas oma sugulaste ning trobikonna 4. eesti polgu sõduritega Tallinnast Eestimaa Sõja-Revolutsioonikomitee volitusel mõisa üle võtma tulnud punakaartlaste tapmise. Ainsa ellujäänud Karl Rootsi usutlusest 1957. aastal selgub,⁶⁶ et tulevahetust ei olnud; kaks esimest punakaartlast ei jõudnud isegi püssi haarata, kolmas tormas küll teise välisukse poole, kuid teda tabasid kuulid õuest. Rootsi jäi enda arvates ellu üksnes sellepärast, et laskjad jooksid kiiresti ärasõiduks valmis regede peale, arvates, et kõik ülevõtjad on tapetud. Saatuse iroonia on, et kaks aastat hiljem pidi krahv natsionaliseerimise tõttu sellest omandist ikkagi loobuma, aga nüüd juba Eesti Vabariigi kasuks.

Kokkuvõte

Praeguses ajalookäsitluses prevaleerib üldiselt arusaam, et aastatel 1918–1919 astus rahvas võitluse idast eksporditud ülemaailmse proletaarse revolutsiooni vastu, mida Eestis esindas väike käputäis eestlastest fanaatikuid ja vandeseltslasi. 1913. aastal elas Peterburi kubermangus 93 000, Pihkva

⁶⁶ 40 aastat tagasi Püssi mõisas. Püssi mõisa ülevõtmisest 1917. aastal. Räägib Karl Rootsi (ainus järelejäänud osavõtja) ja kohalik elanik (naishääl), eetris 10. detsembril 1957, VAS-747.3, <<https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/40-aastat-tagasi-pussi-moisas>> [31. märts 2026].

kubermangus 32 000 ja Novgorodi aladel 3300 eestlast, kellest lõviosa oli sündinud Eesti- ja Liivimaal.⁶⁷ 1917. aasta algul oli Petrogradis maailma suuruselt teine eesti kogukond, ületades eestlaste arvu Tartus. 1918. aastaks oli rändesaldo Vene piirialade poolt vaadatuna positiivne, mistõttu eestlaste arv naaberkubermangudes oli pigem kasvanud. Enamik neist oli rännanud Venemaale, et omandada seal maad, mille saamine kodukandis oli keeruline ja kulukas.

Andmeid eestlaste osavõtust Vene kodusõjast on ohvitserkonna kohta. Mati Kröönström kirjutab, et „ligikaudse hinnangu järgi võib Vene kodusõjas osalenud eesti ohvitseride arv küündida 800 meheni; neist Punaarmee teenis kuni 250 ja Valges armees vähemalt 500 ohvitseri“.⁶⁸ Vähem on teada alamväelastest, kes võitlesid Venemaal valgekaardi ridades. Punaarmeest on teada, et 1920. aasta veebruaris Tartu rahulepingu eel Eesti kütibrigaadiks ümber nimetatud kütidiviisis oli 1919. aasta 17. septembril üle 5100 mehe,⁶⁹ kes kõik ei olnud eestlased. Venemaa teistest piirkondadest (Siberist, Krimmist jm) polnud füüsiliselt võimalik mobiliseerida samavõrd arvukalt eestlasi valgekaardi vägedesse, sest mujal oli eestlasi Petrogradi ja Pihkva kubermanguga võrreldes mitu korda vähem.

Viljandi kütipolgu käskkirjade järgi võeti 1918. aasta detsembris (ETK kuulutas mobilisatsiooni välja 1919. aasta 7. jaanuaril) polgu ridadesse üle 500 mehe. See arv on suurem kui Eesti rahvaväkke vabatahtlikult astunud virulaste hulk kogu Virumaa peale kokku. Kapten Heinrich Laretei alluvuses olnud Narva Kaitseliidul oli 1918. aasta novembri lõpus 120 liiget. Esimestel Asutava Kogu valimistel 1919. aasta aprillis saavutasid vene kontekstis vähemlasteks (menševikud) nimetatud vasakpoolsed (sotsiaaldemokraadid, tööerakondlased ja sotsialistid-revolutsionärid) 65% valijate häältest ehk enamuse. 1919. aasta veebruari keskpaigaks (Saaremaa vastuhaku ajaks) polnud inimeste meelsus veel nii selge, kui tänapäeval sageli väidetakse. Vabadussõja ajal Petseri maakonnas toimunud lahingute

⁶⁷ Vadim Musaev (Вадим Мусаев), *Ėstonskaja diaspora na Severo-Zapade Rossii vo vtoroj polovine XIX – pervoj polovine XX v. (Эстонская диаспора на Северо-Западе России во второй половине XIX – первой половине XX в.)* (Peterburi: Nestor (Нестор), 2009), lk 19.

⁶⁸ Mati Kröönström, „Eesti ohvitserid Vene kodusõjas“, *Akadeemia* 5 (2005), lk 918.

⁶⁹ Hanno Ojalo, *Punakütid. Eesti punakaartlaste ja punaste kütide sõjatee 1917–1920* (Tallinn: Argo, 2014), lk 119.

pauside ajal käisid rahvaväe ja kütidiviisi sõdurid kaevikutes omavahel juttu ajamas.⁷⁰

Põhjapanevaim erinevus seisneb selles, et ühed nägid tulevikku iseseisvas riigis, teised uuenenud Venemaa föderatsioonis. 1918. aasta detsembris kukkus läbi mobilisatsioon Eesti rahvaväkke. Samal ajal astus Narvas ilma mobilisatsioonita kütipolgu teenistusse märkimisväärne arv linnaelanikke. Võrreldavaid andmeid teiste Eesti piirkondade kohta siinkirjutajal ei ole, kuid sõندان järeldada, et Virumaa idaosas asukate meelsus erines tuntuvalt muude Eesti piirkondade elanike omast. Iisaku valla punakaartlaste salka kuulus ca 20 meest, Aseri punakaart oli veelgi suurearvulisem; punakaardi salk oli ka väljapoole artiklis vaadeldavat piirkonda jäävas Kundas (just tänu viimasele suutsid enamlased Rakveres 1917. aasta lõpus võimu enda kätte haarata).⁷¹ Narvas suutis Ansis Daumanis formeerida täiekoosseisulise töölispolgu, piirilinna mehi jätkus ka teistesse ETK üksustesse. Joala lahingus langenud Viljandi kütipolgu meestest, kelle isik on välja selgitatud, moodustasid tervelt kolmandiku narvalased.

1940. aasta teisest poolest alates algasid punased repressioonid uuesti ning jätkusid terrorina Teise maailmasõja ajal ja järel. Otsuste formaalne langetaja oli ainus lubatud poliitiline partei, Eestimaa Kommunistlik Partei (EKP), ning täideviijate hulgas leidis piisavalt kohalikke inimesi. Oma poolehoiu tipu (15% valijaist) 1923. aasta Riigikogu valimistel saavutanud kommunistidel oli 1940. aasta juulis legaliseerimise järel 1400 liiget.⁷² 16 aastat hiljem, EKP IX kongressi ajaks 1956. aasta jaanuaris oli liikmete arv kasvanud 23 000-ni (sh 45% eestlased). Kommunistidele lisandub kommunistlik noorsooühing (ELKNÜ), mille liikmeks võisid olla isikud kuni 27. eluaastani. Komsomoli liikmeid oli ligi kolm korda rohkem (üle 60 000).⁷³ Mõistagi oli nii kommunistide kui ka komnoorte hulgas 1956. aastal suur hulk eestlasi, kes olid tulnud Eestisse NSV Liidust pärast Eesti okupeerimist ega olnud kunagi olnud Eesti Vabariigi kodanikud.

⁷⁰ Kirjutamata memuaare, Karl Kanger.

⁷¹ Palgi, *Enamlaste võimulolemine Rakveres*, lk 25.

⁷² Hiljar Tammela, Olev Liivik, „Eestimaa Kommunistliku Partei liikmeskond 1940–1941: allikad ja mehaanika“, *Tuna* 1 (2020), lk 65.

⁷³ Liikmete rahvus on teada, sest NSV Liidus peeti statistikat sotsiaalse päritolu, rahvusliku ja soolise kuuluvuse, haridustaseme jm tunnuste järgi.

Siiski oli siinkirjutaja hinnangul õigusjärgsete Eesti Vabariigi kodanike koguarv EKP ja ELKNÜ liikmete hulgas suurem kui 1941. ja 1949. aastal küüditatute arv. Pärast NLKP KK peasekretäri Nikita Hruštšovi kõnet 1956. aasta veebruaris – mis oli salajane, kuid sai laialdaselt teatavaks – jäid nad kõik erapooletuks; sellest ajast kuni Ungari revolutsiooni sündmusteni sama aasta oktoobris pole autor leidnud mitte ühtki EKP Keskkomitee pleenumi või algorganisatsiooni koosoleku protokoll, kus oleks Moskva eeskujul antud hinnang repressioonidele.

Soomlased on teinud tänuväärset tööd, selgitanud välja valge ja punase terrori ohvrid nii palju, kui see on olnud võimalik. Virumaalt pärit inimesi siinkirjutaja nende hulgast ei avastanud, küll aga etnilisi eestlasi, kes olid Soome Vabariigi pinnale sattunud. Vaadeldes eraldi valget ja punast terrorit Virumaa idaosas, on selge, et erinevalt enamikul praeguse Eesti Vabariigi territooriumil juhtunust aastail 1917–1919 ületas valge terrori ohvrite arv selles piirkonnas punase terrori ohvrite arvu.

Bibliograafia

Arhiiviallikad

Eesti Ajaloomuuseum, AM

D 292 Dokumentaalmaterjalid

Eesti Rahvusarhiiv, RA

EAA.1221 EELK Narva Aleksandri kogudus

EAA.1225 EELK Iisaku kogudus

EAA.1226 EELK Jõhvi kogudus

EAA.1227 EELK Kadrina kogudus

ERA.56 Tallinna Eeluurimise Vangla

ERA.495 Sõjavägede Staap

ERA.2124 Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon

ERA.2536 Narva Linnavalitsus

ERAF.28 Eesti Tööraha Kommuun

ERAF.129SM ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kolleksioon

ERAF.4907 EKP ajaloo alaste dokumentide fotokoopiate kolleksioon

Eesti Rahvusringhäälingu arhiiv

Kirjutamata memuaare, Karl Kanger, 09.01.1983, Eesti Raadio / ASCDR-10257
40 aastat tagasi Püssi mõisas, 10.12.1957, Eesti Raadio / RMARH-103748

Publitseeritud allikad

Maanõukogu protokollid 1917–1919, 1. koosolekust 1. juulil 1917 78. koosolekuni
6. veebruaril 1919 (Tallinn: s.n., 1935)

Õigusaktid

Convention with Respect to the Laws and Customs of War on Land (Hague IV),
1899/1907, The Avalon Project. Documents in Law, History and Diplomacy,
<https://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp#art23> [31. märts
2026]

Riigi Teataja 1918

Perioodika

Eesti Teataja, Tallinn	1917
Helsingin Sanomat, Helsinki	1996
Postimees, Tartu	1929, 1939
Punane Täht, Rakvere	1965
Punane Virumaa, Rakvere	1941
Vaba Maa, Tallinn	1919

Kirjandus

Davõdov, Ilja, „Mõned täiendused Joala väljal 28. novembril 1918 langenud puna-
väelaste ümbermatmise loo juurde,“ Narva muuseumi toimetised 19 (2018),
lk 53–93

Eesti Vabaduse Risti kavalerid, kirjutanud Jaak Pihlak, Mati Strauss ja Ain Krillo,
koost. Jaak Pihlak (Viljandi: Vabadussõja Ajaloo Selts, Viljandi Muuseum,
2016)

*Eesti Vabadussõja ajalugu, I, Vabadussõja eellugu: Punaväe sissetung ja Eesti
vabastamine*, kirjutanud Peeter Kaasik, Lauri Vahtre, Urmas Salo, Ago Pajur,
Tõnu Tannberg, Hellar Lill, Toomas Hiio, Toe Nõmm and Taavi Minnik,
kaardid koostanud Reigo Rosenthal, koostanud ja toimetanud Lauri Vahtre.
Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi toimetised 10/1 (Tallinn:
Varrak, 2020)

- Front, Hjalmar, *Kremlin kiertolaisia. Muistelmia monivaiheisen elämän varrelta* (Helsinki: Alea-kirja, 1970)
- Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, Teil Estland, Genealogisches Handbuch der estländischen Ritterschaft*, 1. kd, koost. O. M. von Stackelberg ja Astaf von Transehe-Roseneck (Görlitz: Starke, 1931)
- Golub, Pavel (Голуб, Павел), *Belyj terror v Rossii (1918–1920 gg.) (Белый террор в России (1918–1920 гг.))* (Moskva: Patriot (Патриот), 2006)
- Joonuks, Helmut, *Alutaguse* (Tallinn: Eesti Raamat, 1969)
- Kröönström, Mati, „Eesti ohvitserid Vene kodusõjas“, *Akadeemia* 5 (2005), lk 909–939
- Mihkelson, Marko, „Eesti Tööraha Kommuuni koonduslaager (1919)“, *Tundmatu Eesti Vabariik*, koost. Jüri Ant (Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 1993), lk 12–25
- Musaev, Vadim (Мусаев, Вадим), *Èstonskaja diaspora na Severo-Zapade Rossii vo vtoroj polovine XIX – pervoj polovine XX v. (Эстонская диаспора на Северо-Западе России во второй половине XIX – первой половине XX в.)* (Peterburi: Nestor (Нестор), 2009)
- Nelikümmend aastat Oktoobrirevolutsioonist Eestis*, toim. Joosep Saat (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1958)
- Nurgamaa, Anne, *Iisaku vald läbi aegade* (Iisaku: Iisaku Kihelkonna Muuseum, 2016)
- Ojalo, Hanno, *Punakütid. Eesti punakaartlaste ja punaste küttide sõjatee 1917–1920* (Tallinn: Argo, 2014)
- Palgi, Arved, *Enamlaste võimulolemine Rakveres ja Rakvere vabastamine* (Rakvere: Rakvere Muuseumi Selts, 1936)
- Rustanius, Seppo, Eerola, Jouni T., „Viipurin etninen puhdistus“, *Helsingin Sanomat*, 14. jaanuar 1996, lk 31
- Tammela, Hiljar ja Liivik, Olev, „Eestimaa Kommunistliku Partei liikmeskond 1940–1941: allikad ja mehaanika“, *Tuna* 1 (2020), lk 60–71
- Tammela, Mari-Leen, „Ristilöödud tööraha nimekiri nr 11 Eesti Asutava Kogu valimistel“, *Vabadussõja mitu palet. Sõda ja ühiskond aastatel 1918–1920*, koost. Tõnu Tannberg, Rahvusarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Nationalis Estoniae 3 (34) (Tartu: Rahvusarhiiv, 2019), lk 423–461
- Westerlund, Lars, „Me odotimme teitä vapauttajina ja te toitte kuolemaa. Viipurin valloituksen yhteydessä teloitettut venäläiset“, *Venäläissurmat Suomessa 1914–22*, osa 2.2. *Sotatapahtumat 1918–22*, toim. Lars Westerlund, Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 3/2004 (Helsinki: Valtioneuvoston kanslia, 2004), lk 97–190

Vihalem, Paul, *Valge terror Eestis aastail 1918–1919*, Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 110 (Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1961)

WSOY iso tietosanakirja, peatoim. Kalevi Koukkunen, 4. kd (Porvoo: WSOY, 1995)

Magistritööd ja käsikirjad

Hirvelä, Jesse, „Kahden sisällissodan vallankumoukselliset: Suomalaisen Kommunistisen Puolueen sotilasjärjestö Neuvosto-Venäjällä 1918–1920“ (magistritöö, Helsingi ülikool, 2017)

Leino, Vesa, „Oikeudenhoito suomalaisessa vapaaehtoisjoukossa Viron vapaussotassa 1919“ (magistritöö, Jyväskylä ülikool, 2001)

Minnik, Taavi, „Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas (1918–1920)“ (käsikiri, 2016)

Ylonen, Juuso, „„Wiron vapauden puolesta bolshevistien hirmuvaltaa vastaan“. Suomen lehdistön suhtautuminen suomalaisvapaaehtoisten toimintaan Viron vapaussodassa 1918–1919“ (magistritöö, Joensuu ülikool, 2009)

Internetiallikad

Kansallisarkisto, Sotasurmasampo 1914–1922, Suomen sotasurmat 1914–1922, <<https://sotasurmat.narc.fi/fi/victims/faceted-search/table?page=0>> [31. märts 2026]

Kinnistute register, Rahvusarhiiv, <www.ra.ee/apps/kinnistud> [31. märts 2026]

Välikohtud, tšekaa ja karistuspoliitika Vabadussõjas

Toivo Kikkas

Eesti sõjaväe välikohtud mõistsid 1918. aasta detsembrist 1920. aasta detsembrini surma alla 300 mehe ja naise. Samal ajal oli tšekaa punase terrori ohvrite arvuks 1918. aasta detsembrist kuni 1919. aasta varakevadeni 600–700 inimest. On raske hinnata, kuidas mõjutas kummagi sõdiva poole karistuspoliitika sõdureid. Mõlema poole surmamõistetute enamiku moodustasid tsiviilised, mitte sõdurid. Mõlema poole õiguslik raamistik pakkus välikohtutele otsuste langetamisel suure tõlgendamisvabaduse. Neli kuud pärast välikohtute moodustamist anti nendele institutsioonidele üsna üksikasjalised instruksioonid. Seevastu jätkas tšekaa oma tööd „punase terrori“ dekreedis sõnastatud juhtnõrde alusel, mis andsid talle palju laiema tegevusvabaduse. Kuid Eesti välikohtud nagu ka siinsed tšekaad töötasid erinevalt. Samuti ei saa välistada, et Eesti ühiskond ei saanud ajakirjandusest täielikku pilti siinsest karistuspoliitikast.

Eestit nagu ka teisi Läänemere idakalda riike tabas aastatel 1918–1920 kuritegevuse laine, mille põhjustasid sõjad. Eriti palju kasvas vägivaldsete kuritegude arv. Eestis halvenes olukord veelgi pärast Vabadussõja algust 1918. aasta 28. novembril. Kõik piirkonna võimud püüdsid taastada seadust ja korda ning ohjeldada vägivalda, mõnikord ka karmide repressioonidega. Viimaste seas olid erakorralised kohtud, sealhulgas välikohtud.

Välikohut või (sõja)väljakohut defineeritakse eesti keeles kui erakorralist sõjaväelist kriminaalkohut rahutuste mahasurumiseks sõjatandritel või erakorralise või sõjaseisukorra ajal. Vabadussõja välikohtute aluseks olnud varasema Vene sõjaväe seaduste kogu XXIV raamatu § 1281 sätestas välikohtute tegevusvälja: välikohtu võis kokku kutsuda sõjaliste operatsioonide alal ja piirkonnas, kus oli välja kuulutatud sõjaseisukord, kohtupidamiseks sõjaväelaste üle nendel juhtudel, kui kuritegu oli niivõrd ilmne, et puudus

vajadus (eel)uurimise järele. Lisa VIII, § 1309 täpsustas kaheksas punktis välikohtute korra. Olulisem oli, et kohtu kutsus kokku väeosa või garnisoni vähemalt polguülema õigustes ülem, kes pidi seda tegema võimaluse korral ööpäeva jooksul kuritöö avastamise ja kahtlusaluse kindlakstegemise järel. Asja arutamine pidi toimuma mitte hiljem kui kahe ööpäeva jooksul. Asja arutati suletud uste taga ja välikohtu otsuse pidi kinnitama sama ülem, kelle päevakäsuga süüalune kohtu alla anti. Samuti võis välikohtu kokku kutsuda asjaoludel, mida täpsustas sõjaväe karistusmäärustiku § 91.¹ Viimane nägi ette, et erakorralistel asjaoludel kuulusid riigivastased isikud „sõjaväe distsipliini kaitsmiseks“ sõjaväelise kohtumõistmise alla ka rahuajal.² Siinse artikli seisukohalt pakub huvi välikohtu tegevus sõjaseisukorras. Välikohtute poolt süüdlaste karistamise küllap tuntuim näide Vabadussõjas on Saaremaa mäss 1919. aasta 16.–21. veebruaril, milles osalenutest hukati välikohtu otsusel 68 inimest.³ Kuid välikohtud tegelesid ka nendega, kes hoidsid kõrvale mobilisatsioonist, deserteerusid, lahkusid omavoliliselt ajutiselt väeosast või hakkasid vastu. Tuntuim näide vastuhakust on Tartu tagavarapataljonis 1919. aasta 10.–13. juulil juhtunu ja seal hukati välikohtu otsusel 21 sõjameest.⁴ Tšekaa punase terrori ohvrite arvuks Vabadussõjas on hinnatud 600–700 inimest.⁵

¹ *Svod voennyx postanovlenij 1869 goda, Kniga XXIV, Ustav voenno-sudebnyj (Свод военных постановлений 1869 года, Книга XXIV, Устав военно-судебный)* (Riia: Voенно-судебное управление (Военно-судебное управление), 1921), lk 230, 291–292.

² *Voinskij ustav o nakazanijax (s. V. P. 1869 g. XXII, izd. 4), raz"jasnennyj rešenijami Pravitel'stvujuščego senata i Glavnogo voennogo suda, prikazami po voennomu vedomstvu, cirkuljarami Glavnogo voenno-sudnogo upravlenija i proč. po 1 marta 1917 g. (Воинский устав о наказаниях (С. В. П. 1869 г. XXII, изд. 4), разъясненный решениями Правительствующего сената и Главного военного суда, приказами по военному ведомству, циркулярами Главного военно-судного управления и проч. по 1 марта 1917 г.)* (Reval: Tipografija J. Zimmermana (Типография Я. Циммермана), 1923), lk 75.

³ *Eesti Vabadussõja ajalugu, I, Vabadussõja eellugu. Punaväe sissetung ja Eesti vabastamine*, kirjutanud Peeter Kaasik, Lauri Vahtre, Urmas Salo jt, kaardid koostanud Reigo Rosenthal, koost. ja toim. Lauri Vahtre, Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi toimetised 10/1 (Tallinn: Varrak, 2020), lk 510.

⁴ *Eesti Vabadussõja ajalugu, II, Kaitsesõda piiride taga ja lõpuvõitlused*, kirjutanud Peeter Kaasik, Lauri Vahtre Urmas Salo jt, kaardid koostanud Reigo Rosenthal, koost. ja toim. Lauri Vahtre, Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi toimetised 10/2 (Tallinn: Varrak, 2020), lk 175–176.

⁵ *Eesti Vabadussõja ajalugu, I*, lk 265–266.

Väliskohtute tegevust 20. sajandi sõdades on uuritud pigem viimase 30 aasta jooksul ja seda on teinud võrdlemisi vähesed ajaloolased. Soome väliskohtute tegevust 1918. aasta kodusõjas on uurinud Marko Tikka,⁶ Lätis on Ēriks Jēkabsons uurinud sõjameeste kuritegusid Läti Vabadussõjas,⁷ kuid väliskohtute uurimiseni pole läti ajaloolased hoolimata Läti Ajalooarhiivis säilitatud allikmaterjalist seni veel jõudnud. Kaugemale on jõudnud leedu ajaloolased. Andriejus Stolarovas on analüüsinud Leedu sõjaõigust alates 1919. aastast, käsitledes muu hulgas polgu- ja väliskohtuid.⁸ Eesti naaberriikide kogemustel aastatel 1918–1919 oli mõningaid sarnasusi, kuid märksa teistsugune pilt avanes suurriikide massiarmees. Nii ei olnud näiteks Saksamaa ja Suurbritannia armee Esimeses maailmasõjas hädas mitte rahutuste mahasurumisega, vaid oma armees vähemal või suuremal määral pead tõstva soovimatusega võitlust jätkata. Saksa ja Briti väliskohtuid Esimeses maailmasõjas on võrdlevalt analüüsinud Christoph Jahr,⁹ kelle käsitlus oli siinsele artiklile mõneti eeskujuks ennekõike kahtlusaluste tausta analüüsimisel. Kõigist nendest enam või vähem võrreldavatest käsitlustest on paraku vähe abi Eesti Vabadussõja aegsete erakorraliste kohtute analüüsimiseks.

Eesti alal suutsid mõlemad vaenupooled aastatel 1918–1919 tööle panna vastavalt väliskohtud Eesti Vabariigi ja tšekaa enamlaste poolt okupeeritud territooriumil. Senised uurimused väliskohtutest ja tšekaast aastatel 1918–1919 on keskendunud ennekõike poliitilisele vägivallele ja terroriga kaasneva te repressioonidele. Sellise rõhuasetusega uurimused on avaldanud Marko Mihkelson,¹⁰ Taavi Minnik¹¹ ja Reigo Rosenthal¹². Minniku hilisemad

⁶ Marko Tikka, *Kenttäoikeudet. Vältöttömät rankaisutoimet Suomen Sisällissodassa 1918* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2018).

⁷ Ēriks Jēkabsons, „Latvijas Neatkarības karš 1918.–1920. gadā: savējo karavīru noziegumi“, *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* 2 (2020), lk 65–93.

⁸ Andriejus Stolarovas, *Lietuvos Respublikos karinė justicija 1919–1940 m.* (Vilnius: Vytauto Didžiojo karo muziejus, 2014).

⁹ Christoph Jahr, *Gewöhnliche Soldaten: Desertion und Deserteure im deutschen und britischen Heer 1914–1918* (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1998).

¹⁰ Marko Mihkelson, „Punane terror Eestis“ (diplomitöö, Tartu Ülikool, 1993).

¹¹ Taavi Minnik, „Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas“ (magistritöö, Tallinna Ülikool, 2010).

¹² Reigo Rosenthal, *Kord ja kohus. Eesti sõjaväejuhtkond Vabadussõja-aegses sise poliitikas* (Tallinn: Argo, 2019).

käsitlused on keskendunud pigem välikohtute¹³ ja tšekaa¹⁴ tegevuse õiguslike aluste hindamisele näiteks Haagi konventsiooni arvesse võttes.¹⁵ Minniku lõppjärelendus oli, et ajutiste välikohtute tegevus aastatel 1918–1919 ei järginud tollast sõjaseisukorra seadust.¹⁶ Tšekaade tegevust pidas Minnik hirmutamise ja hävitamispoliitika täideviimiseks.¹⁷ Rosenthal jällegi käsitleb välikohtuid üldises ja ulatuslikumas „heitluses“ riigisisese korra tagamiseks. Temagi leiab, et välikohtute õigusemõistmise kvaliteet oli ebaühtlane ja eeluurimine sageli puudulik. Samas on Rosenthal pidanud senist uurimisseisu ebapiisavaks, et hinnata Vabadussõja sündmuste kaasaegsete kriitikat välikohtute motiivide ja kohtunike pädevuse kohta.¹⁸ Kahtlemata võib ja saab anda hinnanguid nende institutsioonide tegevusele õigusajaloo vaatenurgast.

Siinne artikkel pakub oma tõlgenduse sõjaajaloolase, mitte õigusajaloolase või sõjateadlase seisukohalt. Kasutatud on varasemate uurijate poolt viitamata allikmaterjali, aga analüüsitakse ka varem kasutatud allikaid, keskendudes senisest enam sõjaväelastele. Artiklis antakse ülevaade Eesti rahvaväe välikohtute ja enamlaste tšekaade kui institutsioonide kujunemisest ning töökorraldusest. Peamine küsimus on, kuidas mõjutas nende erakorraliste kohtuasutuste karistuspoliitika sõjaväelasi – mis oli karistuspoliitika eesmärk ja kuidas seda ellu viidi.

Eesti rahvaväe välikohtud

Vastavalt Eesti Ajutise Valitsuse (edaspidi AV) 1918. aasta 5. detsembri otsusele pidid välikohtud enda töös tuginema varasematele Vene sõjaväe seadustele. Nende kohtute tegevus oli sihitud ennekõike enamlaste ja nende pooldajate vastu, kuigi loetelust ei puudunud väejuuksikud ning käsule

¹³ Taavi Minnik, „The Establishment of „Drumhead“ Courts Martial and their actions“, *Juridiskā zinātne / Law* 7 (2014), lk 99–112.

¹⁴ Taavi Minnik, „Kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid enamlaste terroripoliitika täideviijatena Eestis aastail 1918–1919“, *Acta Historica Tallinnensia* 21 (2015), lk 51–68.

¹⁵ Minnik, „The Establishment of „Drumhead“ Courts Martial“, lk 101–102.

¹⁶ *Ibid.*, lk 108.

¹⁷ Minnik, „Kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid“, lk 66.

¹⁸ Rosenthal, *Kord ja kohus*, lk 189.

vastuhakkajad. Sõjaväelastel ja eraisikutel vahet ei tehtud – välikohtu alla langesid „kõik, kes kuidagi viisi Eesti Vabariigi vastu või riigi vaenlaste kasuks töötavad“. Väejooksikute definitsioon pidi võetama Vene sõjaväe seaduste kogu XXII raamatust.¹⁹ Selle § 128 järgi käsitati väejooksikuna sõja ajal sõjaväelast, kes viibis ilma ülema loata oma üksusest eemal kolm või enam päeva.²⁰ Vene armeesse mobiliseeritud eesti sõjameeste hulgas oli maailmasõja päevil teada komme paariks päevaks omavoliliselt üksusest lahkuda ja koju Eestisse minna, juhul kui nende väljaõpe toimus Eesti piiride lähedal.²¹ Küllap juhtus sama ka Vabadussõjas, sest Ajutine Valitsus otsustas 1918. aasta 29. detsembril muuta Vene sõjaväe seaduste kogu XXII raamatu § 128 ja väejooksikuks loeti nüüd iga rahvaväelane, kes lahkus oma üksusest või eesliinilt ilma ülema loata.²² Taavi Minnik on näinud välikohtute loomise peamise eesmärgina vajadust rahvaväe distsipliini taastamiseks.²³ Pigem tuleb nõustuda Reigo Rosenthali hinnanguga, et välikohtute asutamine oli mõeldud nii rahvaväe distsipliini tugevdamiseks kui ka kommunistide mahasurumiseks.²⁴ Riigi sisemise julgeoleku tagamisel olid sõjaväelased ainult üks grupp.

Vajadust välikohtute seadusliku aluse täpsustamise järele nähti pealinnast ja rahvaväest väljaspool. 4. detsembril kirjutati Viru maakonnavalitsusest sõjaministrile, et alates 28. novembrist kehtib küll sõjaseadus, kuid rahvaväe 5. polgu asutatud kohus ei saa asuda oma ülesannete täitmisele enne, kui pole teada kohtu täpsed võimupiirid, koosseis, eesmärgid ja konkreetsed volitused.²⁵ Mis täpsemalt maakonnavalitsust sellist kirja kirjutama ajendas –

¹⁹ Ajutise Valitsuse määrus väljakohtute asutamise kohta, 5. detsember 1918, *Riigi Teataja*, 11, 1918, 6, lk 1–2.

²⁰ *Svod voennyx postanovlenij 1869 goda*, Č. 6, *Ustavy voenno-ugolovnye (po 1 oktjabrja 1900 goda)*, kn. XXII–XXIV (*Свод военных постановлений 1869 года*, Ч. 6, *Уставы военно-уголовные (по 1 октября 1900 года)*, Кн. XXII–XXIV) (Peterburi: Gosudarstvennaja Tipografiya (Государственная Типография), 1900), lk 30.

²¹ Toivo Kikkas, „Võitlusvõime eesti sõdurite ja ohvitseride sõjakogemuses 1914–1920“ (magistritöö, Tartu Ülikool, 2020), lk 82.

²² Ajutise Valitsuse otsus väejooksikute mõiste muutmiseks, 29. detsember 1918, *Rahvusarhiiv (RA)*, ERA.31.1.9, l. 69.

²³ Minnik, „The Establishment of “Drumhead” Courts Martial“, lk 103.

²⁴ Rosenthal, *Kord ja kohus*, lk 35.

²⁵ Viru maavalitsuse esimees Juhkam Ajutise Valitsuse sõjaministrile, 4. detsember 1918, *RA*, ERA.927.1.3, l. 3.

Ajutise Valitsuse
määrus väliskohtute
moodustamise kohta,
5. detsember 1918.
Riigi Teataja 1918,
6, lk 1–2

Ajutise Valitsuse määrus välja- kohtute asutamise kohta.

Sõjaseaduse väljakuulutamise puhul käib Ajutine Valitsus sõjaministri ettepanekul, Wene sõjaväe seaduste kogu XXIV raamatu, lisa VIII põhjal:

§ 1. Sga jalaväepolgu juures väljakohus asutada.

§ 2. Üksikute polkude väljakohtute alla käivad:

Saare-, Lääne- ja Harjumaa — 1. polgu väljakohtu alla.

Järvamaa — 5. polgu väljakohtu alla.

Virumaa — 4. polgu väljakohtu alla.

Wiljandi- ja Pärnumaa — 6. polgu välja-
kohtu alla.

Tartumaa — 2. polgu väljakohtu alla.

Wõru- ja Petserimaa — 3. polgu välja-
kohtu alla.

§ 3. Wõim isikuid väljakohtu kätte anda on kohalise polgu ülemal.

§ 4. Väljakohtu otsused kinnitab sõja-
minister.

§ 5. Väljakohtu alla langewad:

a) Kõik, kes kuidagi wiisi Eesti Wabariigi vastu wõi riigi waenlaste kajuks töötawad, ehk kes nendega läbikäimises ja ühenduses seis-
tes mõnejugusel kombel abiks on.

b) Kõik, kes sõjawäelisele tegewusele, nagu edasiliikumisele, sidemete pidamisele jne. kui-
dagi wiisi püüawad takistust teha.

c) Kõik tapjad, põletajad, röövijad, riisujad ja wägistajad.

d) Kõik Eesti Wabariigile kahjulikkude kuu-
lujuttude laialilaotajad.

e) Kõik wäejooksikud. (Jooksikute mõiste määrus on antud Wene sõjaväe seaduste ko-
gu XXII raamatus.)

f) Wastuhakkajad ja kõik sõjawäelased, käsu
täitmata jätmise pärast waenlase filmapiiril.

§ 6. Väljakohtud määravad süüdlastele ku-
ritegude eest süü raskuse järele wangiroodu,
sunnitöö ehk surmanuhtluse.

§ 7. See määrus hakkab kohe maksma.

Tallinnas, 5. detsembril 1918. a.

Pea- ja sõjaminister: R. P ä t s .

Ajutise Valitsuse asjade

walitseja k. t.: T h. K ä ä r i k .

kas mure rahvaväelaste distsipliini või hoopis riigivastaste enamlaste pärast –, pole teada. Tuleb tõdeda, et Viru maakonnaavalitsuse kiri ei jäänud ainsaks kohaliku võimu tasandi arvamusalalduseks välikohtute tegevuse kohta. Ka Reigo Rosenthal kirjutab Viljandi maakonnanõukogu esimehe Jaan Petersoni 1919. aasta 21. jaanuari ettepanekust asendada välikohtud sõjaväe ringkonnakohtuga.²⁶

Minnik on viidanud välikohtute struktuuri ja töökorralduse reguleerimise verstepostina sõjaväeprokuröri 18. detsembri ringkirjale.²⁷ Mõned faktid vajavad siinkohal siiski täpsustamist. Juba 13. detsembril teavitas sõjaministeeriumis teeniv prokurör alampolkovnik Peeter Kann²⁸ staabikapten (alamkapten) Marderit, leitnant Hiopit, lipnik Rebast ja lipnik Jõge, et peastaabi ülema käsuga on nad nimetatud Rakvere välikohtu liikmeks ja peavad järgmisel päeval Rakverre sõitma.²⁹ Tõenäoliselt asutati välikohus Rakveres paiknenud 5. jalaväepolgu juurde. 16. detsembri ringkirjas selgitas prokurör Kann hetkeolukorda. Tema sõnul oli selleks ajaks Tallinnas juba välikohus asutatud (tõenäoliselt 1. jalaväepolgu juurde) ja samuti antud korraldused seada kohus sisse Rakveres. Tema ettepanek oli asutada välikohtud esmajärjekorras Tartusse 2. jalaväepolgu, Võrru 3. jalaväepolgu ja Pärnusse 6. jalaväepolgu juurde. Oma õiguslikes selgitustes tugines ta Vene sõjaväe seaduste kogu XXIV raamatu lisale VIII.³⁰ Neid raamatuid ei pruukinud välikohtutel aga käepärast olla. Nii tõdeti 6. jalaväepolgu välikohtu 17. detsembri istungil, et Vene sõjaväe seaduste kogu ja kohtupidamise käsiraamatute puudumisel tuleb väejuoksiku süüasja arutamine vajalike raamatute saamiseni edasi lükata.³¹

²⁶ Rosenthal, *Kord ja kohus*, lk 70.

²⁷ Minnik, „The Establishment of „Drumhead“ Courts Martial“, lk 101.

²⁸ Peeter Kann (1883–1943) teenis prokurörina sõjaministeeriumi juures alates 1918. aasta 7. detsembrist, järgmise aasta 6. jaanuarist oli sõjaväeprokurör mitšman Alfred Nirk (1889–1941). Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum, Ohvitseride andmekogu, <<http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1>> [8. aprill 2026].

²⁹ Sõjaväeprokurör Kann Marderile, Hiopile, Rebasele ja Jõgile, 13. detsember 1918, RA, ERA.927.1.3, l. 8.

³⁰ Sõjaväeprokurör Kanni ringkiri Eesti sõjaväe jagudele, 16. detsember 1918, RA, ERA.927.1.3, l. 20.

³¹ 6. jalaväepolgu väljakohtu otsus, 17. detsember 1918, RA, ERA.932.1.30, l. 13.

Major Henrik Lagerlöf, Rootsi sõjaväeatašee Soomes, külastamas Eesti sõjaväe 3. diviisi. Auto tagaistmel diviisiülem kindralmajor Ernst Pödder, temast vasakul major Lagerlöf. Keskmisel istmel diviisiülema abi polkovnik Peeter Kann ja temast vasakul Soomusrongide diviisi staabiülem kapten Johannes Poopuu. Valga, 23. september 1919. RA, EFA.114.A.256.322

Välikohtute tegevuse ja võimupiiride puhul viitas prokurör Kann ikkagi 11. detsembril Riigi Teatajas avaldatud 5. detsembri AV määrusele. Kanni arvates pidi kõrgemaks kohtuks olema sõjaväe ringkonnakohus Tallinnas peastaabi juures.³² Küll aga ei pidanud välikohtud kuuluma ringkonna-kohtu alluvusse.³³ Tollased juristid nägid välikohtuid iseseisvalt toimivate üksustena. 1918. aasta detsembris taganesid rahvaväe polgud nii Viru- kui ka Võrumaal ja on võimalik, et kohtute sisseseadmine või kohtupidamine ei olnud sellistes tingimustes enamasti mõeldav. Detsembris suudeti välikohtud asutada ainult Tallinnas ja Rakveres ning teada on ainult

³² Sõjaväeprokurör Kanni ringkiri, 16. detsember 1918, RA, ERA.927.1.3, l. 20.

³³ Sõjamineisteriiumi kohtuvalitsus peastaabi ülema kantseleisse, 7. jaanuar 1919, RA, ERA.927.1.3, l. 39.

üksikute välikohtu istungite pidamisest. Sarnane olukord valitses ka näiteks Leedus, kus teadaolevalt esimene välikohtu istung peeti 1919. aasta veebruaris.³⁴

Taavi Minnik ja Reigo Rosenthal on kirjeldanud välikohtutega seotud arengusuundi 1919. aasta jaanuaris võrdlemisi napilt. Tõsi küll, Rosenthal avab väga põhjalikult nn veebruarikriisini (sõjaväevõimude ja nende kriitikute vastuolude kulminatsioonini) viinud protsesse, milles oli oma osa karistuspoliitika kriitikal.³⁵ See aitab omakorda paremini mõista välikohtute kujunemist jaanuarikuus. 1919. aasta jaanuarist hakkas olukord rindel paranema ja see võimaldas jällegi mõelda välikohtute töökorralduse täpsemale reguleerimisele. 4. jaanuaril palus 6. polgu ülem polkovnik Puskar täpsemaid juhtnöore, kelle puhul peavad välikohtud eeluurimisi läbi viima.³⁶ 5. jaanuaril kutsus kohtuvalitsuse ülem Karl Ferdinand Karlson kõigi välikohtute esindajaid 10. jaanuariks kohtuasjade valitsusse kohtute ala ja tegevuse üle nõu pidama.³⁷ 10. jaanuaril kinnitati täpsustatud juhend välikohtutele. Tegemist on mitmeti tõlgendatava dokumendiga. Kohtuvalitsus pidas Vene sõjaväe seadustest lähtuvalt silmas, et nende süütegude kohtulik arutamine, mis olid AV 5. detsembri määruse põhjal välikohtute pädevuses, võis selge süü korral toimuda ilma eeluurimiseta. Kui eeluurimine oli vajalik, siis pidi juhtum ikkagi välikohtus lõpetatama, selle seadusliku alusena viidati AV määrustele, mis olid avaldatud 1918. aasta „Riigi Teatajas nr. 8 ja 9, vastavalt 9. ja 18. detsembril [1918]“. Kahtluse korral paluti pöörduda täpsustuste saamiseks sõjaväe kohtuvalitsuse poole.³⁸ Juhendi koostaja pidas silmas Riigi Teatajat nr 8 (ilmus 19. detsembril), milles avaldati määrus sõja-, väli- ja tsiviilkohtute vahekorra kohta sõjaseaduse ajal: „Sõjaväljakohtute alla langevad isikud süütegude eest, mis Ajutise Valitsuse 5. detsembri s. a. määruse järele sõjaväljakohtute alla käivad [---], kui need süüteod korda on saadetud pärast sõjaseaduse väljakuulutamist Ajutise Valitsuse poolt.“ Enne 5. detsembri määruse väljakuulutamist toime pandud süüteod langesid tsiviilkohtute

³⁴ Stoliarovas, *Lietuvos Respublikos karinė justicija 1919–1940 m.*, lk 118.

³⁵ Rosenthal, *Kord ja kohus*, lk 50–80.

³⁶ Polkovnik Puskar peastaabi ülemale, 4. jaanuar 1919, RA, ERA.927.1.3, l. 35.

³⁷ Kohtuvalitsuse ringkiri rahvaväele, 5. jaanuar 1919, RA, ERA.927.1.3, l. 37.

³⁸ Juhatuskiri sõjaväe kohtutele, 10. jaanuar 1919, RA, ERA.927.1.3, l. 47.

või sõjaväeliste kuritegude korral sõjakohtute alla hariliku korra järgi.³⁹ Teiseks peeti silmas Riigi Teatajat nr 9 (ilmus 24. detsembril), milles avaldati 18. detsembril vastu võetud otsus sõjakohtute – polgukohtute ja sõjaväe ringkonnakohtu – ning nende alla kuuluvate süütegude kohta, välikohtuid see ei puudutanud.⁴⁰ 10. jaanuari juhendist väärrib märkimist seisukoht, et ka eeluurimist nõudvad juhtumid tuleks lõpetada välikohtus. Mainitud Riigi Teataja numbrites sellest juttu ei olnud ja taoline seisukoht eemaldus varasemast Vene sõjaväe seadusest, kus oli selgelt sätestatud, et välikohtute pädevusse pidid kuuluma ainult süüteod, mille puhul puudus vajadus (eel)uurimiseks.

1919. aasta 30. jaanuaril avaldati täiendav määrus välikohtute tegevuse kohta. Peamiselt täpsustati kohtute asutamist ja koosseisu. Välikohtuid võis asutada garnisonide, väeosade ja sõjaväeringkondade juures ning nende koosseisu pidid kuuluma esimees ja neli ohvitserist liiget. Välikohus pidi kogunema ülema päevakäsu alusel ja võimaluse korral juba 24 tunni jooksul pärast kuritöö avastamist. Päevakäsus pidi nimetatama kohtualused ja teod, milles neid süüdistatakse. Asja arutamise pidi kohus lõpetama mitte hiljem kui kahe ööpäeva jooksul. Kohtuasja pidi arutatama kinniste uste taga. Kohtuotsus pidi minema otsekohe kinnitamiseks sellele ülemale, kelle päevakäsuga kogunes kohus asja arutamiseks.⁴¹ Seega loobuti esialgselt plaanist, mis nägi ette alaliste välikohtute ja nende koosseisude moodustamise, ning järgiti Vene sõjaväe seaduste kogu, kus ei olnud ette nähtud „alalisi välikohtuid“.

Järgmise kahe kuu jooksul tegutseti nende määruste põhjal. 1919. aasta 25. märtsil kinnitati uus AV määrus, mis reguleeris välikohtute tegevust. Nüüdsest oli süüalusel õigus võtta või lasta kohtul määrata endale kaitsja. Kaotati laia tõlgendusvabadust lubav punkt, millega võis kohtu alla saata Eesti Vabariigi vastu või riigi vaenlaste kasuks töötanud või nendega ühenduses olnud isikuid. Samas võis nüüd karistada salakuulajaid ja vaenlase agente, kes töötasid vaenlase kasuks, samuti mässajaid ja mässule õhujaid. Määruse olulisim punkt oli küllap § 6: „Väljakohtu alla antakse

³⁹ *Riigi Teataja*, 1918, 8, lk 1.

⁴⁰ *Riigi Teataja*, 1918, 9, lk 2.

⁴¹ Määrused sõjavälja kohtu üle, 30. jaanuar 1919, RA, ERA.927.1.3, l. 44.

sõjaväelased ja eraisikud siis, kui kuritegu päevaselge on ja eeluurimist ei nõua. Tarvitseb aga kuritegu ja süüdlaste süü selgitamine eeluurimist ehk niisugust eelkuulamist, mis kauem kestab, kui § 5. ette nähtud, siis ei allu asi väljakohtule, vaid hariliku korra järele vastavale kohtule.⁴² Seega naasti Vene sõjaväe seaduste juurde ja loobuti 10. jaanuari juhendi seisukohast, et ka eeluurimise vajaduse selgumisel peaks asja arutamist jätkama välikohus. Põhjalik juhend valmis alles augustis ning sisaldas varem väeosadele saadetud ja ka ajakirjas Sõdur avaldatud kolme eestikeelset juhendit välikohtute töö korraldamiseks.⁴³ Rosenthal on osutanud, et uues määruses väljendati eeluurimise aega välikohtus ebamääraselt.⁴⁴ Tuleb täpsustada, et 25. märtsi määruse eeluurimise aega puudutav osa oli siiski kinnitatud juba 30. jaanuari määruses. Seega kehtisid eeluurimise kohta kahel eelneval kuul rakendunud juhtnöörid.

Välikohtute arv ja nende töökorraldus

Taavi Minnik loetleb oma artiklis kümme välikohtu.⁴⁵ Säilinud allikate põhjal tegutses neid üle poole rohkem – 22. Paraku pole paljude välikohtute täpsem tegevus ja kohtu eesistujate isikud teada.

Välikohtud tegutsesid 2. diviisis (eesistujad alamkaptenid Peeter Kraav ja Jaan Ritso) ning 2. ja 3. diviisi ja Soomusrongide diviisi staapides. Samuti olid välikohtud kõigis numbriga polkudes. 2. jalaväepolgu välikohtu eesistujad olid alamkapten August Priks, kapten Andreas Tomingas, alamkapten Karl Riigov ja kapten Karl Preisberg, 3. jalaväepolgus alamkapten Paul Triik, 4. jalaväepolgus kapten Voldemar Koch, leitnant (hiljem alamkapten) Jaan Mets, kapten Nikolai Steinmann ja alamleitnant Mart Saarepera. 6. jalaväepolgus olid samas ametis alamleitnant Karl Podrätsik, alamkapten Bruno Vitas ja kapten Ludvig Jakobsen. Välikohus tegutses ka Merejõudude staabi, 1. ratsapolgu, Sakala partisanide pataljoni ja Kuperjanovi partisanide pataljoni (eesistuja leitnant Nikolai Piip) juures. Lisaks olid välikohtud 2. diviisi

⁴² *Riigi Teataja*, 1919, 19, lk 145.

⁴³ Alfred Nirk, *Juhatuskiri polgu- ja väljakohtutele, juurdluse toimepanemiseks ja eeluurimise algatamiseks* (Tallinn: Sõjaväe Kohtu Valitsus, 1919).

⁴⁴ Rosenthal, *Kord ja kohus*, lk 97.

⁴⁵ Minnik, „The Establishment of „Drumhead“ Courts Martial“, lk 103–104.

*Alamkapten Paul
Triik (1896–1941),
3. jalaväepolgu
III pataljoni
ülem. 1919. RA,
EFA.114.3.1080*

tagavarapataljonis (alamkapten Boris Muraveisky, leitnant Bernhard Kolk ja leitnant Tõnis Adamson) ja 3. diviisi tagavarapataljonis ning kitsarööpmeliste soomusrongide üksuses. Samuti tegutsesid välikohtud Saaremaal ning Võru linnas ja maakonnas (alamkapten Ritso⁴⁶).⁴⁷

⁴⁶ Johan Haavapuu juhtum, 5. veebruar 1919, RA, ERA.518.1.286.

⁴⁷ Loetelu koostamisel on kasutatud sõjaväeprokuraatori välikohtuotsuste nimekirja ja eri välikohtute materjale: RA, ERA.3704.1.353; 2. diviisi välikohus, RA, ERA.518; 6. jalaväepolgu välikohus, RA, ERA.932; 4. jalaväepolgu välikohus, RA, ERA.939.

Mõned nimetatud välikohtutest langetasid sadu otsuseid, teised märksa vähem. Kohtute töökorralduse võrdluseks analüüsitakse järgnevalt kolme välikohtu (4. jalaväepolgu,⁴⁸ 6. jalaväepolgu⁴⁹ ja 2. diviisi⁵⁰) materjale. 2. diviisi välikohtu puhul tuleb märkida, et selle materjalid koosnevad osalt diviisile allunud üksuste välikohtute juhtumitest. Nii oli 2. diviisi välikohtu materjalide hulgas 2. ja 3. jalaväepolgu ning 2. diviisi tagavarapataljoni välikohtute toimikuid. Valikus on enne Vabadussõja lõppu langetatud kohtuotsused, kuid kõigi otsuste hulgas on ka palju sõjajärgseid. Lihtsuse mõttes on 2. diviisi kohtujaoskonna materjalide all säilitatud välikohtu aktid esitletud ühe kogumina.

Artiklis kasutatud välikohtu materjalid pärinevad 2. diviisi (232 juhtumit, kasutatud 88), 4. (76 juhtumit, kasutatud 18) ja 6. jalaväepolgu (84 juhtumit, kasutatud 13) fondidest.

Välikohtu istungi toimumise aja, kohta ja koosseisu, samuti kohtualuse kaitsja määras väeosa ülem oma päevakäsuga. Samuti nimetati päevakäsus süüdistatava nimi ja süütegu.⁵¹ Kohtu koosseisu kuulusid eesistuja, kes oli üldjuhul koosseisu määratud ohvitseridest auastmelt vanim, ja 3–5 ohvitserist liiget ning asjaajaja-sekretär. Oli erandeid – näiteks 6. jalaväepolgu 1919. aasta novembri ühel kohtuistungil oli kohtu eesistujaks leitnant Podrätšik, kuid liikmete hulgas olid samuti leitnandid, Laur ja Kulbok.⁵² Miks mõnel istungil oli kohtu koosseisus eesistuja kõrval kolm ja teisel viis liiget, pole teada. Nii Vene sõjaväe seaduste lisas VIII, § 1285⁵³ kui ka AV 25. märtsi määruses on ühemõtteliselt sätestatud, et kohtu koosseisu pidi eesistuja kõrval kuuluma neli ohvitserist kohtunikku. Vene seaduse põhjal pidi „võimaluse korral“ järgitama § 1285, mille kohaselt pidid välikohtunikud olema vähemalt nelja-aastase teenistusstaaziga (ilmselt peeti silmas teenistust

⁴⁸ 4. jalaväepolgu välikohus, RA, ERA.939.

⁴⁹ 6. jalaväepolgu välikohus, RA, ERA.932.

⁵⁰ 2. diviisi välikohus, RA, ERA.518.

⁵¹ 2. diviisi tagavarapataljoni ülema päevakäsk nr 314, 30. oktoober 1919, RA, ERA.518.1.306, l. 4.

⁵² 6. jalaväepolgu väljakohtu otsus, 9. november 1919, RA, ERA.932.1.16, l. 10.

⁵³ *Svod vojennyx postanovlenij 1859 gosda, kniga XXIV*, lk 230.

ohvitserina).⁵⁴ Ajutise Valitsuse määruses ei ole staažinõuet mainitud ja vaevalt oleks seda saanud ka täita olukorras, kus valdav osa rahvaväe ohvitseridest olid sõjaaegsete lipnikukoolide kasvandikud. Kohtunike isikute väljaselgitamine ei ole lihtne, sest kohtuotsustel on märgitud ainult auastmed ja perekonnanimed. Mõnel juhul asendab perekonnanime allkiri. Välikohtu koosseisu kuulumist teenistuslehtedele ei märgitud – ilmselt seetõttu, et tegu polnud alalise ülesandega. Vabadussõjas osales palju juristi haridusega ohvitseri, kuid välikohtute eesistujaks ei määratud neid sugugi alati. Näiteks teenis 6. jalaväepolgu alamleitnant Leonhard Ernst Luha, kes oli õppinud Peterburi ülikoolis seitse aastat õigusteadust ja olnud suurema osa 1917. aastast 2. kuulipilduja-tagavarapolgu kohtu eesistuja. Luha teenis sõja alguses majandusalal ja tegi seejärel täiendusmeestele väljaõpet, kuid oli alates 1919. aasta aprillist 3. diviisi kohtuosakonna ülem.⁵⁵ Selle asemel, et määrata 6. jalaväepolgu välikohtu eesistuja ülesanne Luhale enne 1919. aasta aprilli, sai selle ülesande teiste seas leitnant Bruno Vitas.

Kohtu otsuse pidi kinnitama selle väeosa ülem, kes oli kohtu oma päevakäsuga kokku kutsunud.⁵⁶ Samuti pidi kohtuotsuse täideviimise kinnitama kohalik komandant – piirkonna sõjaväeline ülem. Välikohtute asutamise järel 1918. aasta detsembris võis kohtupidamist takistada Vene sõjaväe seaduseraamatute puudumine. Näiteks tõdeti 6. jalaväepolgu välikohtu istungil: „Et kohtul puudus *Положение о Военно-Полевых судах* [---] ja kohtupidamise käsiraamatud [---]“, otsustati ühe väejuooksiku süüasja arutamine seniks edasi lükata, kuni vajalikud raamatud saadakse.⁵⁷ Välikohtu määratud surmanuhtlus viidi üldjuhul täide järgmise päeva varahommikul kella 2–5 vahel. Näiteks Tartus hukati surmamõistetud Raadi mõisa kruusaaugus.

⁵⁴ Ibid., lk 231.

⁵⁵ Toomas Anepaio, *Kohtunikud, kohtu-uurijad ja prokurörid 1918–1940. Biograafiline leksikon* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017), lk 171–172.

⁵⁶ 2. diviisi väljakohtu otsuse kinnitamine polkovnik Viktor Puskari poolt, 29. detsember 1919, RA, ERA.518.1.278, l. 30.

⁵⁷ 6. jalaväepolgu väljakohtu otsus, 17. detsember 1918, RA, ERA.932.1.30, l. 13.

Juhtumiuuring: Aleksander Sild ja Aleksander Valdek

1919. aasta veebruaris arutas 2. jalaväepolgu välikohus süüdistust ühe sama polgu sõduri väejuoksu asjas. Aleksander Sild oli 22-aastane, luterlane, Kavilda valla liige ja enda sõnul varem kohtu poolt trahvimata. Toimikus ei ole tema teenistuslehte, seetõttu pole teada ka tema amet. Ei ole teada, millal ta vahi alla võeti – juba 22. jaanuaril esitas tema ema palvekirja, et Aleksandri „asi võimalikult varsti uurimise alla võetaks“. Toimik avati 27. jaanuaril, kui erakorralise uurimise komisjon otsustas asja läbi vaadates Sild välikohtu alla anda. 2. veebruaril alustati 2. diviisi kohtu-uurija ülemleitnant Mihkel Tangi palvel eeluurimist. Järgnevalt kuulati üle – kuupäevi ei märgitud – Aleksander Sild ja neli tunnistajat, sh selle maja omanik, kus Aleksander elas, ja samuti Aleksandri ema. Tunnistajate ütluste andmise järel selgus uusi asjaolusid. Seejärel kuulati Aleksander 12. veebruaril veel kord üle ja ta võttis omaks, et oli esimesel ülekuulamisel kartnud tunnistada enamlaste teenistuses olemist. 15. veebruaril otsustas Tartu vastuluurepunkti juhataja Jaak Purri Aleksander Silla süüaluseks nimetada. Ta saatis 2. diviisi kohtu-uurijale akti, mille alusel süüdistati Aleksander Silda väejuoksus ja enamlaste teenistuses olemises. Välikohtu istung peeti 21. veebruaril. Levinud praktikana oli kohtu protokoll täidetud „Ülekuulamise akti“ nime kandvale ankeedile.⁵⁸ (Märksa kõnekamad olid näiteks 2. diviisi tagavarapataljoni „Sõjaväljakohtu istumise protokollid“, millele märgiti kohtualuse kohta taustteave – sh perekonnaseis, usutunnistus, haridus ja elukutse.⁵⁹ Sama aasta juunis ja juulis võidi kasutada erinevat vormistikku – juunis perekonnaseisu ja haridust ei märgitud.) Kohtu eesistuja oli alamkapten Karl Riigov (hiljem Ristoja, 1892–1942), peale tema oli kohtu koosseisus kolm lipnikku liikmetena ja üks asjaajajana. Välikohus leidis Aleksander Silla süüdi olevat ja talle mõisteti karistuseks surmanuhtlus mahalaskmise teel koos kõigi õiguste äravõtmisega. Kohtu otsus viidi täide. Ekslikult märgiti otsuse täideviimise ajaks 26. jaanuar

⁵⁸ Aleksander Silla süüdistusakt, väejuoksikuna Punaarmee teenistusse astumises, 27. jaanuar 1919, RA, ERA.518.1.440, l. 1–11.

⁵⁹ Richard Kaitsa süüdistusakt omavoliliselt väeosast lahkumises ja sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmises, 10. juuli 1919, RA, ERA.518.1.306, l. 2.

2. diviisi staabi käsundusohvitser
ja välikohtu eesistuja alam-
kapten Karl Riigov. Juuni 1919.
RA, EFA.114.3.3156

kell 5 hommikul ja seetõttu on kohtutoimikus asja lõpetamise ajaks kirjas vale kuupäev.⁶⁰

Sama väeosa välikohtu materjalid 1919. aasta jaanuari lõpust on märksa napimad. Kogu toimik koosnes kolmest dokumendist: ülekuulamisprotokoll, süüdistusakt ja kohtuprotokoll koos otsusega. Mitte üheski neist dokumentidest pole kirjas ei kahtlusaluse vanust, ametit, usutunnistust ega muid andmeid. Tüüpiline näide on 17. jaanuaril vahi alla võetud väejooksiku juhtum. Ta kuulati üle järgmisel päeval ja juba 29. jaanuaril arutas kohus süüasja ning langetas surmaotsuse.⁶¹ Selliseid otsuseid on aga võrdlemisi vähe – uurimise käigus selgus neid alla kümne. Võimalik, et mõned kiirkorras otsused tegi kohtu eesistujana kapten Karl Eduard Preisberg (1893–1969).

Teine juhtum pärineb perioodist, mil oli juba vastu võetud välikohtute tegevust täpsustanud 1919. aasta 25. märtsi määrus. 6. jalaväepolgu välikohtu uurimise all oli Aleksander Valdek, 1. jalaväepolgu sõdur, keda süüdistati

⁶⁰ Aleksander Silla süüdistusakt, l. 1–11.

⁶¹ Joosep Pöörandi süüdistusakt, 18. jaanuar 1919, RA, ERA.518.1.409, l. 3.

sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmises. Valdek oli 23-aastane, luterlane, põllutöeline, Velise valla liige, kuid elas Haimre vallas. Uurimist alustati 5. aprilli ja see lõpetati 14. aprillil, mis oli ilmselt süüdistuse esitamise kuu-päev. Tegelikult olid kaitseliitlased Pärnumaal Sanga (Soomra) lähedal teel kõndinud Valdeki kinni püüdnud märksa varem ja teda oli 1. veebruaril üle kuulanud kohalik miilits – ilmselt Tahkuranna valla vanemmilitsionäär. Erinevalt Silla juhtumist ei toimetanud ülekuulamisi sõjaväe vastuluure. Valdek põhjendas kõrvalehoidmist haigusega, kuid tunnistas oma süüd. 27. märtsil saatis Velise vald tõendi, et Valdek oli tööpoolest valla liige, poissmees ja polnud varem kohtu poolt karistatud. Velise post liikus kiirelt ja tõend jõudis polku 30. märtsil. Haimre valda saadetud 6. polgu järelepärimisele esitatud vastusega nii hästi ei läinud: see läks esialgu postis kaduma. 6. polgu ohvitser alamleitnant Anton Simmo kuulas 1. aprillil Valdeku veel kord üle ja seejärel kuulati üle ka tunnistajad. 14. aprillil kogunenud kohus kapten Ludvig Jakobseni eesistumisel koosnes peale tema veel neljast ohvitserist ja asjaajajast, kelleks oli varem ülekuulamisi läbi viinud alamleitnant Simmo. Istungil osales ka Valdeki kaitsja leitnant Hans Birkenberg. Kohus võttis arvesse Valdeki ülestunnistust ja teo kahetsemist ning mõistis talle karistuseks ühe aasta vangiroodu. Otsuse täideviimine lükati sõja lõpuni edasi ja Valdek saadeti tagasi teenistusse.⁶²

Kahes välikohtu juhtumiuuringus ei ole ilmtingimata tegemist tüüpiliste toimikutega, kuid üldiselt on säilinud kohtutoimikute sisu väga sarnane. Marko Tikka on küsinud Soome kodusõja aegsete kohtupidamiste kohta: kas kohtumaterjalides (protokollides) kajastub pigem uurimine või süüdimõistmine?⁶³ Selline küsimus on õigustatud ka välikohtute puhul. Probleem seisneb osalt selles, et tõenäoliselt ei näidatud sõjakaoses kohtutoimikuid koostades alati üles erilist hoolt. Enam kui saja välikohtu ja saja tšekaa toimiku põhjal võib öelda, et paljudel juhtudel on puudu dokumendid, mis ilmselt on mingil hetkel olemas olnud – näiteks kohtuotsus, ülekuulamisprotokollid, tunnistused, valdadest saadud tõendid, ülekuulatava teenistusleht jne. Igatahes muudab see vastamise Tikka püstitatud

⁶² Velise valla liikme Aleksander Tõnise poeg Valdeki süüdistus väeteenistuse eest kõrvalehoidmises, 5. aprillil 1919, RA, ERA.932.1.22, l. 1–25.

⁶³ Tikka, *Kenttäoikeudet*, lk 214.

2. jalaväepolgu pataljoniülemad. Vasakult: I pataljoni ülem kapten Felix Tannebaum, III pataljoni ülem kapten Karl Preisberg ja II pataljoni ülema kt kapten Eduard Liibus. Alüksne, juuli 1919. RA, EFA.7.3.4324

küsimusele paljudel juhtudel peaaegu võimatuks. Teisalt on võimalik, et teatud dokumente ei ole kunagi kohtutoimikus olnudki. Nagu näitas Valdeki juhtum, võisid mõned dokumendid postis kaduma minna.

Tšekaade loomine ja tegevus

Enamlaste võimu all tegeles ajutise kohtupidamisega tšekaa.

Tšekaa (venekeelse lühendi ЧК – *чрезвычайная комиссия*, erakorraline komisjon – häälendus) on tuntud kui kurikuulus Vene eriteenistus, kontr-revolutsiooni vastu võidelnud vastuluureorganisatsioon. Tšekaa nimetus tuleneb lühendist ВЧК („vetšekaa“, *Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем* ehk Vene SFNV Rahvakomissaride Nõukogu juures asuv Kontrrrevolutsiooni ja Sabotaaži Vastu Võitlemise Ülevenemaaline Erakorraline Komisjon), kuid igapäevaselt kasutati lühendatud varianti ЧК („tšekaa“) – erakorraline komisjon.⁶⁴

Kas (eesti) tšekaa korraldas Punaarmee eesti rahvusüksuste üle sarnast järelevalvet nagu Eesti sõjaväe vastuluure – kasutades selleks mh agentuuri –, ei saa Eesti Rahvusarhiivis säilitatavate materjalide põhjal öelda. Läti ajaloolane Šiliņš on kirjutanud, et Läti punaarmees pidas tšekaa sõjameeste meeleoludel hoolega silma peal. Agendid koostasid kuuldust-nähtust aruandeid.⁶⁵ Ta on kasutanud Vene arhiivianest ja sealsed materjalid võiks ka Eestis tegutsenud tšekaa tegevusele valgust heita.⁶⁶ ROSSPËN-i kogumikus on avaldatud Venemaa eri piirkondadest pärit tšekistide raporteid meeleolude kohta aastatel 1918–1920, kuid Eestit, eestlasi ega

⁶⁴ Vladimir Dolmatov (Владимир Долматов), *ВЧК, Главные документы (ВЧК, Главные документы)* (Moskva: Komsomolskaja Pravda (Комсомольская правда), 2017); *Sovetskaja derevnja glazami VČK-OGPU-NKVD, Dokumenty i materialy (Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. Документы и материалы)*, 4 kd, toim. A. Berelovič ja V. Danilov (Moskva: ROSSPËN (РОССПЭН), 1998–2012).

⁶⁵ Jānis Šiliņš, „The Soviet Army in Northern Lithuania between January and June 1919“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 36 (2018), lk 30.

⁶⁶ Šiliņš on kirjavahetuses siiski tõdenud, et peamised tšekaa aruanded asuvad Venemaa Föderaalse Julgeolekuteenistuse (FSB) arhiivis, mis on uurijatele suletud, mistõttu ulatuslikumaid uuringuid tšekaa mõjust eestlastest punaväelastele pole praegusel ajal võimalik ette võtta.

eestlaste rahvusüksusi Punaarmee Eesti Vabadussõja perioodil nendes ei mainita.⁶⁷ Selgub, et punaarmeeleaste meeleoludest andsid teada armeede sõja-revolutsiooni nõukogude juures tegutsenud eriosakondade „infolehed“. Need kajastasid punaväelaste poliitilist meelsust ja deserteerumisi.⁶⁸ Samal ajal koostasid tšekistid iganädalasi ülevaateid kohalike elanike meeleolude kohta.⁶⁹

On võimalik, et tšekaa koostas salajasi aruandeid ka eesti punavägede meelsuse kohta, kuid Eestis säilinud allikate põhjal on võimalik uurida tšekistide rolli samaaegselt prokuröride ja kohtunikena. Ülekuulamisprotokollides ja langetatud otsustes tõusevad esile sõjameeste motiivid ja allikmaterjali paremaks mõistmiseks on vajalik ülevaade tšekaa toime mehhanismidest.

Vabadussõja algusest 1918. aasta novembri lõpus kuni 1919. aasta juunini tegutses Eesti Vabariigi vastu Nõukogude Venemaa moodustatud marionett-riigi, Eesti Tööraha Kommuuni (ETK) vägivallaaparaat, mille struktuuris olid nii siseasjade valitsus kui ka kohalikud tšekaad. ETK alluvuses loodi esialgu üksteise tegevust dubleerivaid ameteid, kuid sisuliselt oli tegu alles kujunemisjärgus tšekaaga. Näiteks koostati juhatuskiri revolutsioonilise korra komissaridele, kes võisid kontrevolutsiooni vastu võitlemiseks koostöös administratiivosakonnaga korraldada läbiotsimisi ja arreteerimisi.⁷⁰ Marko Mihkelson on kirjutanud, et see amet täitis samasugust kontrevolutsionäärade vastu võitlemise funktsiooni nagu kohalikud tšekaad. Revolutsioonilise korra komissar oli alates 15. detsembrist 1918 Johannes Käspert (1886–1937) – kuni ta määrati siseasjade valitsuse juhiks.⁷¹

Siseasjade valitsus asutati ETK nõukogu 1918. aasta 26. detsembri dekreediga. Selle pädevusse kuulus: maakondade, linnade ja valdade administratiivse tegevuse juhtimine, administratiivvõim kõigi kodanike üle, korra alalhoidmine, registreerimine (sünnid, surmad, abielud jne), statistika

⁶⁷ *Sovetskaja derevnja glazami VČK-OGPU-NKVD*, 1. kd, 1918–1922 gg.

⁶⁸ Из информационного бюллетеня особого отдела при реввоенсовете Запасной армии республики за 2–4 октября 1919 г., 5 октября 1919 г., *Sovetskaja derevnja glazami VČK-OGPU-NKVD*, 1. kd, lk 205–206.

⁶⁹ Из еженедельной сводки, за 1–7 октября 1919 г., *Ibid.*, lk 206–208.

⁷⁰ Juhatuskiri revolutsioonilise korra komissaridele, RA, ERAF.28.1.60, l. 17.

⁷¹ Mihkelson, „Punane terror“, lk 23.

Nõukogude Balti laevastiku vastuluureohvitserid Kroonlinnas 1926. aastal. Sel ajal oli Johannes Käspert (keskel) Kroonlinna julgeolekuosakonna (OGPU) ülem. RA, ERAF.2.1.2432.2

keskbüroo korraldamine, kontrrevolutsiooni vastu võitlemine ja kohus. Siseasjade valitsuse piirkondlikud ametiasutused oli linna- ja maakonna-nõukogude administratiivosakonnad, millele allusid kohalikud kontrrevolutsiooniga võitlemise komisjonid ja valdade täidesaatvad komiteed.⁷² Paberile olid pandud asutuste struktuurid, kuid asutused ise täies mahus tegevusse ei rakendunudki.

Peamised ETK repressiivorganid (veel enne siseasjade valitsuse loomist) olid siiski kohalikud tšekaad – kontrrevolutsiooni vastu võitlemise erakorralised komisjonid. ETK keskse tšekaa elukaar jäi lühikeseks ja lõppes 1919. aasta jaanuaris. Juhendi põhjal võisid tšekaa komissarid surmanuhtluse määrata igale isikule, kes kuulus mõnda valgekaartlikku organisatsiooni. Maha tuli lasta elukutselised spekulandid, salaviina valmistajad, vargad ja punaväelastele viina müüjad. Samuti tuli hukata kõik, kes varjasid

⁷² ETK siseasjade valitsuse ringkiri, 28. detsember 1918, RA, ERAF.28.1.60, l. 26.

relvi ja valgekaartlaste poolt maha jäetud varandust. Rahatrahv või sunnitöö ähvardas neid, kelle „pojad olid põgenenud“, s.t kes võisid teenida Eesti rahvaväes või Kaitseliidus. Parunid ja mõisaomanikud, samuti suurmaaomanike pered tuli saata pantvangidena tšekaa käsutusse.⁷³ Sisuliselt seadustas see dokument piiramatut vägivalla ükskõik kelle vastu, sest ainuüksi esimene punkt jättis lõpmatu tõlgendamisruumi. Teadmatust, keda ja millal võidakse arreteerida ja hukata, tekitas tõenäoliselt tõelise hirmuõhkkonna. Samuti pakkus see võimaluse pealekaebamiste toel isiklike arveid klaarida.

Tšekistide tegevus ei lakanud ka pärast nende taganemist Eesti alalt. 1919. aasta 22. veebruaril nimetati Johannes Käsperti ettepanekul seniste kohalike tšekaade asemel ametisse revolutsioonilise korra komissarid, kes jätkasid võitlust kontrevolutsionääride vastu Eestist välja tõrjutud Punaarmee 7. armee Peipsi ja Pihkva järvest lõuna pool võitleva grupeeringu tagalas.⁷⁴ Hiljemalt 1919. aasta märtsis kandsid komissarid nimetust „väetaguse komissarid“⁷⁵ – sisuliselt olid nad Punaarmee rinde vahetus läheduses julgeoleku eest vastutavad tšekistid. Tegemist ei olnud „päris“ erakorralise komisjoniga, kuid loodud institutsioon väärib tutvustamist. Ametis olid samad inimesed, kes täitsid paljuski kui mitte päris samu, siis sarnaseid ülesandeid. ETK nõukogu andis välja põhjaliku juhendi, milles sõnastati väetaguse ja piirkonna komissaride eesmärgid. Kõigi Eestis tegutsevate väeosade juurde nimetas ETK nõukogu väetaguse ülema ja tema juurde omakorda väetaguse komissarid. Väetaguse ülem pidi enda hallataval territooriumil nimetama ametisse komandandid ja väetaguse komissarid määrasid komandantide juurde omakorda komissarid. Väetaguse ülemad ja piirkondlikud komandandid olid oma piirkonnas – 25 versta laiuses võõndis rinde taga – täidesaatvaks võimuks ja komissarid kõrgeimaks võimuks. Piirkonnakomissaride kaudu pidid väetaguse komissarid tegema kahjutuks kohalikud valgekaartlased, võitlema salaviina põletajatega jne. Oma ülesannete täitmiseks oli komissaridel õigus korraldada

⁷³ Komissaridele välja saadetud juhatuskiri, RA, ERAF.28.1.60, l. 18.

⁷⁴ Siseasjade Valitsuse juhataja Johannes Käsperti aruanne ETK Nõukogule, 22. veebruar 1919, RA, ERAF.28.1.68, l. 3–4.

⁷⁵ ETK lõuna grupi väetaguse komissar Aleksander Jea piirkonna komissaridele ja maakonna nõukogudele, 20. märts 1919, RA, ERAF.28.3.71, l. 21.

läbiotsimisi ja arreteerimisi, määrata süüdlastele rahatrahv või vangistus või nad maha lasta. Samuti pidi jälgitama, et sõjavägi täidaks oma ülesandeid ega kuritarvitaks oma volitusi.⁷⁶ Sisuliselt täideti samu ülesandeid, mis olid tšekaal. Samuti järgiti varasemaid Moskva tšekistide juhtnööre.⁷⁷ Näiteks valvati selle järele, et Vene tšekaa eriosakonnas 22. veebruaril koostatud määrus Venemaalt rindele sõitmise asjus oleks täidetud ka Eesti rindel.⁷⁸

Punaarmee Lõunagrupi väetaguse komissar oli Aleksander Jea (1888–1938), kellele allus alates 1. märtsist neli piirkondlikku komissari. Selles uut nime kandvas ja ümberstruktureeritud tšekaas töötas 38 inimest. Jea ainuisikulistel otsustel arreteeriti peamiselt Petserimaal 1. märtsist kuni 4. juunini 387 inimest ja ta allkirjastas 50 surmaotsust.⁷⁹

Aprilli alguses ärgitas Lõunagrupi väetaguse komissar oma piirkonna komissare lisaks ülekuulamisprotokollile protokollima ka muid teateid ja taustinfot vangide kohta.⁸⁰ Eesti tšekistide tegevust aitab paremini mõista juhend, mis saadeti komissaridele arreteerimiste ja ülekuulamiste läbi viimiseks.⁸¹ Ülevenemaalise tšekaa üks juhte, lätlane Mārtiņš Lācis ütles otse, et kodanlus kui klass tuleb hävitada, ja selleks küsiti inimestelt päritolu, kasvatus, hariduse ja ameti kohta. Vastused neile küsimustele pidid otsustama süüaluse saatuse. „See on punase terrori sisu,“ kuulutas Lācis.⁸² Ülekuulamisel pidid tšekistid ülekuulatavalt küsima järgmisi andmeid: kas ülekuulatav on tunnistaja või süüalune, perekonna-, ees- ja isanimi, vanus, elukoht (maakond, vald, küla ja talu), amet, varanduslik seis, lähisugulased (vennad, pojad jne, kes võivad olla kahtlased), parteiline kuuluvus ning „millepärast arreteeritud või kelle asjus üle kuulatud“.

⁷⁶ Juhatuskiri väetaguse ja piirkonna komissaridele Eestis tegevuses olevate sõjavägede juures, RA, ERAF.28.3.71, l. 5.

⁷⁷ ETK siseasjade valitsuse juhataja Käspert Lõuna- ja Põhjagrupi väetagustele komissaridele Vene SFNV määruse täitmise asjus, 19. märts 1919, RA, ERAF.28.1.60, l. 12.

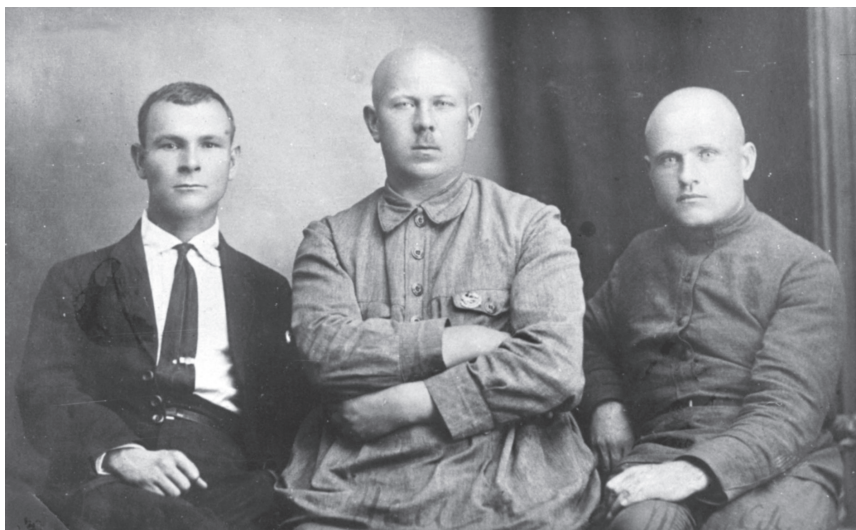
⁷⁸ Määrus sõidulubade üle rindele ja piiriäärsetesse aladesse, 22. veebruar 1919, RA, ERAF.28.3.71, l. 22–23.

⁷⁹ Minnik, „Kontrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid“, lk 66.

⁸⁰ ETK Lõunagrupi väetaguse komissar kõigile piirkonnakomissaridele, 7. aprill 1919, RA, ERAF.28.3.71, l. 17.

⁸¹ Lõunagrupi väetaguse komissari juhatuskiri läbiotsimiste, arreteerimiste ja ülekuulamiste kohta piirkonna komissaridele, RA, ERAF.28.3.71, l. 19.

⁸² Max Jakobson, *XX sajandi lõpparve*, tlk Joel Sang ja Maimu Berg (Tallinn: Vagabund, 2005), lk 64.

Aleksander Jea (keskel). Foto on tehtud NSV Liidus arvatavasti 1920. aastatel. RA, ERAF.2.1.2411.1

Kahes punktis avaldus tšekistide püüd leida kaassüüdlasi või avada uusi juhtumeid. Tunnistajatelt üritati teada saada, „kas süüalune ja teised kohalikud elanikud ei tea ümbruskonnast kaassüüdlasi, ehk muis asjus süüdlasi (kontrevolutsionääre jne), keda kohe võimalik oleks arreteerida“. Protokolli koostamisel kästi ülekuulamist läbi viinud isikul olla hoolas ja välja uurida, „keda süüalune teab kahtlustada või süüdistada selles ehk mõnes muus asjus, mis temaga ühenduses ei ole“.⁸³ Lõunagrupis ei tegeldud ainult „kohalike valgekaartlastega“. Väetaguse komissari Aleksander Jea otsusel hukati näiteks ennast punastele vangi andnud, varem Kaitseliidus teeninud August Anton, kes lasti maha kui „vabatahtlik valgekaartlane“.⁸⁴ Ühe teise Eesti rahvaväest tulnud ülejooksiku saatis Jea aga teenima punaste tagavarapolku.⁸⁵ Ülekuulamismaterjalide põhjal ei ole otsuste põhjused alati üheselt mõistetavad.

⁸³ Lõunagrupi väetaguse komissari juhatuskiri läbiotsimiste, arreteerimiste ja ülekuulamise kohta piirkonna komissaridele, RA, ERAF.28.3.71, l. 19–19v.

⁸⁴ August Anton Mihkli p., 22.–24. aprill 1919, RA, ERAF.28.1.172, l. 66–68.

⁸⁵ Juhan Lepp, 5.–9. mai 1919, RA, ERAF.28.1.190, l. 125–127.

Juhtumiuuring: Aleksander Allmann

Enamasti on tšekaa uurimistoimik köidetud valik erinevatest juhtumitest alfabeetilises järjekorras. Seega ei olnud Allmanni puudutavad dokumendid mitte eraldi toimikus nagu paljud Eesti sõjaväe välikohtu materjalid, vaid samade kaante vahel koos paljude teiste juhtumitega. Uurimise alustamisel täideti tavaliselt akt andmetega kahtlusaluse kohta. Näiteks tuli sinna kirja panna, kas isikut on varem süüdistatud (mitte karistatud). Enamasti tšekaa seda osa aktist ei täitnud ja nii oli see ka Allmanni puhul. Allmanni arreteerimise põhjuseks on märgitud „valgekaart“, mis oli üks levinuim põhjendus. Millega süüasi lõppes, jäeti tavaliselt akti kirja panemata – need andmed on protokollis lõpus. Mõnel juhul lisati toimikusse ülekuulatavalt ära võetud dokumendid. Allmannilt konfiskeeritud dokumentidest on toimikusse lisatud tunnistusi teenistusest eesti rahvusväeosades 1917. aastal ja enne seda Vene armees. Peamiseks teabeallikaks tšekaa toimikutes on ülekuulamisprotokoll. 15. detsembril koostatud protokollist ei selgu, kuidas sattus tšekaa poolt üle kuulatud lipnik Aleksander Allmann punaste kätte,⁸⁶ kuid Jaak Pihlaku koostatud teatmeteose andmetel langes Allmann sõjavangi 11. detsembril.⁸⁷ Protokollis on kirjas, et Aleksander oli 19 aastat vana, pärit Vahaste vallast ja tema vanemad olid kaupmehed. Allmann oli teeninud vabatahtlikuna Esimeses maailmasõjas alates 1916. aastast ja õppinud lipnikukoolis. Rahvusväeosade ajal teenis ta 4. Eesti polgus. 1918. aastal, kui endistel ohvitseridel kästi liituda rahvaväega, astus Allmann 26. novembril Narvas seal formeeritavasse 4. jalaväepolku. Rannu külla taganedes jooksid talle alluvad sõdurid laiali ja Allmann võeti vangi: „Tulin siis arusaamisele: mõtteta on sõdida, sest võidulootus oli kadunud.“ Ilma mingisuguste sügavamate põhjendusteta või viideteta ühelegi seadusele mõistsid tšekistid Oskar Ellek ja Eduard Otter lipnik Allmanni ülekuulamise järel 1918. aasta 15. detsembril surma kui „valgekaardi ohvitseri“.⁸⁸

⁸⁶ Aleksander Allmann, RA, ERAF.28.1.171, l. 219–224.

⁸⁷ Jaak Pihlak, *Eesti ohvitser – langenud Vabadussõjas* (Viljandi: Viljandi Muuseum, 2020), lk 47.

⁸⁸ Aleksander Allmann, l. 219–224.

Allmanni juhtumi puhul oli tegu tšekaa puhul võrdlemisi levinud kohtupidamise protokollimisega – napilt täidetud akt ja ülekuulamisprotokoll, mille lõppu kirjutati komisjoni otsus. Ülekuulatava väiteid selle kohta, millise valla liige ta oli, või näiteks tema väiteid varasemate karistuste – või tšekistide akti puhul „süüdistuste“ – puudumise kohta omavalitsustest üldjuhul ei kontrollitud. See oluks paljudel juhtudel võimatu, sest kogu Eesti territoorium ei olnud enamlaste kontrolli all. Kuid oli üksikuid erandeid. Näiteks ühe tšekaa poolt jahirelvade kodus hoidmise eest vahistatud Võrumaalt Koorastest pärit mehe kohta esitati järelepärimine kohalikku täitevkomiteesse ja saadi ka vastus.⁸⁹ Erinevalt välikohtute dokumentidest leidub tšekaa materjalides mitmel juhul läbiotsimisakte. Samuti esitati tšekaa kogukondade kollektiivseid palvekirju, samal ajal kui välikohtutele esitati pigem lähedaste palvekirju. Dokumente, mida leidub Eesti rahvaväe välikohtute toimikutes – näiteks sõjameeste mobiliseerimisel rahvaväe vastuvõtukomisjonides koostatud teenistuslehti – tšekaa toimikutes arusaadavalt olla ei saanudki. Üldiselt kogus tšekaa süüaluste kohta märksa vähem taustteavet kui välikohtud. Erinevalt välikohtutest tegelesid mitmed tšekaa juhtumid aastatel 1917–1918 toimunud sündmustega. Näiteks süüdistati väejooksikust kingsepp Kolki punaste äraandmises 1917. aastal ja Omakaitse tegevuses osalemises 1918. aastal, mille eest ta hukati.⁹⁰

Nii rahvaväe välikohtud kui ka tšekaa(d) loodi suure kiiruga. Uurimist võisid välikohtute jaoks läbi viia vastuluure- või miilitsatöötajad, kuid tšekaa ei tehtud seda kunagi. Kohtumõistmisega tegelesid mõlemal poolel juriidilises mõttes amatöörid. Erinevalt tšekistidest järgisid välikohtud otsuste langetamisel vähemalt mingit seaduslikku alust. Välikohtud menetlesid juhtumeid võrreldes tšekaaaga suurusjärgu võrra kauem. Alates kahtlusaluse tabamisest kuni ülekuulamise ja otsuse määramiseni kulus välikohtutes nädalaid, kuid tšekaa kõigest mõni päev. Välikohtute toimikud on seetõttu ajaloolasele enamasti märksa kõnekamad allikad kui tšekistide materjalid.

⁸⁹ Kooraste valla töörahva nõukogu täidesaatva komitee tunnistus, 16. jaanuar 1919, RA, ERAF.28.1.183, l. 136.

⁹⁰ Johannes Kolk, RA, ERAF.28.1.185, l. 51–53.

Karistuspoliitika

Kummagi poole *ad-hoc*-kohtute võimalik mõju sõjaväelastele tekitab mitmeid küsimusi. Kas karistuspoliitika mõjutas sõjameeste võitlusvaimu ja motiveeris neid kuidagi välise tegurina, näiteks tekitades mobiliseeritavates meestes hirmu? Või ei puutunud välikohtud niivõrd palju sõduritesse, kui nime poolest arvata võiks? Ehk oli peamine löögiteravik suunatud tsiviil-elanikest poliitiliste vastaste vastu – nagu on arvatud varasemates käsitlustes? Või olid poliitilised teisitimõtledjad takistuseks ühiskonna ühtsuse tekkele ja seega ikkagi nõrgestasid kaitsetahet?

Välikohtute karistuspoliitika

Õigusteadlase Marin Sedmani hinnangul olid välikohtud *ad-hoc*-kohtud ja vähemalt esialgse, 1918. aasta 5. detsembri määruse põhjal oli tegemist väga puuduliku menetlusõiguse aktiga. 1919. aasta 25. märtsi määrust hindas Sedman juba täpsemaks.⁹¹ 1918. aasta 5. detsembri määrus oli äärmiselt napp ja üldsõnaline ning suunatud ennekõike Eesti Vabariigi vastaliste ja enamlaste pooldajate vastu. Tugineda tuli varasematele Vene sõjaväeseadustele.⁹² 25. märtsi määrus reguleeris välikohtute tööd tööpoolest põhjalikumalt, täpsustades konkreetseid paragrahve.⁹³ Kuid seegi määrus jättis välikohtunikele tohutu tõlgendusvabaduse.

Oma magistritöös käsitles Taavi Minnik välikohtute tegevust kui Eesti Vabariigi instrumenti valge terrori teostamisel,⁹⁴ kuid hilisemas ja märksa enam süvitsi minevas artiklis piirdub ta pigem lõpphinnanguga, et välikohtute tegevus ei vastanud tollal kehtinud sõjaväeseadustele.⁹⁵ Tema hinnangul mõisteti Eesti välikohtutes surma 284 inimest, nendest 19% sõjavangid, 21% rahvaväelased ja 60% tsiviilisikud. Neisse andmetesse tuleb suhtuda teatava kriitikaga. Minniku andmed põhinevad 2. ja 4. jalaväepolgu

⁹¹ Marin Sedman, „Sõjakohtud ja Riigikohtu roll sõjakohtute süsteemis Eesti Vabariigi esimesel iseseisvusperioodil“, *Juridica* 9 (2019), lk 646.

⁹² Ajutise Valitsuse koosolekute protokollid, 5. detsember 1918, RA, ERA.31.1.8, l. 59–60.

⁹³ *Riigi Teataja*, 1919, 19, lk 145–147.

⁹⁴ Minnik, „Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas“, lk 56–63.

⁹⁵ Minnik, „The Establishment of „Drumhead“ Courts Martial“, lk 108.

välikohtute otsuste nimekirjadel ning Tallinna garnisoni komandantuuri fondis säilitatud otsuste väljavõtetel. Näidisjuhtumitena kasutas ta kokku 52 välikohtu toimikut (2. polgu 51 toimikut ja 4. polgu üks toimik), kesken- dudes ainult surmaotsustele.⁹⁶ Kuigi Minniku arvudes ja viidetes esineb mõningaid vigu ja puudusi, on tema välja pakutud koondarv ja sõdurite osakaal enam-vähem täpne.⁹⁷

Rosenthal on hinnanud arhiivis leiduvale statistikale tuginedes väli- kohtute alla poliitilise süüdistusega saadetud inimeste arvuks 554, kellest 214 mõisteti surma.⁹⁸ Kohtupalati materjalide hulgas säilitatud aruandes on mõiste „poliitiline süüdistus“ asemel kasutatud mõistet „poliitilised kuri- teod“. 1919. aasta kokkuvõttes loeti poliitilisteks kuritegudeks riigis maksva korra kukutamise katse (250), vaenlase kasuks töötamine ja nende vägedele kaasaaitamine (166), salakuulamine vaenlase kasuks (38), vabatahtlikult vaenlase sõjaväkke astumine (75) ja riigivastane agitatsioon (25).⁹⁹ Olgu tegu „terrori“ või „repressioonidega“, kuid kummagi poole karistuspoliitika tõttu kannatanute teadaolev arv või nimekiri pole lõplik. Minnik on hinna- nud punase terrori ohvrite arvuks esialgu üle 600 inimese ja Eesti Vabariigi repressioonide hinnanguliseks ohvrite arvuks kogu Vabadussõja jooksul kuni 800 inimest.¹⁰⁰ Hiljem hindas Minnik küll punase terrori käigus elu kaotanud inimeste arvu veidi suuremaks: 650–700 inimest.¹⁰¹ Mihkelson on oma varasemas uurimistöös pakkunud enamlaste vägivalla ohvriks 512 inimest, kellest 335 hukati 1919. aasta jaanuaris. Mihkelson nentis valge terrori olemasolu, kuigi tugines ainult Tiit Noormetsa 1992. aasta artiklile ajakirjas *Sõdur*.¹⁰²

⁹⁶ Ibid., lk 103–104.

⁹⁷ Näiteks puuduvad Minniku koondtabelis 4. jalaväepolgu välikohtus surmamõistetud. Mis allikatest pärinevad tema andmed mitme jalaväepolgu välikohtute surmaotsuste kohta, pole teada. Näiteks leiduvad Tallinna garnisoni komandantuuri fondis ainult Merejõudude ja sisekaitseülema välikohtute otsused.

⁹⁸ Rosenthal, *Kord ja kohus*, lk 73.

⁹⁹ Aruanne poliitilise kuritegevuse üle Eesti Vabariigis 1919. aastal, RA, ERA.71.1.103, l. 106.

¹⁰⁰ Taavi Minnik, „Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas“, *Eesti ajaloo* 19.–20. sajandil. *Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest*, koost. Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 19 (26) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012), lk 256, 264–265.

¹⁰¹ Ibid., lk 248.

¹⁰² Mihkelson, „Punane terror“, lk 68–69.

Rosenthal osutab sõjaväeprokuratuuri koondnimekirjale, mida Minnik ei ole kasutanud. Nimekirjas on andmed 1661 inimese kohta, kes anti 1919. aastal välikohtu alla.¹⁰³ Allikas pakub võimalust analüüsida peale surmaotsuste ka teisi karistuste kategooriaid. Koondnimekirja esialgne kõrvutamine kohtumaterjalidega tõendab sõjaväeprokuratuuri esitatud andmete paikapidavust nii nimede, kuupäevade, süüdistuste kui ka otsuste puhul. Kokku üle 1700 otsuse hulgas aastatest 1918–1920 on peaaegu 300 surmaotsust.¹⁰⁴ Et väiksem osa otsuseid on langetatud pärast sõja lõppu, s.o pärast 1920. aasta 2. veebruari, vajavad nii otsuste loend kui ka lõplikud arvud veel täpsustamist. Paljud välikohtute toimikud pole säilinud, mis muudab andmete kontrollimise keerulisemaks.

Järgnevalt esitatakse sõjaväeprokuratuuri koondnimekirja otsuste põhjal tehtud valik 2., 4., 5. ja 6. polgu välikohtute andmetest eraldi ja koondina. Segadust tekitavad 2. diviisi andmed. Nimelt on 2. polgu välikohtu otsused sõjaväeprokuratuuri koondis esitatud ekslikult 2. diviisi välikohtu otsusena. Üksikjuhtumeid kontrollides selgus, et need olid paljudel juhtudel 2. polgu välikohtu otsused. Sõjaväeprokuratuuri koondis on eraldi märgitud 2. diviisi staabi välikohtu otsused – võimalik, et selle all mõeldi mõnel juhul ka 2. diviisi välikohtu, mis tegutses Tartus.¹⁰⁵

Valitud nelja polgu välikohtu 884 otsust moodustavad ligi poole kõigest nimekirjas olevatest otsustest. Ühtlasi on nimetatud nelja välikohtu toimikuid erinevalt kõigi teiste välikohtute toimikutest säilinud piisaval hulgal, mis võimaldab andmete tõele vastavust paremini kontrollida ja esitada näidisjuhtumeid.

2. polgu välikohus langetas koondnimekirja põhjal 346 otsust. Neist valdav osa pärineb ajavahemikust 22. detsember 1918 – 2. aprill 1919. Ainult viis otsust on tehtud 1919. aasta septembrist novembrini. Kõigi otsuste seas on langetatud ja täide viidud 122 surmaotsust, langetatud 114 õigeks mõistvat otsust ning 108 juhul on karistuseks määratud vangistus või sunnitöö.¹⁰⁶

¹⁰³ Sõjaväljakohtute poolt karistatud isikute tähestik, RA, ERA.3704.1.353.

¹⁰⁴ Nimekiri sisaldab andmeid välikohtu alla antud inimestest 1918.–1920. aastal.

¹⁰⁵ Eduard Boschi süüdistus salakuulamises, tunnimehe tapmises ja vangimajast põgenemises, 1.–23. jaanuar 1919, RA, ERA.518.1.263.

¹⁰⁶ Välikohtu otsuste nimekiri aastatel 1918–1920, RA, ERA.3704.1.353, l. 1–275.

Minnik pakkus 2. polgu välikohtu surmaotsuste arvuks 94.¹⁰⁷ Ühel juhul määrati karistuseks trahv – 1000 marka väejooksiku varjamise eest – ja samuti ühel korral degradeerimine lipnikust reameheks. Ainult 86 juhul oli süüdistusalune sõjaväelane ja levinuim süüdistus oli sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmine, sh omavoliline lahkumine, mitteõigeaegne tagasitulek, deserteerumine või ülejooks. Mõned juhtumid käsitlesid vastuhakku ülemale või käsu täitmata jätmist ja üks mässule õhutamist. Kohtualustest 38 hukati, kuus vabastati ja ülejäänutele määrati eri kestusega vangistus või sunnitöö. 260 juhul oli tegu tsiviilisikutega ja valdavalt süüdistati neid kas enamlaste heaks või Eesti Vabariigi vastu töötamises, sh salakuulamises ja agiteerimises. Vähemal määral esines 2. polgu välikohtu juhtumite hulgas kriminaalsüüdistusi, nagu vargused, röövid ja tapmised ning salakaubavedu.

4. polgu teadaolevalt esimene välikohtu otsus langetati 1919. aasta 6. jaanuaril. 135 otsuse seas olid ainsad erandlikud juhtumid kohtumõistmine nelja salakuulaja ja ühe kuulujuttude levitaja üle. Kokku hukati kohtu otsusel seitse inimest, kellest kolm ei olnud sõjaväelased. Õigeks mõisteti 34 ja ülejäänutele määrati eri kestusega vanglakaristus või sunnitöö. Muid teistest erinevaid otsuseid ei langetatud. 1920. aasta alguses tehti veel parkümmend otsust, tööd jätkati sama aasta novembrini. Pärast 1920. aasta 2. veebruari langetati 44 otsust.¹⁰⁸

5. polgu välikohtu esimesed otsused langetati 1919. aasta 11. veebruaril, kuid erinevalt teistest analüüsitud kohtutest, kelle otsused langetati peamiselt 1919. aasta esimese kolme kuuga, tegutses 5. polgu välikohus aktiivselt kogu 1919. aasta vältel ja otsustati kokku 282 süüdistatava saatus.¹⁰⁹ Ei saa välistada, et 1919. aasta 25. märtsi määrust enamasti eirati ja toimetati oma äranägemise järgi. Nimelt mõisteti teiste analüüsitud välikohtutega võrreldes väga leebeid karistusi – isegi erandlikke 5–20-päevaseid (valdavalt määrati kümme päeva) kartseriarest. Teisedki vangistusotsused olid üsna armulised ja nii sai mitu süüdimõistetut kuude-, mitte aastatepikkuse karistuse. Samas mõisteti ühesuguse süüdistuse eest – omavoliliselt väeosast

¹⁰⁷ Minnik, „The Establishment of „Drumhead“ Courts Martial“, lk 103.

¹⁰⁸ Välikohtu otsuste nimekiri aastatel 1918–1920, RA, ERA.3704.1.353, l. 1–275.

¹⁰⁹ Ibid., l. 4–275.

lahkumine – ühele kohtualusele kümme päeva aresti (25. märtsil), teisele neli aastat sunnitööd (2. mail) ja kolmandale kolm kuud aresti (4. mail).¹¹⁰ Ligi kümnendik kohtualustest olid tsiviilisikud. Surmaotsuseid langetati väga vähe – ligi 300 otsuse seas oli viis surmaotsust. Vabaks mõisteti 59 kohtualust.

5. polgu välikohtu suurim eripära on suur hulk kõikvõimalikke juhtumeid ja langetatud otsuseid, mis erinevad teiste välikohtute praktikast. Vangistuse või sunnitöö asemel saadeti süüdimõistetuid lihtsalt kohtupiirkonnast välja, kahel juhul saadeti üle rindejoone tulijad tagasi Venemaale. Samal ajal saadeti kaks sellist illegaalset „piiriületajat“ (kohtuotsuses kasutatud termin) hoopis Naissaare vangilaagrisse. Ligi 30 kohtualust osutusid „täieõiguslikeks punaväelasteks“, kes saadeti sõjavangilaagrisse. Kõige kummalisem oli kahe hulkuriks osutunud isiku uurimine – nood saadeti lihtsalt kohtupiirkonnast välja. Samuti tegeldi distsiplinaarsüütegudega, näiteks mitme valvepostilt lahkujaga. Paljude 5. polgu välikohtu otsuste täideviimisel jääb silma, et otsused on kas edasi lükatud sõja lõpuni või on süütegu lunastatud vahvusega lahingus. Valdav osa kohtualuseid olid siiski sõjaväelased ja peamisteks süütegudeks olid sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmine, omavoliline teenistusest lahkumine või väejooks. Kohtupidamisega tegeldi veel pärast sõdagi ja süüdimõistev otsus langetati 27 inimese puhul.

6. polgu välikohtu varaseimad teadaolevad otsused langetati 1919. aasta 5. jaanuaril. Kokku 121 otsusest määrati mahalaskmine 16 inimesele ja vabastati 29. Erinevalt 4. polgu välikohtust langetati 13 juhul teist laadi otsuseid – kaheksa süüdistatavat said distsiplinaarkaristuse (sh üks kuu aega vangistust), ühel juhul degradeeriti ohvitser reameheks, kolmel korral otsustati süüdistust uuesti arutada ja ühel juhul päästis süüaluse arstlik läbivaatus, mis tuvastas haiguse (küllap oli kahtlusalune ennast haigestumisega vabandanud).¹¹¹ Kohus jätkas tegevust veel ka pärast sõja lõppu, viimased otsused langetati 1920. aasta novembris.

Distsiplinaarkaristust (seda mõistet on kasutatud kohtuotsuste nimekirjas) väärivad teod ei oleks tegelikult pidanud välikohtu pädevusse kuuluma. Vene

¹¹⁰ 5. polgu välikohtu otsused 1919. aastast, RA, ERA.3704.1.353, l. 23.

¹¹¹ Välikohtu otsuste nimekiri aastatel 1918–1920, l. 2–275.

armees reguleeris distsiplinaareksimuste – väärkäitumine, mis ei kuulunud kohtu pädevusse – eest karistamist üksuste üldine sisekorraeeskiri ja otsuse langetas väeosa ülem. Üldiselt tegutses Eesti rahvavägi varasema Vene armee korra järgi, seega on raske öelda, miks 6. polgu välikohus tegeles ka distsiplinaarasjadega.

Tabel 1. Eesti rahvaväe nelja välikohtu 884 otsust aastatel 1918–1920

Otsused	Surma	Õigeks	Vangla/ sunnitöö	Muu karistus
2. polk	122	114	108	2
4. polk	7	34	94	-
5. polk	5	59	152	66
6. polk	16	29	63	13
Kokku	150	236	417	81

4., 5. ja 6. polgu välikohtud tegelesid peamiselt sõjaväelastega ja levinuimaks süüteoaks oli sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmine või loata lahkumine. Hoopis teist laadi oli 2. polgu välikohtu tegevus, kus mõisteti suures osas kohut poliitilist laadi süütegude üle. Kolme välikohtu tegevuse põhiosa jäi 1919. aasta algusesse, kuni aprilli alguseni.

Polkude välikohtud lükkasid otsuse mitmel juhul edasi sõja lõppu või anti süütegu andeks vahvuse eest lahinguväljal. Mõlemal juhul vajavad andmed veel täpsustamist, sest just nendes võib peituda võti vastamaks mitmele küsimusele karistuspoliitika karmuse kohta. Väheoluline pole seegi, et enamiku välikohtute, sh enim surmaotsuseid langetanud 2. polgu välikohtu aktiivne tegevus oli 1919. aasta 25. märtsi määruse jõustumise ajaks juba lõppenud. Küsimust võib vaadata teisest vaatenurgast ja tõdeda, et välikohtute töö katkes järsult aprilli esimestel päevadel, ning on raske pakkuda muud põhjust kui 25. märtsil vastu võetud määrus. Võimalik on seegi, et uute regulatsioonide järgi ei olnud senise karmi kursi jätkamiseks enam alust.

Arvestades nelja välikohtu otsuste osakaalu kõigist koondnimekirja otsusest, võib teha mõned üldistavad järeldused. Siiski jääb õhku rohkem küsimusi kui vastuseid. Kui polkude välikohtud olid nii erinevad, siis tuleks pidada küsitavaks arvamust, nagu olnuks Eesti Vabariigi karistuspoliitika

eesmärk sõjaväelaste hirmutamise või ohjeldamise, veel vähem karistamine. Kõigi (884) otsuse hulgas oli üle neljandiku (236) õigeksmõistvat kohtuotsust ja vähem kui viiendikul juhtudel (150) määrati surmanuhtlus. Kõrgeimat määra ei rakendatud valdavalt mitte sõjaväelaste, vaid tsiviilisikute karistamiseks, keda oli ligi 900 kohtualuse hulgas peaaegu 300. Soome kodusõda uurinud Marko Tikka kirjutas 12 kohtu materjalide põhjal – näidisjuhtumite valikus olid Varkause ja Viiburi välikohtud –, et kahtlusalustest olid ainult 27% revolutsiooniliikumisest osa võtnud. Kohtualustest mõisteti õigeks ligi 40,6% ja surma 13,4%.¹¹²

Omaette küsimus on sõjajärgsed kohtuotsused. Selliseid langetati kolme polgu välikohtutes kokku sada (lisaks eelmises lõigus nimetatud 884 otsusele). Kuna Eesti Vabariigi välikohtud tegutsesid erinevalt ja valdava osa surmaotsustest langetas mõni üksik (peale 2. polgu välikohtu näiteks Saaremaa välikohus) peamiselt tsiviilisikute ehk poliitilise vastastega tegelenud välikohus, ei saa rääkida kõigist välikohtutest kui repressiivpoliitika instrumentidest.

Välikohtunikud

Kohtunike isikute täpsem analüüs võiks aidata osaliselt selgitada neid põhjusi, miks ühe kohtu otsused olid karmimad kui teistel. Kohtute koosseise välikohtu otsuste koondnimekirjas ei kajastu, neid saab välja selgitada ainult üksikjuhtumite uurimisel. Eesti välikohtute eesistujad olid ohvitserid, kelle määras ametisse konkreetse kohtu kokku kutsunud väeosa ülem.

Tšekaa karistuspoliitika

Eesti Töörahva Kommuuni tšekaa säilinud materjalid 1918. aasta lõpust ja 1919. aasta algusest on suuremas osas tsiviilelanike üle langetatud otsuste dokumendid. Pooled juhtumitest käsitlesid veidi üle saja süüaluse, kes olid kas Eesti rahvaväelased, kaitseliitlased või mobilisatsiooni alla kuuluvad mehed. Väga palju tegeldi aastatel 1917–1918 toimunud sündmuste tagamaade uurimise, klaarimise ja tõenäoliselt sageli ka kättemaksuga. Materjalide põhjal jätab tšekaa tegevus kohati laialivalguva mulje – võideldi nii

¹¹² Tikka, *Kenttäoikeudet*, lk 459–460.

salaviinapõletajate ja salakaubavedajate, mõisnike, vaimulike kui ka teiste „endiste inimestega“ – nt politseinikega. Tuleb arvesse võtta sedagi, kuidas aastatel 1918–1920 tšekaade kohtumõistjad seadusi tõlgendasid. Marko Mihkelson on tõdenud, et ETK siseasjade valitsuse väljaantud dokumendid katsid kujunenud õigustühimiku minimaalselt ja tegelikult oli kohalikel tšekaadel piiramatu võim.¹¹³ Minnik on möönnud, et punasel terroril puudus õiguslik alus.¹¹⁴ Jekaterina Kobeleva, kes on uurinud tšekaa rolli sovetiseerimisel, on tõdenud, et Vene kodusõja tingimustes valitses kõikjal samasugune olukord, kus esikohal ei asetsenud enam seadus, vaid subjektiivne arusaam seadusest, ja mitte ainult Permis, vaid kõigis Venemaa regioonides.¹¹⁵

1918. aasta 4. detsembril peeti Narvas eesti tšekistide esimene töökoosolek. Kohalikud kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid tegutsesid Narvas (esimees Oskar Ellek), Virumaal (15. detsembrist Rakveres, Juhan Hansing), Võrumaal (16. detsembrist Otto Tiisler, 16. jaanuarist Villem Jaakson), Tartumaal (1. jaanuarist 1919 Aleksander Kull) ja Pärnumaal (tegelikult Lõuna-Viljandimaal, V. Buschi juhtimisel). Üritati luua juhtorganit koos osakondadega, kuid asutatud Eesti Kontrrevolutsiooniga Võitlemise Komisjon, s.o Eesti tšekaa (juhataja Eduard Ott) jäi ainult formaalselt tegutsevaks organisatsiooniks, mis kaotas siseasjade valitsuse loomise järel mõtte. 1919. aasta 17. jaanuaril vabastas ETK valitsus Eduard Oti tšekaa esimehe ametist. Mihkelson on väitnud, et kohaliku tšekaa tööd juhtis troika (kolmeliikmeline juhtkond), kelle ainupädevuses oli korraldada läbiotsimisi ja arreteerimisi ning karistada vahialuseid. Presiidiumi tööd juhtis esimees.¹¹⁶

Samas tundub uurimismaterjale laiemalt vaadates, et paralleelselt tegutsesid administratiivosakonnad, kelle uurimiskomisjonidel oli kohati kattuv pädevus: tegeleda kontrrevolutsioonis kahtlustatud isikute arreteerimisega ja õigustada läbiotsimisi. Võrumaal väljastas administratiivosakond

¹¹³ Mihkelson, „Punane terror“, lk 26.

¹¹⁴ Minnik, „Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas“, lk 257.

¹¹⁵ Ekaterina Kobeleva (Екатерина Кобелева), „Mesto i rol' organov ĆK v processe stanovlenija Sovetskogo gosudarstva. 1918 – načalo 1922 gg.: na materialax Permskogo Prikam'ja“ (Место и роль органов ĆК в процессе становления Советского государства. 1918 – начало 1922 гг.: на материалах Пермского Прикамья) (kandidaaditöö, Permi riiklik ülikool, 2005), lk 209.

¹¹⁶ Mihkelson, „Punane terror“, lk 22–26.

miilitsale orderi läbiotsimiseks.¹¹⁷ Tõsi küll, kohaliku tšekaa poolt juba vahistatud isiku vahi alt vabastamiseks tuli esitada viisakas vormis põhjendatud taotlus.¹¹⁸ Samas ei suhtunud tšekaa administratiivosakonda kui alluvasse asutusse. Näiteks palus – mitte ei käskinud – Võru tšekaa kohalikul administratiivosakonnal teatada neile kõigist linnas ja maal toimuvatest rahvakoosolekutest.¹¹⁹ Eesti sõjaväeluure Tartu teadete kogumise punkti ülema Andres Purri (Puri) väitel tegutses Tartu administratiivosakond käsikäes kohaliku tšekaaga.¹²⁰ Siiski tuleb tõdeda, et senise uurimistöe põhjal ei saa anda administratiivosakonna rollile lõplikku hinnangut.

Nagu selgub Tartu tšekaa aruandest, oli kohalike tšekaade töö „raske“. Troikal puudus tšekistide hinnangul jõud, mille abil viia ellu läbiotsimisi ja arreteerimisi. Tartus sooviti selleks alguses organiseerida 150-meheline kaitsesalk, kuid sinna õnnestus värvata 117 liiget.¹²¹ Mihkelson ei väida kindlalt, et kaitsesalk oleks osalenud mahalaskmistel, kuid on pidanud seda tõenäoliseks.¹²² Purri väitel viis Tartus läbiotsimisi, arreteerimisi ja mahalaskmisi täide lendsalk. Ta on loetlenud 40 salka kuulunud mehe nime.¹²³

Kahe poole karistuspoliitika võrdlus

Kuidas hinnata kummagi poole karistuspoliitikat? Üks võtmeküsimusi on, kas karistuspoliitikat dirigeeris keskvõim. Rosenthal on nimetanud enamuses kahtlustatavate suhtes rakendatud karistuspoliitikat repressioonideks, kasutamata väljendit „terror“.¹²⁴ Minnik on väitnud, et kuigi mõlema poole eesmärgiks oli võimu kehtestamine, ei kontrollinud tsentraliseeritud

¹¹⁷ Võru linna ja kreisi täidesaatva komitee administratiivosakonna order, 2. jaanuar 1919, RA, ERAF.28.1.661, l. 11.

¹¹⁸ Võru linna ja maakonna täidesaatva komitee administratiivosakonna uurimiskomisjon kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonile, 25. jaanuar 1919, RA, ERAF.28.1.191, l. 236.

¹¹⁹ Võru tšekaa linna administratiivosakonnale, 26. jaanuar 1919, RA, ERAF.28.1.661, l. 22.

¹²⁰ A. Puri mälestused, RA, ERA.2124.3.1041, l. 10.

¹²¹ Eesti kontrrevolutsiooniga võitlemise komisjoni Tartu osakonna aruanne, 1.–14. jaanuar 1919, RA, ERAF.28.1.68, l. 5–11.

¹²² Mihkelson, „Punane terror“, lk 27.

¹²³ A. Puri mälestused, l. 11.

¹²⁴ Reigo Rosenthal, „Eesti Vabadussõda“, *Eesti sõjaajalugu. Valitud peatükke Vabadussõjast tänapäevani*, koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021), lk 109–110.

juhtimisaparaat Vabadussõja-aegseid repressioone ja rindetagust vägivalda.¹²⁵ Minnikust erineval seisukohal on Jānis Šiliņš, kes tõdes, et punased pidasid kiire edu saavutamiseks hädavajalikuks rangelt tsentraliseeritud ja kontrollitud terrorisüsteemi. Šiliņš toob esile, et enamlaste repressiiv-süsteemi kasutati vahendina ühiskonna muutmiseks ja oma režiimi võimu kindlustamiseks.¹²⁶ Hilisemas uurimistöös on Minnik tõdenud, et aastail 1918–1919 matkisid eesti enamlased punase terrori läbiviimisel Nõukogude Venemaa eeskuju, moodustades terrori täideviimiseks kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid. Tšekistide vägivalda tsiviilelanike vastu on Minnik käsitlenud erioperatsioonina ja sõjalise strateegia osana.¹²⁷

Nicolas Werth on rõhutanud, et 1918. aasta 5. septembril seadustas Nõukogude valitsus terrori oma kurikuulsa dekreediga „Punasest terrorist“. Dekreediga kuulutati välja otsus lasta viivitamatult maha iga isik, kes on „klassivaenlane“.¹²⁸ Nagu tõdeb Minnik, jättis dekreet laiad tõlgendusvõimalused, kuid õigusemõistmiseks peavad definitsioonid olema võimalikult täpsed.¹²⁹ Küllap saab seda väita samuti Eesti välikohtute puhul – algselt lubati lähtuda Vene sõjaväe seadustest, kuid 10. jaanuari juhend välikohtutele kauges nende kohtute esialgsest tegevusväljast. Kaudselt võiks sarnaseks pidada AV 1918. aasta 5. detsembri laialdast tõlgendusvõimalust pakkunud määrust.

Laiema avalikkuse hoiatamine ja teadlikkus karistuspoliitikast

Kuidas või kui palju jõudis teadmine n-ö hoiatavatest näidetest laiema üldsuseni? Eesti rahvaväe üksustes, kus välikohus tegutses, oli sõduritel langetatud otsustest hea ülevaade. Kuid seda, mis toimus teistes üksustes, ei pruugitud teada rohkem kui kuulujuttude tasemel. Tsiviilelanike informeeritus oli ilmselt veel napim. Kommunikatsiooni peamiseks meediumiks

¹²⁵ Minnik, „Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas“, lk 6.

¹²⁶ Jānis Šiliņš, „Padomju Latvijas militārā un politiskā attīstība (1918. gada decembris – 1919. gada jūnijs)“ (doktoritöö, Lāti ülikool, 2011), lk 85.

¹²⁷ Minnik, „Kontrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid“, lk 66–67.

¹²⁸ Nicolas Werth, „Riik rahva vastu: vägivald, repressioonid ja terror NSV Liidus“, *Kommunisti must raamat. Kuriteod, terror, repressioonid*, tlk Marri Amon jt (Tallinn: Varrak, 2000), lk 85.

¹²⁹ Minnik, „Kontrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid“, lk 55.

oli nähtavasti ajakirjandus. Enamlaste väljaandeid on säilinud liiga napilt, seega saab analüüsida Eesti Vabariigis ilmunud ajalehti. Rahvast oli väli-kohtutest hoiatatud juba enne nende loomist. Nimelt kutsus pea- ja sõja-minister Konstantin Päts oma 1918. aasta 1. detsembril allkirjastatud ja ajakirjanduses paar päeva hiljem avaldatud üleskutses rahvast hädaohus olevat isamaad kaitsma. Neid, kes ei soovinud „kergeid ohvreid“ kanda, ähvardas Päts muu hulgas välikohtuga.¹³⁰ Ähvardamine on siiski midagi muud kui ähvarduste elluviimine. Seda, et Pätsil on kõrvalehoidjate ja vastutöötajatega tösi taga, saadi tunda ja teada pärast välikohtute tegevuse algust. Välikohtu otsuseid avaldati ajalehtedes.¹³¹ Otsustest teatati vähemalt ajalehtedes Postimees, Vaba Maa, Maaliit, Tallinna Teataja ja Sotsiaal-demokraat. 1919. aasta jaanuarist kuni märtsi lõpuni avaldati ajalehtedes pigem neid otsuseid, mis käsitlesid kriminaalkurjategijate ja poliitiliste vastaste karistamist. Mitte alati ei olnud tegu surmamõistetutega ja aeg-ajalt on otsustes nimetatud mõnd karistatud sõjaväelast. Arvestades, et igal aja-lehel oli tõenäoliselt oma kindel lugejaskond, sõltus elanike informeeritus välikohtute tegevusest väljaandes avaldatud teadete regulaarsusest. Väli-kohtute otsuste sisust vahest kõnekam oligi see, et ajalehtedes ei ilmunud teadaanded langetatud kohtuotsustest kuigi sagedasti. Näiteks Postimees avaldas 1919. aasta veebruaris ja märtsis – välikohtute tegevuse tippajal – teadaandeid kohtuotsustest ainult kolmel korral. On võimalik, et selliste teadete avaldamisega sooviti olla ettevaatlikud. Näiteks oli esinenud vigu väejuooksikute nimekirjade avaldamisel. Nimelt kirjutati Postimehes, et sellisid teateid on kohati avaldatud liiga kergekäeliselt, ja on toodud näide kahest sõjamehest, kes lükkasid ümber väite, nagu oleksid nad olnud väe-juooksikute nimekirjas.¹³²

Mari-Leen Tammela väitel pidas kindral Aleksander Tõnisson välikohtu otsuste avaldamist soovitavaks.¹³³ Rahvaväe kõrgemat juhtkonda esindanud

¹³⁰ K[onstantin] Päts, „Ajut. valitsuse käsukiri Eesti vabariigi kaitse kohta“, *Tallinna Päevaleht*, 3. detsember 1918, lk 2.

¹³¹ Mari-Leen Tammela, „Ristilöödud töörahva nimekiri nr. 11 Eesti Asutava Kogu valimistel“, *Vabadussõja mitu palet*, Rahvusarhiivi toimetised = Acta et Commentationes Archivi Nationalis Estoniae 3 (34), koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Rahvusarhiiv, 2019), lk 441.

¹³² „Väejuooksikute nimekiri lohakalt kokku seatud“, *Postimees*, 21. märts 1919, lk 3.

¹³³ Tammela, „Ristilöödud töörahva nimekiri“, lk 441.

ülemjuhataja staabiülema, polkovnik Jaan Sootsi põhiseisukoht oli, et erakorralistes oludes tuli ajalehtedel toetada Eesti rahvaväe tahet isamaad kaitsta ja ülemjuhatusel pidi olema õigus negatiivselt mõjuvad artiklid sõjatsensuuriga ära keelata.¹³⁴ Välikohtute kohta on niisiis teada vaid kindral Tõnissoni seisukoht. Kas Soots pidas välikohtute otsuste avaldamist rahvaväe tahet toetavaks või mitte, pole teada. Pole kindel, kas ajalehed avaldasid otsuseid vähe seetõttu, et need ei ületanud uudiskünnist, või seetõttu, et sõjaväevõimud takistasid avaldamist.

1919. aastal toimus kaks välikohtute tegevuses esile tõusvat sündmust – Saaremaa mäss ja Tartu tagavarapataljoni vastuhakk. Võimalik, et nende kahe sündmuse kajastamist peeti piisavalt hoiatavateks näideteks. Saaremaa mässajad olid mobilisatsioonialused mehed. Välikohtute tegevuse kajastamist võisid aasta esimestel kuudel samuti mõjutada poliitikud, sest aprilli teisel poolel seisid ees Asutava Kogu valimised. Röövmõrtsukate, salaviina ajajate ja riigivastaste kihutustöö tegijate karistamisest teavitamine sobis ilmselt nii poliitilisele kui ka sõjaväe juhtkonnale. Küllap pidid need teated olema tõestuseks sellest, et Eesti Vabariik suutis oma territooriumil sisemist korda tagada.

Järeldused ja kokkuvõte

Eesti Vabariigi välikohtud viisid karistuspoliitikat ellu vastavalt Ajutise Valitsuse määrustele ja kohtuvalitsuse juhendile. Välikohtu otsuste koondnimekirjas on süüdistus välja kirjutatud näiteks kujul „väejooks“ või viitega määrusele, nt § 19-9 või Ajutise Valitsuse 1919. aasta 25. märtsi määrus. 1918. aasta 5. detsembri AV määrusele järgnenud juhendid ja määrused pakkusid järjest täpsemaid definitsioone ja jätsid järjest väiksema tõlgendusruumi. Üks olulisemaid seadusemuudatusi oli uus väejooksiku mõiste – 1918. aasta 29. detsembrist oli desertöör iga sõjamees, kes lahkus üksusest ülema loata (Vene sõjaväe seadustes oli väejooksik üksusest vähemalt kolm päeva omavoliliselt eemal viibinu; kuivõrd Eesti sõjameestel oli varem Vene armees kombeks olnud paariks päevaks omavoliliselt üksusest lahkuda, võis

¹³⁴ Sõja trükikontroll. J. Soots, enne 27. veebruari 1920, ERA.495.10.23, l. 195–199.

see komme jätkuda ka rahvaväes). Märksa kaalukam muudatus võrreldes varasemate Vene seadustega oli 1919. aasta 10. jaanuari juhend välikohtutele, mis nägi ette asja arutamise jätkamist juhul, kui selgus vajadus asjaolusid täpsemalt uurida. See oli selge kaugenemine nendest põhimõtetest, millega Vene seadustes määrati välikohtute tegevusvälja. Sageli ei olnudki võimalik välikohtute töös Vene sõjaväe seadusi täita. Nimelt oli Vene seadustes nõue, et välikohtunikeks võisid olla vaid vähemalt nelja-aastase staažiga ohvitserid. Selle nõude täitmine olnuks Eesti Vabariigis kaadriohvitseride nappuse tõttu võimatu. Nii välikohtute kui ka tšeka tegevuses sõltus palju kohalikest oludest ja üksikute kohtunike isikust.

Välikohtute ja tšekaade kui erakorraliste *ad-hoc*-kohtute peamine erinevus seisnes selles, et välikohtud pidid järgima varasemaid Vene sõjaväe seadusi, tšekaade tegevuse ainsaks aluseks aga jäi punast terrorit legitimeeriv dekreet. Eesti Vabariigis liiguti järk-järgult erakorraliste kohtute (välikohtute) tegevuse täpsustamise poole.

Kohtupidajate vähene pädevus või Vene seaduseraamatute puudumine aitavad mõista, miks võis välikohtute õigusemõistmises esineda vajaka-jäämisi. Eri välikohtute tegevuse võrdlev analüüs seab küsimärgi alla, kas Eesti Vabariigi puhul saab üldse rääkida ühtselt rakendatud karistuspoliitikast. Mõlema vaenupoole karistuspoliitika sarnaneb paljuski selles, et nii välikohtutes kui ka tšekaas tabasid karmimad karistused pigem poliitilisi vastaseid. Ligi kolmandik kõigist Eesti välikohtutes süüdimõistetutest said kõrgeima karistumäära, süüdistatuna kahest suuremast mässust osavõtmises või nende organiseerimises. Saaremaa mässajad olid mobilisatsiooni-alused mehed, kes hakkasid sõjaseisukorra ajal riigivõimu esindajatele relvastatult vastu, Tartu tagavarapataljoni vastuhaku eest hukati aga sõjaväelased, kes olid olnud väljaõppel. Vastaspoolel paistsid tšekistid silma hukkamistega Tartus, Rakveres ja Valgas, kus sõjaväelaste osakaal hukatute hulgas oli kaduvväike. Üldiselt tabasid mõlema poole karmimad karistused pigem tsiviilelanikke kui sõjamehi, välikohtutes surmamõistetutest olid ca 60% tsiviilisikud.

Senise uurimistöö põhjal näib, et enamlased saatsid nende kätte sattunud sõjaväelased enamasti punaväkke teenima. Ilmselt oli puudus elavjõust ja see seletab, miks pooltel juhtudel ei uuritud kahtlusaluste tausta kuigi täpselt. Veel üks suurem erinevus esines kahe institutsiooni suhtumises

eeluurimisse – ehkki ka välikohtute otsuse langetamisele eelnevas juurdluses oli puudujääke, ei kipunud tšekaades eeluurimisega tihtilugu üldse vaeva nägema.

Ei saa välistada, et laiema avalikkuse teadlikkus välikohtute karistuspoliitikast jäi ajakirjanduse põhjal napiks. Võib öelda, et Eesti Vabariigi välikohtutes rakendatud karistuspoliitikal oli kaks eesmärki: tugevdada sõjaväelist distsipliini ja takistada enamlaste tegevust ning enamlike ideede levikut rahvaväes. Mõlemad tegevussuunad olid noorele riigile oma autoriteedi ja korra kehtestamiseks hädavajalikud. Välikohtute tegevuse aluseks olnud Vene sõjaväeseadusi järgiti vastavalt oludele suuremal või vähemal määral. Tšekaa karistuspoliitika eesmärgiks oli nii tsivilistidest kui ka sõjaväelastest klassivaenlaste karistamine. Eesti Vabadussõja ajal langesid tšekistide karistuspoliitika ohvriks peamiselt Eesti rahvaväes ja Kaitseliidus teeninud mehed. Varasemaid Vene sõjaväeseadusi tšekistid ei järginud.

Bibliograafia

Arhiiviallikad

Eesti Rahvusarhiiv (RA)

ERA.71	Kohtukoja Prokuratuur
ERA.495	Sõjavägede Staap
ERA.518	2. Diviisi Staap
ERA.927	Sõjaväe Kõrgem Kohus
ERA.932	6. Rahvapolgu Sõjavälikohus
ERA.939	4. Rahvapolgu Sõjavälikohus
ERA.2124	Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon
ERA.3704	Sõjaväe Prokuratuur

Õigusaktid ja dokumendikogumikud

Riigi Teataja 1918–1919

Sovetskaja derevnja glazami VČK-OGPU-NKVD, Dokumenty i materialy (Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД, Документы и материалы), 4 kd, toim. A. Berelovič ja V. Danilov (Moskva: ROSSPÈN (РОССПЭН), 1998–2012)

- Svod voennyx postanovlenij 1869 goda*, Č. 6, *Ustavy voenno-ugolovnye (po 1 oktjabrja 1900 goda)*, kn. XXII–XXIV (*Свод военных постановлений 1869 года*, Ч. 6, *Уставы военно-уголовные (по 1 октября 1900 года)*, Кн. XXII–XXIV) (Peterburi: Gosudarstvennaja Tipografija (Государственная Типография), 1900)
- Svod voennyx postanovlenij 1869 goda*, Kniga XXIV, *Ustav voenno-sudebnyj (Svod voennyx postanovlenij 1869 goda*, Книга XXIV, *Устав военно-судебный*) (Riia: Voenno-sudebnoe upravlenie (Военно-судебное управление), 1921)
- Voinskij ustav o nakazanijax (s. V. P. 1869 g. XXII, izd. 4), raz'jasnennyj rešenijami Pravitel'stvujuščego senata i Glavnogo voennogo suda, prikazami po voennomu vedomstvu, cirkuljarami Glavnogo voenno-sudnogo upravlenija i proč. po 1 marta 1917 g.* (*Воинский устав о наказаниях (С. В. П. 1869 г. XXII, изд. 4), разъясненный решениями Правительствующего сената и Главного военного суда, приказами по военному ведомству, циркулярами Главного военно-судного управления и проч. по 1 марта 1917 г.*) (Reval: Tipografija J. Zimmermana (Типография Я. Циммермана), 1923)

Kirjandus

- Anepaio, Toomas, *Kohtunikud, kohtu-uurijad ja prokurörid 1918–1940. Biograafiline leksikon* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017)
- Dolmatov, Vladimir (Долматов, Владимир), *VČK, Glavnye dokumenty (ВЧК, Главные документы)* (Moskva: Komsomolskaja Pravda (Комсомольская правда), 2017)
- Eesti Vabadussõja ajalugu, I, Vabadussõja eellugu. Punaväe sissetung ja Eesti vabastamine*, teksti kirjutanud Peeter Kaasik, Lauri Vahtre, Toomas Hiio, Hellar Lill, Taavi Minnik, Toe Nõmm, Ago Pajur, Urmas Salo ja Tõnu Tannberg, kaardid koost Reigo Rosenthal, koost. ja toim. Lauri Vahtre, Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi toimetised 10/1 (Tallinn: Varrak, 2020)
- Eesti Vabadussõja ajalugu, II, Kaitsesõda piiride taga ja lõpuvõitlused*, kirjutanud Peeter Kaasik, Lauri Vahtre, teksti kirjutanud Peeter Kaasik, Lauri Vahtre, Toomas Hiio, Hellar Lill, Taavi Minnik, Toe Nõmm, Ago Pajur, Urmas Salo ja Tõnu Tannberg, kaardid koost Reigo Rosenthal, koost. ja toim. Lauri Vahtre, Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi toimetised 10/2 (Tallinn: Varrak, 2020)
- Jahr, Christoph, *Gewöhnliche Soldaten. Desertion und Deserteure im deutschen und britischen Heer 1914–1918*, Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, kd 123 (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht in Göttingen, 1998)

- Jakobson, Max, *XX sajandi lõpparve*, tlk Joel Sang ja Maimu Berg (Tallinn: Vagabund, 2005)
- Jēkabsons, Ēriks, „Latvijas Neatkarības karš 1918.–1920. gadā: savējo karavīru noziegumi“, *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* 2 (2020), lk 65–93
- Minnik, Taavi, „Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas“, *Eesti ajaloo* 19.–20. sajandil. *Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 19 (26) (2012), koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012), lk 245–266
- Minnik, Taavi, „The Establishment of „Drumhead“ Courts Martial and their actions“, *Juridiskā zinātne / Law* 7 (2014), lk 99–112
- Minnik, Taavi, „Kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid enamlaste terrorismi poliitika tädevijajena Eestis aastail 1918–1919“, *Acta Historica Tallinnensia* 21 (2015), lk 51–68
- Nirk, Alfred, *Juhatuskiri polgu- ja väljakohtutele, juurdluse toimepanemiseks ja eeluurimise algatamiseks* (Tallinn: Sõjaväe Kohtu Valitsus, 1919)
- Päts, Konstantin, „Ajutise valitsuse käsukiri Eesti vabariigi kaitse kohta“, *Tallinna Päevaleht*, 3. detsember 1918, lk 2
- Rosenthal, Reigo, „Eesti Vabadussõda“, *Eesti sõjaajalugu. Valitud peatükke Vabadussõjast tänapäevani*, koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021), lk 9–130
- Rosenthal, Reigo, *Kord ja kohus: Eesti sõjaväejuhtkond Vabadussõja-aegses sisepoliitikas* (Tallinn: Argo, 2019)
- Sedman, Marin, „Sõjakohtud ja Riigikohtu roll sõjakohtute süsteemis Eesti Vabariigi esimesel iseseisvusperioodil“, *Juridica* 9 (2019), lk 642–654
- Stoliarovas, Andriejus, *Lietuvos Respublikos karinė justicija 1919–1940 m.* (Vilnius: Vytauto Didžiojo karo muziejus, 2014)
- Šiliņš, Jānis, „The Soviet Army in Northern Lithuania between January and June 1919“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 36 (2018), lk 27–44
- Tikka, Marko, *Kenttöoikeudet. Välttömät rankaisutoimet Suomen Sisällissodassa 1918* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2018)
- Werth, Nicolas, „Riik rahva vastu: vägivald, repressioonid ja terror NSV Liidus“, *Kommunismi must raamat. Kuriteod, terror, repressioonid*, tlk Marri Amon jt (Tallinn: Varrak, 2000), lk 51–265
- „Väejooksikute nimekiri lohakalt kokku seatud“, *Postimees*, 21. märts 1919, lk 3

Väitekirjad ja käsikirjad

Kikkas, Toivo, „Võitlusvõime eesti sõdurite ja ohvitseride sõjakogemuses 1914–1920“ (magistritöö, Tartu Ülikool, 2020)

Kobeleva, Ekaterina (Кобелева, Екатерина), „Mesto i rol' organov ČK v processe stanovlenija Sovetskogo gosudarstva. 1918 – načalo 1922 gg.: na materialax Permskogo Prikam'ja“ (Место и роль органов ЧК в процессе становления Советского государства. 1918 – начало 1922 гг.: на материалах Пермского Прикамья) (kandidaaditöö, Permi riiklik ülikool, 2005)

Mihkelson, Marko „Punane terror Eestis“ (diplomitöö, Tartu Ülikool, 1993)

Minnik, Taavi, „Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas“ (magistritöö, Tallinna Ülikool, 2010)

Šiliņš, Jānis, „Padomju Latvijas militārā un politiskā attīstība (1918. gada decembris – 1919. gada jūnijs)“ (doktoritöö, Lāti Ülikool, 2011)

Internetiallikad

Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum, Ohvitseride andmekogu, <<http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1>> [8. aprill 2026]

ELULOOLISED ARTIKLID

Witold Zajączkowski elu Eestis ja teenistus Eesti mereväes – lisandusi eluloole¹

Rafał Michliński

1917.–1918. aasta sündmused viisid muudatusteni Euroopa poliitilisel kaardil. Hääbuvad Euroopa suurriigid – Saksa keisririik, Austria-Ungari kaksikmonarhia ja Tsaari-Venemaa – andsid teed rahvusriikidele. Nelja-aastase relvastatud konflikti, Esimese maailmasõja (1914–1918) lõpp tõi paljudele neist õnneliku lahenduse. Eesti välja kuulutatud iseseisvus (24. veebruar 1918), nagu ka Poola riigi ehk Rzeczpospolita taastatud iseseisvus (11. november 1918) pandi tõsiselt proovile. Noored vabariigid seisid silmitsi tohutu väljakutsega – Nõukogude Venemaa agressiooniga. Ainult võit idavaenlase üle, mis peatas ühtlasi kommunistliku revolutsiooni leviku Lääne-Euroopasse, tagas nende jätkuva suveräänsuse. Sõdurite visadus ja pühendumus võitluses Punaarmee vastu iseloomustasid mõlema vabariigi iseseisvusvõitluse perioodi. Sarnane ajalugu, sealhulgas nende ühine nimetaja – võit bolševismi üle – võib seega olla võtmetähtsusega Poolas ja Balti riikides toimunud ühiskondlike ja poliitiliste protsesside mõistmisel.

Sealjuures tuleb meeles pidada, et ajalugu ei koosne ainult suurtest sündmustest. See puudutab eelkõige inimesi: nii neid, kes nendes sündmustes osalesid, kui ka nende sündmuste pealtnägijaid, kes annavad oma mälestused järgnevatele põlvetele edasi. Inimeste omaks võetud eluhoiakud ja tehtud otsused määrasid nende edasise saatuse. Seda illustreerib Witold Zajączkowski (1892–1977) näide, kes astus 1918.–1919. aasta talvel, Eesti Vabariigi eksistentsile murrangulisel hetkel Eesti mereväe teenistusse.

¹ Avaldatud esmalt poola keeles: Rafał Michliński, „Życie w Estonii i służba Witolda Zajączkowskiego (1892–1977) w estońskiej marynarce wojennej – przyczynek do biografii“, *Biuletyn Historyczny. Muzeum Marynarki Wojennej* 35 (2020), lk 25–40. Autor tänab Gdynia mereväemuuseumi ajaloobülletääni toimetust loa eest tekst ka eesti keeles avaldada.

*Piński flotilli ülem komandor
porutšik (kaptenleitnant) Witold
Zajączkowski. Rzeszow, 1930. aas-
tad. Narodowe Archiwum Cyfrowe,
3/1/0/7/648*

Ohvitser, keda hiljem peeti Teise Poola Vabariigi mereväe üheks andekaimaks, elas aastatel 1918–1920 Tallinnas. Otsus liituda Eesti armeega oli läbimõeldud – Zajączkowskiil olid olemas vajalikud kogemused ja oskused, et astuda Eesti mereväe ridadesse ja võidelda Eesti kaitsel. Tänu sellele sai temast osaline ühes Eesti ajaloo märkimisväärsimas sündmuses – võidukas sõjas bolševike vastu. Ta oli tulevase Poola mereväe ainus ohvitser, kes selles sõjas osales. Zajączkowski kirjutas hiljem Konstantin Pätsi valitsuse bolševikevastase hoiaku kohta, et „selles võis kindel olla“.² Ajavahemiku kohta alates 1918. aasta kevadest kuni 1920. aasta kevadeni Witold Zajączkowski elus on kõige vähem teada, kuid samal ajal on see äärmiselt huvitav periood.³

Ajaloolased hakkasid Zajączkowski elukäiku uurima 1990. aastatel. Selle tulemusena avaldati tema elulugu Poola mereväe loojaid ja juhtkonda

² Witold Zajączkowski, *Lata młodości i wojna światowa na Bałtyku*, käsikiri (Toronto: s. n., 1970), lk 160.

³ Vrd: *Kadry Morskie II Rzeczypospolitej*, tom II, *Polska Marynarka Wojenna, cz. I Korpus oficerów 1918–1947*, koost. Jan Sawicki (Gdynia: Wyższa Szkoła Morska, 1996), lk 473. Teine hilisem Poola mereväe ohvitser, kes tegutses 1918. aastal Tallinnas, oli *komandor* Aleksander Iwaszkiewicz (1880–1926).

käsitlevates teostes.⁴ Esimesed temast kirjutatud artiklid ilmusid 1990. aastate keskpaigas.⁵ Zajączkowskit käsitlevad uurimused hõlmasid perioodi alates tema Krimmis veedetud lapsepõlvest, teenistusest Vene impeeriumi ja Poola mereväes kuni tema sõjajärgse eluni eksiilis Kanadas. Nende tekstide ühiseks jooneks on suhteliselt lühike kirjeldus tema eluloo Eesti episoodist. See kaheaastane kuulsusrikas ja erakordselt huvitav periood „Narva jõel“ (1918–1920) on kuni praeguseni jäänud tema eluloo valgeks laiguks. Käesoleva artikli eesmärk on selle lünga täitmine, mis on muu hulgas võimalik tänu Eesti ja Poola arhiividokumentidele ning Witold Zajączkowski päevikule pealkirjaga „Noorusaastad ja maailmasõda Läänemerel“ („Lata młodości i wojna światowa na Bałtyku“).⁶ See artikkel olgu innustuseks ja

⁴ Poola mereväehvitseride elulugudest ja komandor Zajączkowskist on eluloolisi andmeid järgmistes olulisemates teostes: Dariusz Nawrot, *Korpus oficerski Marynarki Wojennej II Rzeczypospolitej* (Varssavi: Bellona, 2005); Dariusz Nawrot, *Z Torunia do Okehampton: rzecz o Szkole Podchorążych Marynarki Wojennej historią życia jej komendantów pisana* (Gdynia: Wydawnictwo Akademickie AMW, 2010); *Kadry Morskie II Rzeczypospolitej*; Jarosław Tuliszka, *Wyższa kadra dowódca polskiej Marynarki Wojennej Drugiej Rzeczypospolitej* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2000).

⁵ Vt: Ireneusz Bieniecki, „Dowódcy Floty Rzecznej Marynarki Wojennej (1919–1939)“, *Przełęcz Morski* 11 (1998), lk 99–107; Ireneusz Bieniecki, „Komandor Witold Zajączkowski – dowódca Floty Rzecznej w Pińsku (1892–1977)“, *Biuletyn Historyczny. Muzeum Marynarki Wojennej* 14 (1995), lk 174–184; Ireneusz Bieniecki, „Komandor Witold Zajączkowski (1892–1977) – dowódca Floty Pińskiej“, *Przełęcz Morski* 4 (1990), lk 58–62; Ireneusz Bieniecki, „Komandor Witold Zajączkowski – wybitny oficer polskiej Marynarki Wojennej (1892–1977)“, *Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Historica* 104 (2019), lk 147–165; Ireneusz Bieniecki, „Przemyt na Bałtyku w latach I wojny światowej w świetle „Pamiętników“ kmdr. Witolda Zajączkowskiego“, *Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia SG* 10 (1999), lk 55–60; Ireneusz Bieniecki, „Toruńskie lata dowódcy Floty Pińskiej komandora Witolda Zajączkowskiego“, *Nowości* (Toruń), 18. august 1992, lk 11; Czesław Ciesielski, „Witold Zajączkowski (1892–1977) – Komandor, dyrektor nauk Oficerskiej Szkoły Marynarki Wojennej, Dowódca Floty Rzecznej w Pińsku“, *Komunikaty Instytutu Bałtyckiego* 43 (1994), lk 42–54; Janina Curtis, „Wspomnienie pośmiertne o komandorze W. Zajączkowskim“, *Nasze Sygnały: Pismo Stowarzyczenia Marynarki Wojennej* 139 (1978), lk 15–18; Marek Herma, „Książę Polesia. Komandor Witold Zajączkowski. Ostatni dowódca Floty Rzecznej Marynarki Wojennej“, *Zapomniane Bandery. Flotylla Rzeczne II Rzeczypospolitej*, toim. Stanisław Januszewski (Wrocław: Ministerstwo Gospodarki Morskiej i Żeglugi, 2019), lk 151–162; Marek Herma, „Służba lejtanta Witolda Zajączkowskiego na okrętach marynarki wojennej Imperium Rosyjskiego w latach 1910–1918“, *Rola polityki i ekonomii i techniki w działaniach zbrojnych na rzekach, morzach i oceanach*, toim. Roman Kochnowski ja Jarosław Jastrzębski (Oświęcim: Napoleon V, 2019), lk 39–53.

⁶ Eestis on teavet Zajączkowski kohta Eesti Rahvusarhiivi ja Tallinna Linnaarhiivi fondides. Rahvusarhiivi materjalid puudutavad sõjandusküsimusi (sealhulgas hävitaja Lennuk, millel ta

julgestuseks teistele ajaloolastele, et uurida süvitsi eestlaste ja poolakate elulugusid, kelle sõjaaegne saatus tõi nad mõlema rahva jaoks murrangu- listel hetkedel Narva ja Wisła jõe kallastele.⁷

Witold Zajączkowski sündis 17. (29.) märtsil 1892 Krimmis Simferopolis katoliiklastest vanemate Bronisławi (1860–1930) ja Henryka (1873–1896, neiu põlvnimega Choroszewski) vanima lapsena.⁸ Peale tema oli Zajączkowskitel veel kaks ühist last: Roman⁹ ja Anna. Witoldil oli ka poolõde Helena ja poolvend Wiesław. Tsaaririigi poliitika poolakate suhtes sundis Peterburi tsiviilehitusinseneride instituudi lõpetanud Bronisławi kolima Krimmi, kus ta asus Simferopoli linnaarhitekti ametikohale. Witoldi ema suri, kui ta oli nelja-aastane. Kaheksa aastat hiljem, kaheteistkümnepäevast aastast, alustas Witold õpinguid Simferopoli klassikalises gümnaasiumis. 1908. aastal võeti ta vastu Peterburi mereväe kadetikorpusse 5. kompaniisse. Pärast selle lõpetamist alustas ta 1910. aastal teenistust Vene keiserlikus

teenis, komandöri käsud), linnaarhiivi materjalid aga tsiviilasju. Tema päevik „Noorusaastad ja maailmasõda Läänemeres!“ („Lata młodości i wojna światowa na Bałtyku“) on kirjutatud 1960. aastate lõpus ja see trükiti Torontos 1970. aastal 20 eksemplaris. 1995. aastal annetas Zajączkowski tütar Helena Krzyżanowska päeviku ühe eksemplari Gdynia mereväemuuseumi raamatukogule (teise eksemplari sai autor Marek Herma loal). Poola Sõjaväe Keskarhiivis säilitatav Witold Zajączkowski isikutoimik ei sisalda teavet tema teenistuse kohta Eesti relvajõududes. Ta on kirjeldanud oma sõjaväeteenistust teistel (mitte Poola) laevaldel pärast keiserlikust mereväest lahkumist ainult mõne sõnaga: „Pärast mereväest lahkumist teenisin vaheaegadega kuni 1920. aasta maini Soome purjelaeval Alku erinevatel ametikohtadel“ (Witold Zajączkowski isikutoimik, CAW WBH, TAP, 1769/89/5822). Teabe puudumine Zajączkowski teenistuse kohta Eestis võib olla tingitud asjaolust, et see vältas ainult neli kuud. Sealjuures väärib mainimist, et üleminek Venemaa lagunemisel sündinud riikide merevägedest Poola mereväkke oli pärast iseseisvuse saavutamist loomulik nähtus. Raamatu „Kadry Morskie Rzeczypospolitej“ autorid märgivad, et Vene mereväest läks Poola mereväkke vähemalt 186 ohvitseri, mis moodustas 74% Poola mereväe ohvitserikorpusse isikkoosseisust (üle 20% olid endised Austria-Ungari mereväeohvitserid ja ainult 5% Saksa mereväeohvitserid).

⁷ Nimetamist väärivad Poola relvajõududes Läänes (PSZ) teeninud Eesti lendurid Endel Heinrich Susi (1914–1977) ja Ants-Jan Liblikmaa (1914–1944).

⁸ Herma, „Książę Polesia“, lk 152.

⁹ Roman Zajączkowski (1894–1940) – Poola armee insener, tehnik ja ohvitser. Pärast Nõukogude Liidu rünnakut 1939. aasta 17. septembril arreteeris NKVD ta Tarnopolis, viis Kozelski laagrisse ja mõrvas 1940. aasta kevadel Katyńi metsas. Roman Zajączkowski Kozelski laagris viibimisest on säilinud tema päevik. Vt Stanisław M. Jankowski, „Notes inżyniera Zajączkowskiego“, *Zbrodnia Katyńska po 60 latach: Polityka, nauka, moralność, Zeszyty Katyńskie* 12 (Varssavi: Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej, 2000), lk 57–78.

mereväes.¹⁰ Esimesel aastal mereväe kadetikorpuses õppides määrati Zajączkowski õppelaevale Vernõi ja purjelaevale Zabava. Pärast suvepraktikat loobus noor Witold, keda paelus mereelu, vabatahtlikult oma puhkuseõigusest ja astus teenistusse hävitajal Moskvitjanin. Merepraktikumide ajal seilas ta ristlajatel Diana ja Aurora ning lahingulaeval Tsesarevitš Läänemerel, Vahemerel ja Atlandi ookeanil.¹¹

Witold Zajączkowski lõpetas mereväe kadetikorpusel tulemustega 40. kohal (130 lõpetaja seas) ja ülendati 5. (18.) oktoobril 1913 mitšmaniks. Alates sama aasta novembrist teenis ta hävitajal Moskvitjanin vahiohvitserina. Tema järgmine teenistuskohd oli Püha Andree lipu all lahingulaeval Sevastopol, kus temast sai suurtükiväehvitser (alates 1914. aasta juulist). Kuna ta ei soovinud talle usaldatud ametikohta vastu võtta, taotles ta üleviimist Siberi flotilli, ja see kiideti heaks. Tema plaanid nurjas aga konflikti eskaleerumine Euroopas, kui Austria-Ungari troonipärija, ertshertsog Franz Ferdinandi (1869–1914) mõrvamine Sarajevos viis lõpuks Esimese maailmasõja puhkemiseni. Pärast mobilisatsiooni väljakuulutamist Vene mereväes 20. juulil 1914 suunati ta oma soovil teenima Balti laevastiku 1. hävitajate divisjoni. Tema katsed saavutada üleviimist Moskvitjaninile ebaõnnestusid, sest laev oli juba täielikult mehitatud. Zajączkowski määrati hävitaja Metki vahiohvitseriks.¹²

1. augustil 1914 evakueeriti Liepāja baas, kus asus hävitaja Metki divisjon. Metki alustas patrullimist Liivi lahes ja seejärel Soome lahes Hiiumaa ja Soome vahel. Sõjategevuse vaibumise ajal 1914. ja 1915. aasta vahetusel oli Zajączkowski Helsingis, kus ta õpetas välja noori signaliste. Juba 1915. aasta kevadel sõjategevus aga jätkus. Sakslased alustasid pealetungi ja vallutasid 7. mail 1915 Liepāja, seades sellega reaalsesse ohtu Vene mereväebaasid Liivi lahes. Sama aasta suvel määrati Zajączkowski uuele hävitajale Zabijaka, kus ta teenis inspektori ja teise miini-torpeedoohvitseri ametikohal. Selle laeva pardal osales ta 1915. aasta detsembrist kuni 1916. aasta jaanuarini kahes miiniveeskamisoperatsioonis. Esimese käigus mineeriti Ventspilsi sadama ümbrus ja see õnnestus edukalt, miinidel hukkus neli Saksa laeva.

¹⁰ Herma, „Ksiaże Polesia“, lk 153.

¹¹ Ciesielski, „Witold Zajączkowski“, lk 44.

¹² Herma, „Ksiaże Polesia“, lk 155.

Teine operatsioon, mis viidi läbi Steinorti (Akmensragši) lähedal Liepājast põhja pool, ei olnud Zabijaka meeskonnale nii edukas. Plahvatuses hukkus üle neljakümne meremehe ning paljud said haavata, vigastusi miinikildudest või põrutada. Teine hävitaja, Pobeditel, pukseeris Zabijaka Tallinna baasi ja miiniveeskamisoperatsioon katkestati. Laeva päästmise ja pardale jäänud miinide kindlustamise eest pälvis Zajączkowski 31. märtsil (13. aprillil) 1916 oma esimese teenetemärgi keiserlikus mereväes – Püha Stanislavi ordeni 3. järgu mõõkade ja lindiga. Mõni kuu hiljem, 30. juulil (12. augustil) 1916 ülendati ta enne ettenähtud aja väljateenimist leitnandiks. Zajączkowski viimane teenistuskohd Vene mereväes oli saatelaeva Berkut komandörina 1917. aasta aprillis.¹³ Tema ja ta meeskonna ülesandeks oli jälgida Rootsi ja Soome suurvürstiriigi vahel sõitvate kaubalaevade liikumist.

Samal ajal valitses Venemaal kaos. Veebruarirevolutsiooni (23. veebruarist (8. märtsist) kuni 3. (16.) märtsini 1917) tagajärjel kukutati tsaar ja pool aastat hiljem, 25. oktoobril (7. novembril) 1917 haaras võimu Rahvakomissaride Nõukogu eesotsas Vladimir Leniniga. Seistes silmitsi Püha Andrease lipu all teenivate meremeeste seas kasvava rahulolematusega ja bolševike riigipöördega, otsustas Zajączkowski 1918. aasta jaanuaris Vene mereväest lahkuda. Oma mälestustes kirjeldas ta teenistusest lahkumise hetke nii:

Nagu ikka sõja kaotanud riigis, muutus vastuseis valitsuse afääridele tugevamaks. Sotsialistlik liikumine intensiivistus. Algasid demonstratsioonid ja streigid. Ilmusid provokaatorid ja tõusid hääled rahu sõlmimise poolt – ühesõnaga, igauks, kes oskas vaadata ja tahtis näha, nägi silmapiiril revolutsiooni kummitust. Kahjuks ei olnud mina üks nendest. Olin täielikult hõivatud oma laeva ja teenistusega. Kurt ja pime riigis toimuva suhtes.¹⁴

Pärast Vene mereväe teenistusest lahkumist suundus Zajączkowski Helsingisse. 1918. aasta mais, pärast arvukaid seiklusi, põgenes ta sakslaste poolt okupeeritud Soome pealinnast ja läks Tallinna, kus elasid tema abikaasa ja abikaasa pere.

¹³ Witold Zajączkowski isikutoimik, dateerimata registrikaart, Poola sõjaväe keskarhiiv (edaspidi CAW WBH), TAP, 1769/89/5822, lk 2.

¹⁴ Zajączkowski, *Lata młodości*, lk 114.

Siinkohal tasub pühendada paar sõna Witold Zajączkowski eraelule. 1917. aasta alguses, enne Vene mereväest lahkumist, kohtas ta esmakordselt oma tulevast abikaasat Johanna (Anna) Koltsi ühes Tallinna peatänava restoranis. Johanna oli sündinud 26. juunil 1898 Eduard Koltsi tütrena. Naise ilust lummatuna otsustas Zajączkowski „armsat joonistajat“ lähemalt tundma õppida. Varsti pärast seda kohtumist, 1917. aasta kevadel – kohe pärast Berkuti komandöriks saamist – läks ta Haapsalu postkontorisse ja saatis Johannale telegrammiga abieluettepaneku. Zajączkowski palus Johanna kätt sõidul läbi Tallinna. Abielu sõlmiti Tallinna Pühavaimu kirikus 27. juulil (9. augustil) 1917.¹⁵ Tunnistajateks olid leitnandid Jumatov ja Moroz.¹⁶ Witoldil ja Johannal sündis kaks tütart: Janina (1918) ja Helena (1922).¹⁷

Nagu Witold oma päevikus märkis, jõudis ta lõpuks Tallinna 1918. aasta mais.¹⁸ Tema saabumine oli Johanna perele ootamatu. Koos abikaasaga üürisid nad suure korteri kaunis linnaosas ning, nagu ta on meenutanud, „nautisid elu üldsegi mitte muretsemata tuleviku pärast“.¹⁹ Tallinna Linnaarhiivis säilitatavast dokumendist nähtub, et Zajączkowski elas oma Tallinnas viibimise ajal (1917–1920) aadressil Vene tänav 19–2.²⁰ Püsiva töökoha puudumise tõttu hakkas ta kaarte mängima. Alguses vedas tal väga, kuid liigne enesekindlus viis ta pankrotti. Rahapuuduse tõttu kolis Johanna elama oma pere juurde Tallinnast 25 km kaugusele.²¹ Säilinud dokumendid kinnitavad, et ta

¹⁵ Tallinna Pühavaimu koguduse V personaalraamat (1877–1926), Tallinna Linnaarhiiv (TLA), 1463.1.34, l. 200; Tallinna Pühavaimu koguduse laulatatute nimekiri (1910–1926), TLA.1463.1.29, l. 61v.

¹⁶ Zajączkowski, *Lata młodości*, lk 124.

¹⁷ Helena Zajączkowska–Krzyżanowska „Kene“ (1922–2000) – Varssavi kõrgema õenduskooli vilistlane, oli Armia Krajowa liige. Osales Varssavi ülestõususe sanitarina (sai teenistuskohustuste täitmisel raskelt haavata). Pärast sõda oli kopsuarst (lõpetas Poznańi ülikooli arstiteaduskonna, oli aastaid Poola Punase Risti haigla juhataja Gdynia Orłowo linnaosas) ja Armia Krajowa võitlejate ülemaailmse liidu liige. Tema okupatsiooniaegseid memuaare vt: Helena Zajączkowska–Krzyżanowska, „Z wojennych dziejów Warszawskiej Szkoły Pielęgniarsstwa i jej absolwentek“, *Służba Polek na frontach II wojny światowej: materiały sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniach 16–17 listopada 1996 roku*, cz. 3, toim. Elżbieta Zawadzka (Toruń: Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowe”, 1996), lk 183–191.

¹⁸ Zajączkowski, *Lata młodości*, lk 148.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Sajontskowski Witold, Tallinna Aadressbüroo, Aadresslehed, TLA, 1376.1.232.

²¹ Zajączkowski, *Lata młodości*, lk 150.

elas sel ajal Paldiskis. Vähem kui aasta pärast pulmi, 28. juunil 1918 sündis nende esimene tütar Janina.²² See sündmus muutis Zajączkowski käitumist. Tänu oma oskustele leidis ta sadamas tööd. Esialgu laadis ta purjelaevale kartuleid, kuid raske töö väga väikese palga eest ei rahuldanud teda. Otsides paremat sissetulekuallikat, liitus ta eesti kapteni Sandpanki²³ ja Newmanimelise soomlasega. Koos purjetasid nad Soome lipu all purjelaeval Alku, vedades ettevõtte Schifffahrt tarnitavat lasti. See polnud aga nende ainus sissetulekuallikas. Nagu Zajączkowski on meenutanud: „Oli veel üks, tulusam kaup – alkohol!”²⁴ Koos partneritega vedasid nad seda 1918. aasta suvel ja sügisel ebaseaduslikult Eestist Soome.²⁵ Eesti alkoholi madal hind ning soodne vahetuskurss Soome margaga tähendasid, et ühe liitri kohta teeniti kaheksateistkordne tulu. Eestisse naasmisel laadisid nad Alkule tsementi, katusematerjale, rõivaid ja Rootsi lõnga – kohalikul turul väga hinnatud kaupu. Igapäevakaubad ja alkohol polnud aga ainsad, mida Zajączkowski ja tema partnerid vedasid. Ebatavaline „last“, mille Zajączkowski üle Läänemere smugeldas, oli keegi parun M. – Eesti mõisaomanik –, kes tulevase *komandor*’i sõnul ei suutnud sakslastelt saada luba Soome sisenemiseks. Merereis lõppes edukalt – aadlik jõudis sihtkohta. Zajączkowski aga ei kohtunud paruniga enam kunagi. Tänu perekonna sissetulekute järkjärgulisele suurenemisele naasis Johanna Zajączkowska Tallinnasse.²⁶ Pärast seda sõitis Witold Alku pardal veel ainult paar korda. Purjeka seisukord muutus üha halvemaks ja see müüdi lõpuks Wikmani-nimelisele mehele, misjärel laev uppus juba esimesel reisil Liivi lahes. Seniste partnerite teed läksid aga lahku.²⁷

²² Isikutunnistus nr 1504, 1505, Politsei VI jaoskond, isikutunnistuste kontsud nr 1400–1598, 1919, TLA, 186.1.409.

²³ Perekonnanimi Sandpak (Sandbank) oli Eestis üsna levinud. Zajączkowski viidatud isik võib olla Johannes Sandbank (1872–1942), Eesti mereväe viimase ülema Johannes Sandbanki (1901–1954) isa. Sandbank senior lõpetas Käsmu merekooli 1904. aasta kevadel kaugesõidukaptenina. Seejärel õpetas ta Käsmu merekoolis erialaaineid (1919–1930). Siiski ei ole võimalik kindlaks teha, kas Zajączkowski kompanjon oli just Sandbank senior.

²⁴ Zajączkowski. *Lata młodości*, lk 151.

²⁵ Salakaubaveo korralduse kohta Läänemerele sõdadevahelisel perioodil vt: Raimo Pullat ja Risto Pullat, *Morze wódki. Przemysł spirytusu na Bałtyku w okresie międzywojennym* (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2013); eesti keeles Raimo Pullat ja Risto Pullat, *Viinameri: salapiiritusevedu Läänemerele kahe sõja vahel* (Tallinn: Estopol, 2010 ja 2021).

²⁶ Zajączkowski, *Lata młodości*, lk 154.

²⁷ *Ibid.*, lk 158.

Zajączkowski Eestis viibimise aja kõige põnevam osa oli tema teenistus Eesti mereväes. Noor Eesti riik, mis oli iseseisvunud alles 24. veebruaril 1918, pidi vähem kui aasta pärast, kohe Saksa vägede lahkumise järel (novembris 1918) silmitsi seisma idast peale tungivate bolševistlike vägedega, kelle esimene rünnak toimus 22. novembril. Olukord muutus Nõukogude Venemaa vägede pealetungi tõttu üha ohtlikumaks. 1918. ja 1919. aasta vahetusel oli Eesti armee kriisis. Väeteenistusest hoiti kõrvale, mehed deserteerisid kehvasti relvastatud üksustest. Lootust olukorra paranemiseks andis admiral Edwyn Alexander-Sinclairi Briti eskaader, mis jõudis Tallinna reidile 1918. aasta 12. detsembril. Tänu sellele ei ähvardanud Eesti pealinna enam bolševike meredessant ja ühtlasi algasid moodsate Briti relvade tarned.²⁸ Nõukogude Venemaa ekspansiooni ja Tallinnale läheneva Punaarmee tõttu soovis Zajączkowski – nagu ta ise on meenutanud – esialgu Eestist lahkuda. Ohust hoolimata võttis ta aga vastu teistsuguse otsuse. Ühel talvapäeval 1918. aasta detsembris märkas ta mööda tänavat jalutades mobilisatsiooniteadet. Sama kuu lõpus (tõenäoliselt 25. kuupäeval) võttis ta end registreerimispunktis arvele ja astus vabatahtlikult Eesti sõjaväkke. Oma soovil suunati ta mereväkke ja määrati hävitajale Lennuk.²⁹ Kuna laeval olid ohvitseride ametikohad täidetud, võttis Zajączkowski pärast vestlust laeva komandöri, vanemleitnant Georg Veigeliniga (1886–1945) vastu allohvitseri, vanemsignalisti ametikoha³⁰ ja nimetati ametisse 1919. aasta 12. jaanuari päevakäsuga nr 4.³¹ Zajączkowski teenis Lennuki pardal alates 1. jaanuarist 1919.³² Tasub mainida, et sel ajal kuulusid laeva ohvitseride hulka peale eestlaste ka baltisakslased – endised Vene mereväeohvitserid. Meeskonda kuulus ka üks Zajączkowski Peterburi-aegne õpingukaaslane, Eesti mereväe ja sõjalaookirjutuse silmapaistev tegelane kontradmiral Hermann Alexander

²⁸ Jan Lewandowski, *Historia Estonii* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2002), lk 176–177.

²⁹ Lennuk (esialgse nimega *Αετρουιλ (Avtroil)*) oli aastatel 1913–1915 ehitatud Vene hävitaja. 27. detsembril 1918 kaaperdas Briti kuninglik merevägi selle Soome lahel. Eesti mereväe teenistuses nimetas Eesti mereväe ülemjuhataja Johan Pitka selle 1919. aasta 2. jaanuaril ümber Lennukiks.

³⁰ Zajączkowski, *Lata młodości*, lk 161.

³¹ Miiniristleja Lennuk komandöri päevakäsud, 1. jaanuar – 31. detsember 1919, Rahvusarhiiv (RA), ERA.1664.1.1, l. 3.

³² Käsk anti välja hiljem, sest Lennuk oli astunud otse sõjategevusse.

Salza.³³ Enne tegevteenistusse saatmist tehti laevale remont (1919. aasta 3.–5. jaanuaril) – uuendati laevakere veealune osa.³⁴ Seejärel asus hävitaja Lennuk kohe lahingutegevusse. 1919. aasta alguses oli kindral Johan Laidoneri juhitud Eesti Rahvaväes umbes 13 000 meest ning meeste arv kasvas pidevalt.³⁵ 1919. aasta esimestel nädalatel peatati bolševike pealetung ja eestlased alustasid vasturünnakut. Sõjaväe juhtkond tegi Lennukile ülesandeks toetada vaenlase positsioonidele maabuvaid meredessante suurtükitelega.

1919. aasta 6. ja 7. jaanuaril tegi Zajączkowski hävitaja pardal oma esimese reisi Tallinnast Kolga lahte Põhja-Eesti rannikul, kus toetati lähenevaid Eesti jalaväeüksusi.³⁶ Järgmisel päeval, 8. jaanuaril kuulus Lennuk Eesti sõjavägede ülemjuhataja moodustatud salga koosseisu ja toetas Hara lahes maabunud meredessanti (üks Soome vabatahtlike kompanii ja kaks kompaniid Eesti pataljonidest).³⁷

Huvitav fakt on, et oma teenistusaja jooksul kohtus Zajączkowski Eesti mereväe ülema admiral Johan Pitkaga – ühe Eesti iseseisvuse rajajaga.³⁸ Oma mälestustes kirjeldas ta teda kui „legendaarset kuju, kirglikku patriooti ja ennekõike tegusat ja julget meest, kellele valitsus usaldas noore vabariigi mereväe ja kaubalaevastiku juhtimise“.³⁹

³³ Hermann Alexander Salza (1885–1946) – kontradmiral, Eesti merejõudude juhataja, Venemaa keiserliku mereväe ohvitser, sõjaajaloolane, lõpetas Peterburi mereväe kadetikorpuse 1907. aastal mitšmani auastmes. 3.–27. jaanuarini 1919 teenis ta hävitajal Lennuk navigatsiooniohvitserina. Aastatel 1925–1932 oli Eesti mereväe ülem. Langes 1945. aastal Saksamaal Punaarmee kätte ja suri 23. jaanuaril 1946 Moskvas Butõrka vanglas. On avaldanud meresõjandusalaseid käsitusi, sh: „Военно-морское дело“ (Tallinn: s. n., 1922); „Meresõjakunsti ajalugu. Algusest kuni 1914 a.“ (Tallinn: Merejõudude Staap, 1926); „Meresõjakunsti ajalugu. Ilmasõda“ (Tallinn: Merejõudude Staap, 1926); „Dardanellide operatsioon“ (Tallinn: Kindralstaabi VI osakond, 1927).

³⁴ Leonid G. Baszkirow *et al.*, „Niszczyciele Spartak i Awtroil“, cz. III, *Okręty wojenne XII*, nr 53 (3/2002), lk 19.

³⁵ Lewandowski, *Historia*, lk 177. Lisatoetust pakkusid soomlaste, taanlaste, norralaste ja baltisakslaste vabatahtlikud üksused.

³⁶ Miiniristleja Lennuk, laeva päevaraamat, RA, ERA.1664.1.3, l. 15.

³⁷ *Ibid.*, l. 18.

³⁸ Johan Pitka (1872–1944) – admiral, Eesti merejõudude juhataja, üks Eesti Rahvaväe loojaid Vabadussõja ajal. Pitka juhtis kõiki Eesti mereväe operatsioone, sh Riia lähedal sakslaste vastu suunatud mereoperatsioone. 1919. aastal organiseeris ta ka soomusrongide ehitamist. Pärast sõja lõppu emigreerus Kanadasse. Eestisse naasis 1930. aastal. 1940. aastal põgenes Nõukogude okupatsioonivõimude eest Soome, 1944 naasis Eestisse ja jäi sama aasta sügisel teadmata kadunuks.

³⁹ Zajączkowski, *Lata młodości*, lk 163.

Hävitaja Lennuk 1919. aasta märtsis Tallinna sadamas. Karl Akeli foto. Rahvusarhiiv, EFA.114.A.276.85

Mõni päev pärast dessanti Hara lahes läks hävitaja, mille pardal oli Zajączkowski, luureretkele Narva lahele. Hõivati Narva-Jõesuust väljunud puksiir Narova, mida peeti ekslikult Nõukogude hävitajaks.⁴⁰ Missiooni ajal õnnestus Zajączkowski avastada laeval spioon. Temas äratas kahtlusi bolševike pihta suunatud Eesti üksuste suurtükitle ebatäpsus. Laske juhiti raadio teel ning ebatäpsuse põhjust otsides läks Zajączkowski alumisele tekile, kus avastaski spiooni.⁴¹ Selleks osutus Läti komissar nimega Kaur. Pärast lühikesest uurimist admiral Pitka juuresolekul saadeti spioon laevalt minema. Selle juhtumi järel naasis Lennuk Kunda lahte meremiine laadima. Ühtlasi täiendati laevameeskonna koosseisu.⁴²

Seejärel, 1919. aasta 14. jaanuaril osales Zajączkowski Eesti mereväe ajaloo esimesel miiniveeskamisoperatsioonil. Operatsioon toimus Seiskari

⁴⁰ Vt Johan Pitka, *Minu mälestused 1914–1920. Suure Ilmasõja algusest Eesti Vabadussõja lõpuni* (Tallinn: Olion, 1993), lk 87–89.

⁴¹ Zajączkowski, *Lata młodości*, lk 164.

⁴² Miiniristleja Lennuk, laeva päevaraamat, RA, ERA.1664.1.3, l. 24.

saare lähedal ja selle eesmärk oli takistada Nõukogude Balti laevastiku lahkumist Kroonlinnast.⁴³ Operatsioon oli edukas, Eesti vägedel õnnestus vältida bolševistliku laevastiku ohtu.⁴⁴

Kõige suurem ja tähtsam operatsioon, milles Zajączkowski Lennukil osales, oli aga kahtlemata Udria dessant. 1919. aasta 17. jaanuaril suundus hävitaja, millel teenis tulevane Poola *komandor*, Narva lahte ja hakkas pommitama bolševike positsioone (Udria küla lähedal). Samal ajal alustasid umbes 400 Eesti sõdurit ja 600 Soome vabatahtlikku maabumist. Lennuk koos suurtükilaevaga Lembit ja teiste abiüksustega tulistas raudteejaama lähedal paiknevaid vaenlase üksusi. Oma memuaarides kirjeldas Zajączkowski olukorda, kus ta aitas Pitkal lugeda Venemaa kaarti, tänu millele dessant õnnestus.⁴⁵ Seejärel, nagu ta on hiljem meenutanud, sai temast Narva-Jõesuu tuletorni ülem, kust ta pidi juhtima Lennuki tuld.⁴⁶ Zajączkowski vene keele oskus aitas Pitkal ka eduka rünnakuga vallutada Fitinka (Kallivere) küla.⁴⁷ Lennuk jätkas tulistamist hetkeni, kuni dessandis osalenud sõdurid tõid teate bolševike taandumise kohta Narvast. Seejärel tulistas miiniristleja Korffi (Auvere) raudteejaama ja Laagna mõisa. Maabunud üksused liikusid edasi Narva suunas ja kakskümmend haavatud sõdurit naasid oma laevadele. Järgmisel päeval, 18. jaanuaril 1919 kell 10.00 maabusid ülejäänud 800 sõdurit. Udria küla ja Laagna mõisa vallutamise tulemusena dessandi poolt piirati bolševike üksused

⁴³ Miiniristleja Lennuk, laeva päevaraamat, RA, ERA.1664.1.3, l. 26.

⁴⁴ Zajączkowski. *Lata młodości*, lk 162.

⁴⁵ *Ibid.*, lk 166.

⁴⁶ Vt Mati Ōun jt, *Struggles in the Baltic. The Estonian and the British Royal Navies' Operations in the Baltic during the Estonian War of Independence 1918–1919* (Tallinn: Grenader, 2012), lk 97–98. Narva-Jõesuu tuletorn paikneb Soome lahe kaldal Narva jõe suudmes. Tuletorn oli seal juba 17. sajandil. 1808. aastal ehitati Vene mereväe algatusel 16 meetri kõrgune kivist tuletorn. 1870. aastatel tehti ulatuslikke renoveerimistöid, torn ehitati kaheksa meetrit kõrgemaks. Uus tuletorn paigaldati 1886. aastal ja 1903. aastal ajakohastati selle mehhanismi. Tuletorn püsis kuni 1941. aastani, mil sakslaste eest taganevad Nõukogude väed selle hävitasid. 1957. aastal ehitati monteeritavatest raudbetoonelementidest uus 31 meetri kõrgune tuletorn.

⁴⁷ Zajączkowski jutt Pitka vene keele oskuse puudumise kohta tundub kahtlane. Raske on uskuda väidet, et vene kultuuri lähedases keskkonnas üles kasvanud ja Paldiski merekooli lõpetanud mees ei osanud vene keelt. Tasub märkida, et 1900. aastal teenis ta kuus nädalat rannakaitse soomuslaeval Admiral Ušakov ja 1902. aastal töötas Peterburis Mühlentali laevatehases, kus ehitati laevu Vene Vaikse ookeani laevastikule.

Vaivara piirkonnas sisse. Vangi võeti üle 3000 Punaarmee 6. kütidiviisi sõduri. Lõpuks vallutasid Eesti üksused ja Soome vabatahtlikud samal päeval Narva.⁴⁸

Järgnevatel nädalatel osales Zajączkowski bolševike Narva-Jõesuu positsioonide tulistamisel. 24.–25. jaanuaril pommitas Lennuk bolševike positsioone uuesti. Rünnak Narva lahe paremal kaldal sundis vaenlase üksused taanduma. Kaldale saadeti väike dessantkompanii, kes võitles bolševike jalaväeüksuste vastu.

26. veebruarist 2. märtsini 1919 tegi hävitaja reisi Liepājasse.⁴⁹

1919. aasta 20. aprillil vabastati Zajączkowski teenistusest Eesti mereväes.⁵⁰ Ta jäi aga siiski Tallinna. 23. märtsil oli tema perekond kolinud Suur-Kompassi tänavalt aadressile Vene tänav 19–2, kuhu nad jäid kuni oma Eestis viibimise lõpuni.⁵¹ Sel ajal tegeles Zajączkowski tõenäoliselt kaubandusega.⁵² Sõda aga jätkus. Eestlaste sõjategevus bolševike vastu kestis kuni 1919. aasta detsembrini.⁵³

Sõja lõpetanud rahuleping allkirjastati 2. veebruaril 1920 Tartus. Lepingu tingimuste kohaselt tunnustas Venemaa Nõukogude Föderatiivne Sotsialistlik Vabariik Eesti iseseisvust ja Eestit oma naabrina. Leping registreeriti Rahvasteliidu sekretariaadis 12. juulil 1922.⁵⁴

Pärast sõjategevuse lõppu ei lasknud Zajączkowski end sõpradel veenda salakaubavedu jätkama.⁵⁵ Patriotlikest motiividest kantuna ja bolševike ohu tõttu otsustas ta naasta kodumaale ja liituda Poola sõjaväega.⁵⁶ Lõpuks sõitis Zajączkowski koos oma naise Johanna ja tütre Janinaga

⁴⁸ Narva vallutati 1919. aasta 18. jaanuaril. Selle tulemusena langes kogu Eesti ranniku põhjaosa Eesti vägede kätte. Vt Miiniristleja Lennuk, laeva päevaraamat, RA, ERA.1664.1.3, l. 33–35.

⁴⁹ Ibid., l. 79–84.

⁵⁰ Lennuki komandöri käsk Zajączkowski vabastamise kohta (nr 90) oli dateeritud 1919. aasta 27. aprilliga. Vt Miiniristleja Lennuk, komandöri päevakäsud, 1. jaanuar – 31. detsember 1919, RA, ERA.1664.1.1, l. 55.

⁵¹ Tallinna Aadressbüroo, aadresslehed, TLA 1376.1.232.

⁵² Oma päevikus märkis Zajączkowski, et ajas „head äri“, tänu millele „teenis palju raha“.

⁵³ Lewandowski, *Historia*, lk 181.

⁵⁴ Esthonie et République des Soviets de Russie: Traité des Paix, signé à Tartu, le 2 février 1920, *Société des Nations. Recueil des Traités et des Engagements internationaux enregistrés par le Secrétariat de la Société des Nations*, vol. XI (1922), No. 289, lk 30–71.

⁵⁵ Zajączkowski, *Lata młodości*, lk 167.

⁵⁶ Ibid.

24. veebruaril 1920 Tallinnast Varssavisse.⁵⁷ Rongireis Poola pealinna külges läbi Daugavpils.

Kodumaale jõudes astus Zajączkowski sõjaväkke. 11. juulil 1920 võeti ta vabatahtlikuna Poola mereväkke.⁵⁸ Esialgu määrati Zajączkowski 8. sapööripolgu pontoonikompaniisse, mis paiknes Poznańis.⁵⁹ Alles pärast loa saamist korpuseringkonna juhatuselt sõitis ta Varssavisse, sest ei soovinud teenida maaväes. Sõjaministeeriumi mereväeosakonnas ülendati ta kapteniks (ja 1921. aastal majoriks).⁶⁰ Omal soovil viidi ta üle mereväkke ja määrati Toruńis asuvasse mereväestaapi. Aastatel 1920–1921 teenis ta kompaniiülema ametikohal. 1920. aasta suvel moodustas ta mereväepolgu 3. pataljoni koosseisus marsikompanii, mis asus positsioonidele Złotoria külas. Tema kompanii kutsuti lõpuks tagasi Poola vägedele soodsa rindelolukorra tõttu.⁶¹ Mälestustes kirjutas Zajączkowski oma pataljoni lahingutegevuses osalemise luhtumise kohta nii:

Suurte raskustega õnnestus mul luua mingisugune kord ja midagi sõjaväeüksuse taolist, kui olukord rindel ootamatult paranes. Wisła ime mõjutas ka Budjonnõi edasitungi, kes purjetas minema sama kiiresti, kui oli kohale saabunud. Kolmas pataljon vaenlast ei näinud, kuigi see oli ainult mõne kilomeetri kaugusel. Minu kompanii minek Złotoriasse tühistati. Peagi saabus rindelt kuulsuse oreooli mähituna teine pataljon.⁶²

Pärast Poola-Nõukogude sõda, mis lõppes Riia rahulepingu allkirjastamisega 1921. aasta 18. märtsil, jäi Zajączkowski Poola mereväkke. Aasta hiljem, 15. aprillil 1922 sündis tema teine tütar Helena.

⁵⁷ Tallinna Aadressbüroo, aadresslehed, TLA 1376.1.232.

⁵⁸ Witold Zajączkowski isikutoimik, dateerimata registrikaart, CAW WBH, TAP 1769/89/5822, lk 2.

⁵⁹ Zajączkowski, *Lata młodości*, lk 170.

⁶⁰ Witold Zajączkowski isikutoimik, dateerimata registrikaart, CAW WBH, TAP 1769/89/5822, lk 2.

⁶¹ Mereväepolgu 3. pataljoni lahing Złotoria küla lähistel on üks kuulsusrikkamaid hetki selle pataljoni ajaloos. 28. juulil 1920 alistas ta ülekaalukad bolševike väed (Nõukogude poolel hukkus 120 ja langes vangi 35 sõdurit). Mereväepolgu lahingute kohta vt: R. Gintowt-Dziewiałowski, K. Taube, *Zarys historii wojennej pułku morskiego* (Warszawa: s. n., 1933).

⁶² Zajączkowski, *Lata młodości*, lk 172.

Aastatel 1921–1926 vastutas Zajączkowski muu hulgas tulevaste mereväehvitseride koolitamise eest (ta oli Toruńi mereväehvitseride kooli direktor).⁶³ Ülemad hindasid tema tööd kõrgelt. 1929. aastal ülendati ta kaptenleitnandiks (auastmevanusega alates 1. jaanuarist 1929) ja 27. juunil 1935 sai temast *komandor* (auastmevanusega alates 1. jaanuarist 1935).⁶⁴ Tema kõige olulisem panus teenistusse Poola mereväes oli aga Pinski flotilli (hiljem mereväe jõeflotill) juhtimine aastatel 1927–1939.⁶⁵ Ta arendas talle alluvat üksust süstemaatiliselt ja muutis selle tõhusaks jõuks Polesje jõgedel. Poola armee inspektorid hindasid tema juhioskusi väga kõrgelt. Pärast NSV Liidu rünnakut Poola vastu 17. septembril 1939 suundus Zajączkowski Suurbritanniasse. Tema teekond läände viis läbi Läti ja Eesti. Tartus külastas ta oma perekonda, kes oli sinna saabunud juba varem.⁶⁶ Seejärel reisis ta Stockholmi kaudu Pariisi. Seal astus ta 31. detsembril 1939 mereväe peakorteri teenistusse, kust ta suunati Suurbritanniasse. 18. jaanuaril 1940 asus ta mereväekadettide kooli komandandi ametisse Briti mereväebaasis Devonportis Poola mereväe laeval ORP Gdynia (endine reisiaurik SS Kościuszko).⁶⁷ Alates 24. juunist 1941 juhtis ta Kanadas Poola mereväe missiooni, mille eesmärk oli värvata Poola mereväkke vabatahtlikke – Poola päritolu Ameerika Ühendriikide ja Kanada kodanikke. Mereväkke värvatud vabatahtlike vähesuse tõttu missioon ebaõnnestus ning see

⁶³ Zajączkowski oli esimese poolakeelse laevajuhtimise käsiraamatu „Wiedza okrętowa“ (Toruń: Oficerska Szkoła Marynarki Wojennej, 1926) ja artikli „Flotyлле Rzeczne“ (1927) autor.

⁶⁴ Witold Zajączkowski isikutoimik, dateerimata registrikaart, CAW WBH, TAP, 1769/89/5822. *Komandor* on Poola mereväe auaste, mis vastab Eesti mereväekaptenile (maaväe kolonelile). (*Toim.*).

⁶⁵ Pinski flotill (alates 1931. aastast Poola mereväe jõeflotill) oli 1919. aasta aprillis, Poola-Nõukogude sõja ajal moodustatud Poola mereväe lahinguüksus. See paiknes Polesje piirkonnas Pinskis, seilas Pina jõel ja selle lisajõgedel. Tipp-perioodil oli flotillil umbes 40 sõjalaeva ja 50 abilaeva ning 2000 madrust ja ohvitseri. Pärast Nõukogude vägede sissetungi 17. septembril 1939 uputati kõik laevad. Viimasena uputati 1939. aasta 21. septembril Kuźaličyni (poola k Kuźliczyn) lähedal ORP Kraków. Pärast flotilli uputamist osalesid mereväelased 1939. aasta Poola kampaania edasistes lahingutes kindral Franciszek Kleebergi iseseisva lahingugrupi Polesje koosseisus. Pinski flotilli kohta vt lisaks: Józef Wiesław Dyskant, *Flotylla Rzeczna Marynarki Wojennej 1919–1939* (Warszawa: Bellona, 1994).

⁶⁶ Nawrot, *Korpus oficerski*, lk 233; Jerzy Pertek, *Marynarze generała Kleeberga* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1986), lk 209.

⁶⁷ Nawrot, *Z Torunia do Okehampton*, lk 162; Nawrot, *Korpus oficerski*, lk 245–246.

tingis ka Zajązkowski Suurbritanniasse naasmise 1942. aastal. Pärast Teise maailmasõja lõppu jäi ta Inglismaale veel rohkem kui aastaks. 1947. aastal emigreerus ta Kanadasse. Kanadas kohtas ta ka üht eestlast, ja see on tema memuaarides viimane meenutus Eestist. Zajązkowski hämmastuseks oli see mees, Karl Alexander Grünthal (1894–1977) Fitinka (Kallivere) külas võidelnud jalaväeüksuse jaoulem.⁶⁸ Kahest veteranist said lähedased sõbrad.⁶⁹

Esialgu pidas Zajązkowski talu Cooki abaja ääres Keswickis Ontario provintsis. Kui 1957. aastal temaga liitus ka abikaasa Johanna, kolisid nad Torontosse, kus Zajązkowski töötab õigusbüroos. *Komandor* Witold Zajązkowski suri Torontos 19. detsembril 1977 ja on maetud Mount Pleasanti kalmistule (seksioon 48, hauaplats 4808). Tema naine Johanna Kolts-Zajązkowska suri 1982. aastal ja on samuti maetud Kanadasse.⁷⁰

Dokumendid, mis tõendavad Zajązkowski viibimist Tallinnas ja Eesti mereväes, võimaldavad osaliselt rekonstrueerida tema elu Eestis ja sõjaväe-teenistuse käiku. Tallinna Linnaarhiivi allikad kinnitavad tema abielu sõlmimist Johanna Koltsiga, elukohavahetusi ja lahkumist Poolasse pärast Eesti-Nõukogude sõja lõppu. Eesti mereväe ülema päevakäskude põhjal oli võimalik kindlaks määrata tema teenistuse ajaraamid Eesti lipu all. Suureks abiks olid ka hävitaja Lennuk laevapäevikud, tänu millele oli võimalik rekonstrueerida Zajązkowski teenistuskäiku ja kirjeldada tähtsamaid operatsioone, millest ta osa võttis. Neid täiendavad tema 1960. aastatel kirjutatud memuaarid pealkirjaga „Noorusaastad ja maailmasõda Lääne-merel“ („Lata młodości i wojna światowa na Bałtyku“). Siiski tuleb märkida, et need on kirja pandud aastaid hiljem, mil inimese mälu võib teatud sündmuste suhtes olla sageli ekslik.⁷¹ Seetõttu tuleb tema päevikut hinnata kriitilise pilguga ning tema selle eluperioodi edasine uurimine nõuab

⁶⁸ Karl Alexander Grünthal oli Eesti-Nõukogude sõja ajal allohvitser. 1920. aastal abiellus ta Alide Constance Falkenbergiga. Suri Kanadas 1977. aastal. Ta on maetud Kanadas Woodlandi kalmistule Hamiltonis (Ontario).

⁶⁹ Zajązkowski, *Lata młodości*, lk 166.

⁷⁰ Bieniecki, „Komandor Witold Zajązkowski – wybitny oficer“, lk 160.

⁷¹ Eesti-Nõukogude sõja sündmuste ja nende jäädvustamise vahele jääb üle neljakümne aasta. Vt Witold Zajązkowski kiri Józef Unrugile, 1. september 1972, Gdynia mereväearhiiv, 108/A, Poola mereväe ajaloo allikad Teise maailmasõja aastatel – koopiad, lk 1.

põhjalikumate tööd allikate otsimisel.⁷² Tähelepanu väärib ka isiklik aspekt ja katse leida vastus küsimusele Johanna Koltsi perekonna võimaliku mõju kohta Zajączkowski otsusele astuda Eesti mereväkke.⁷³ See *komandor* Witold Zajączkowski eluperiood vajab kindlasti lähemat uurimist. Siinne täiendus Zajączkowski biograafiale võib julgustada Poola mereväe ajaloo uurijaid lähemalt uurima „Polesje vürsti“ elulugu ja tema Eestis veedetud eluperioodi aastatel 1918–1920.

Poola keelest tõlkinud Alias Tõlkeagentuur OÜ

Bibliograafia

Arhiiviallikad

Poola mereväemuuseumi (Gdynias) arhiiv (*Archiwum Muzeum Marynarki Wojennej w Gdyni*)

Poola sõjaväe keskarhiiv (*Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, CAW WBH*)

Akta personalne 1918–1939

Kindral Elżbieta Zawacka Sihtasutus – Pomorze Armia Krajowa ja Poolataride Sõjaväeteenistuse Arhiiv ja muuseum (*Fundacja Generał Elżbiety Zawadzkiej – Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek*)

Katyńi Muuseum, Poola Sõjamuuseumi osakond (*Muzeum Katyńskie – Oddział Muzeum Wojska Polskiego*)

Rahvusarhiiv (RA)

ERA.1664 Miiniristleja Lennuk

Tallinna Linnaarhiiv (TLA)

186 Tallinna ja Nõmme isikutunnistuste kollektsoon

1376 Tallinna Aadressbüroo

⁷² See puudutab eelkõige sündmusi Lennuki pardal. Eriti tähelepanuväärsed on need, milles osales Eesti mereväe ülema Johan Pitka, samuti Kauri-nimelise spiooni avastamise juhtum.

⁷³ Kõige tuntum Eesti-Poola abielu oli Eesti sõjavägede ülemjuhataja kindral Johan Laidoneri (1884–1953) ja Poola aadlisoost pianisti Maria Kruszezwska (1888–1978) vahel. Kindral Laidonerist poola keeles: Tadeusz Zubiński, *Generał Johan Laidoner albo Estonia heroiczna* (Komorów: Antyk – Marcin Dybowski, 2013).

Publitseeritud allikad ja käsikirjad

Esthonie et République des Sviets de Russie: Traité des Paix, signé à Tartu, le 2 février 1920, *Société des Nations. Recueil des Traités et des Engagements internationaux enregistrés par le Secrétariat de la Société des Nations*, Vol. XI (1922), No. 289

Statut Towarzystwa Polsko-Estońskiego w Warszawie (Warszawa: s. n., 1929)

Zajączkowski, Witold, *Lata młodości i wojna światowa na Bałtyku*, mps. (Toronto: s. n. 1970)

Kirjandus:

Baszkirow, Leonid G., Waldre, Andres, Mitiuckow, Nikołaj W. ja Rodriguez, John A., „Niszczyciele Spartak i Awtroil“, cz. III, *Okręty wojenne XII*, nr 53 (3/2002), lk 18–26

Bieniecki, Ireneusz, „Dowódcy Flotyli Rzecznej Marynarki Wojennej (1919–1939)“, *Przegląd Morski* 11 (1998), lk 99–107

Bieniecki, Ireneusz, „Komandor Witold Zajączkowski – dowódca Flotyli Rzecznej w Pińsku (1892–1977)“, *Biuletyn Historyczny Muzeum Marynarki Wojennej* 14 (1995), lk 174–184

Bieniecki, Ireneusz, „Komandor Witold Zajączkowski – wybitny oficer polskiej Marynarki Wojennej (1892–1977)“, *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica* 104 (2019), lk 147–165

Bieniecki, Ireneusz, „Komandor Witold Zajączkowski (1892–1977) – dowódca Flotyli Pińskiej“, *Przegląd Morski* 4 (1990), lk 58–62

Bieniecki, Ireneusz, „Przemyt na Bałtyku w latach I wojny światowej w świetle „Pamiętników“ kmdr. Witolda Zajączkowskiego“, *Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia SG* 10 (1999), lk 55–60

Bieniecki, Ireneusz, „Toruńskie lata dowódcy Flotyli Pińskiej komandora Witolda Zajączkowskiego“, *Nowości* nr 161, 18. august 1992, lk 11

Ciesielski, Czesław, „Witold Zajączkowski (1892–1977) – Komandor, dyrektor nauk Oficerskiej Szkoły Marynarki Wojennej, Dowódca Flotyli Rzecznej w Pińsku“, *Komunikaty Instytutu Bałtyckiego* 43 (1994), lk 42–54

Curtis, Janina, „Wspomnienie pośmiertne o komandorze W. Zajączkowskim“, *Nasze Sygnały: Pismo Stowarzyczenia Marynarki Wojennej* 139 (1978) lk 15–18

Dyskant, Józef Wiesław, *Flotylla Rzeczna Marynarki Wojennej 1919–1939* (Warszawa: Bellona, 1994)

- Gintowt–Dziewałtowski, Romuald, Taube Karol, *Zarys historii wojennej pułku morskigo* (Warszawa: s. n., 1933)
- Herma, Marek, „Książę Polesia. Komandor Witold Zajączkowski. Ostatni dowódca Flotylli Rzecznej Marynarki Wojennej“, *Zapomniane Bandery. Flotylla Rzeczne II Rzeczypospolitej*, toim. Stanisław Januszewski (Wrocław: Ministerstwo Gospodarki Morskiej i Żeglugi, 2019), lk 151–162
- Herma, Marek, „Służba lejtnanta Witolda Zajączkowskiego na okrętach marynarki wojennej Imperium Rosyjskiego w latach 1910–1918“, *Rola polityki i ekonomii i techniki w działaniach zbrojnych na rzekach, morzach i oceanach*, toim. Roman Kochnowski, Jarosław Jastrzębski (Oświęcim: Napoleon V, 2019), lk 39–53
- Jankowski, Stanisław M., „Notes inżyniera Zajączkowskiego“, *Zbrodnia Katyńska po 60 latach: Polityka, nauka, moralność*, Zeszyty Katyńskie 12 (Warszawa: Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej, 2000), lk 57–78
- Kadry Morskie II Rzeczypospolitej*. Tom II, *Polska Marynarka Wojenna*, cz. I, *Korpus oficerów 1918–1947*, toim. Jan Sawicki (Gdynia: Wyższa Szkoła Morska, 1996)
- Kosmowska, Irena W., *Estonja. Kraj i ludzie* (Warszawa: Księgarnia Polska, 1930)
- Lewandowski, Jan, *Historia Estonii* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2002)
- Łossowski, Piotr, *Stosunki polsko-estońskie 1918–1939*, Seria Bałtoznawcza 1 (Gdańsk: Instytut Bałtycki w Gdańsku, 1992)
- Nawrot, Dariusz, *Korpus oficerski Marynarki Wojennej II Rzeczypospolitej* (Warszawa: Bellona, 2005)
- Nawrot, Dariusz, *Z Torunia do Okehampton: Rzecz o Szkole Podchorążych Marynarki Wojennej historią życia jej komendantów pisana* (Gdynia: Wydawnictwo Akademickie AMW, 2010)
- Pertek, Jerzy, *Marynarze generała Kleeberga* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1986)
- Pitka, Johan, *Minu mälestused 1914–1920. Suure Ilmasõja algusest Eesti Vabadussõja lõpuni* (Tallinn: Olion, 1993)
- Pullat, Raimo ja Pullat, Risto, *Morze wódki: przemysł spirytusu na Bałtyku w okresie międzywojennym* (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2013)
- Pullat, Raimo, *Od Wersalu do Westerplatte. Stosunki estońsko-polskie w okresie międzywojennym* (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2003)
- Zajączkowska-Krzyżanowska, Helena, „Z wojennych dziejów Warszawskiej Szkoły Pielęgniarstwa i jej absolwentek“, *Służba Polek na frontach II wojny światowej: materiały sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniach 16–17 listopada*

- 1996 roku, cz. 3, toim. Elżbieta Zawadzka (Toruń: Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowe”, 1996), lk 183–191
- Zajączkowski, Witold, *Wiedza okrętowa* (Toruń: Oficerska Szkoła Marynarki Wojennej, 1926)
- Zubiński, Tadeusz, *Generał Johan Laidoner albo Estonia heroiczna* (Komorów: Antyk-Marcin Dybowski, 2013)
- Tuliszka, Jarosław, *Wyższa kadra dowódcza polskiej Marynarki Wojennej Drugiej Rzeczypospolitej* (Toruń: Adam Marszałek, 2000)
- Õun, Mati, Walter, Hannes ja Sammalsoo, Peedu, *Struggles in the Baltic. The Estonian and the British Royal Navies' Operations in the Baltic during the Estonian War of Independence 1918–1919* (Tallinn: Grenader, 2012)

Kindralstaabi kindralmajor Andres Larka roll Eesti riigikaitse arengus aastatel 1918–1925

Mari-Leen Tammela

Andres Larka (1879–1943) oli Eesti Vabariigi esimene sõjaminister 1918. aasta 24. veebruarist kuni 26. novembrini. Seejärel oli ta 1919. aasta veebruarist kuni 1925. aasta jaanuarini sõjaministri abi (s.o sõjaministri asetäitja), olles selle ameti sisuline kujundaja. Ta oli kahtlemata Eesti riigikaitse kujunemisperioodi üks võtmeisikuid. Andres Larka rollist sel perioodil on aga vähe kirjutatud. Ka Larka ise ei jätnud maha mahukat kirjalikku pärandit. Õigupoolest kirjutas ta üldse üsna vähe. Seetõttu on keeruline välja selgitada tema seisukohti riigikaitseküsimustes, visioone sõjaväest, tulevikuarmeest ja -sõjast ning tema arusaamu sõjakunstist ja riigikaitse juhtimisest. Käesolev käsitlus lähtub küsimusest, millisel määral ja milliste allikate põhjal on võimalik hinnata Larka rolli Eesti riigikaitse kujundamisel aastail 1918–1925.¹

Allikad ja historiograafia

Üldjoontes on Andres Larka elulugu hästi teada. Rahvusarhiivis säilitatavas Sõjavägede Staabi arhiivifondis on säilinud tema teenistustoimik.² Avalikkusele suunatud kirjutistest ilmus 1934. aasta alguses riigivanema kandidaatide ülesseadmise kampaania ajal Eesti Vabadussõjalaste Liidu kirjastusel Larkat tutvustav elulooline brošüür, mis kannab valimiskampaania vaimsust.³ Larka lühielulugu on leitav mitmest entsüklopeediast ja ka Eesti

¹ Artikkel valmis osana Kaitseministeeriumi rahastatud teadusprojektist S-001 „Eesti sõjaline mõte aastatel 1920–1940“.

² Larka, Andres Jaani pg, teenistustoimik, RA, ERA.495.7.2544.

³ *Kindral A. Larka. Põhiseaduse lahingu juht. Vabadussõjalaste poolt Eesti rahvale esitatud kandidaat riigivanema kohale* (Tallinn: EVL, 1934).

Vabaduse Risti kavaleride kohta koostatud koguteostest.⁴ Mõningaid täiendusi varem avaldatud eluloole pakuvad Larka enda 1930. aasta täpsustused leksikoni „Eesti avalikud tegelased“ materjalidele. Ta pidas toimetajaga kirjavahetust, milles täpsustas andmeid enda kohta.⁵ 1939. aastal ilmunud Eesti riigi-, avaliku- ja kultuurielu tegelaste leksikonis Larka elulugu ei ole, ilmselt seetõttu, et ta oli vabadussõjalaste riigipöördekatse ettevalmistamises osalemises 1936. aastal süüdi mõistetud, kuigi 1937. aastal armuandmise korras vabastatud. Leksikonis pole ka nt Jaan Tõnissoni, Ants Piipuga Jaan Teemantit, kes olid silma paistnud autoritaarse valitsemiskorra kritiseerimisega.⁶ Alates 1990. aastatest on Larka elulugu avaldatud muu hulgas Jaak Pihlaku teoses „Karutapjad ja Vabaduse Risti vennad“, kus tema elulookäsitlus on mõnevõrra detailsem⁷ kui koguteoses „Eesti Vabaduse Risti kavalerid“. Lisakonteksti pakub asjaolu, et Larka noorem vend Johannes Larka (1887–1941), kes oli Eesti Vabariigis riigikontrolli revident ja Vigala põllutöökooli õpetaja, oli samuti Vabadusristi kavaler (VR I/3).⁸ Larka elu ja tegevus on pärvinud mõnevõrra tähelepanu seoses tema ümmarguste sünniaastapäevadega.⁹

Ehkki Larka eluloolised andmed on üldjoontes teada, on tema rolli Eesti riigikaitse arengus või koguni riigikaitsepoliitilistes küsimustes käsitletud üsna napilt. Larka osalemisest riigikaitseküsimuste aruteludel esimese põhi-seaduse väljatöötamise ajal on põgusalt kirjutanud ainult Ago Pajur oma Eesti riigikaitsepoliitika arengut käsitlevas monograafias.¹⁰ Alljärgnevalt võrreldakse olemasolevaid allikaid uuesti ja asetatakse need laiemasse konteksti.

⁴ Eesti Vabadusristi kavalerid (Tallinn: Vabadusristi Vendade Ühenduse keskjuhatus, 1935), lk 28–29; Jaak Pihlak, Mati Strauss, Ain Krillo, *Eesti Vabaduse Risti kavalerid* (Viljandi: Vabadussõja Ajaloo Selts, Viljandi Muuseum, 2016), lk 386.

⁵ Vt E.av.teg I trk., EKM EKLA, f 193, f 193, m 20:17. Tulemust vt *Eesti avalikud tegelased. Eluloolisi andmeid*, toim. R. Kleis (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932), lk 145.

⁶ *Eesti riigi-, avaliku- ja kultuurielu tegelased 1918–1938, I* (Tallinn: Eesti Kunstnike Liit, 1939).

⁷ Jaak Pihlak, *Karutapjad ja Vabaduse Risti vennad* (Viljandi: Viljandi Muuseum, 2010), lk 141–142.

⁸ Pihlak, Strauss, Krillo, *Eesti Vabaduse Risti kavalerid*, lk 386–387.

⁹ Nt A[a]vo Savitsch, „Eesti kindralid Vabadussõjas: 130 aastat kindral Ernst Pödderi ja Andres Larka sünnist“, *Kultuur ja Elu* 1 (2009), lk 34–39.

¹⁰ Ago Pajur, *Eesti riigikaitsepoliitika aastail 1918–1934* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999), lk 61 jj.

Ei ole teada, et Larka oleks kirjutanud mõne pikema sõjandusteoreetilise teksti. Küll aga tegi ta kaastööd kõigile tähtsamatele sõdadevahelise perioodi Vabadussõja mälestuskogumikele. 1923. aastal avaldati tema mälestused kogumikus „Iseseisvuse tuleku päevilt“, kus ta kirjeldab koos kindral Aleksander Tõnissoniga Soome põgenemist Saksa okupatsiooni ajal 1918. aasta septembris.¹¹ Eesti Ajakirjanike Liidu välja antud kaheköitelises kogumikus „Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt“ kirjutas Larka Rumeenia rindelt kodumaale tulekust 1917. aasta talvel, välisdelegatsiooniga kohtumisest Kopenhaagenis 1918. aasta oktoobris ja Saksa okupatsioonile järgnenud nädalatest Eestis.¹² Johan Laidoneri 50 aasta juubeliks välja antud mälestusteraamatus meenutas ta õpinguid Nikolai kindralstaabi akadeemias, mis langesid osaliselt kokku Laidoneri õpingu-aastatega selles õppeasutuses.¹³ Koos Larkaga sõjavae organiseerimise kava koostamisest 1918. aasta sügisel Soomes Saksa okupatsiooni eest varjul olles on oma mälestustes kirjutanud Aleksander Tõnisson.¹⁴ Larka ise peatub oma mälestustes sellel kaval üksnes põgusalt,¹⁵ mistõttu tuleb tema seisukohti rekonstrueerida teiste allikate põhjal, mis võivad aga pakkuda ootamatuid ja uusi vaatenurki. Hiljem siirdus Larka poliitikasse, kus avaldas mõtteid näiteks veteranipoliitika kohta.¹⁶ Laiemas plaanis jaguneb tema tegevus kahte ajajärku: karjäär tegevusjärgelase kuni errumine kuni 1925. aastal ning sellele järgnenud periood 1920. aastate teisest poolest kuni 1930. aastate keskpaigani, mil temast kujunes vabadussõjalaste liikumise üks keskseid kujusid ja poliitiline käilakuju. Siinne käsitus keskendub varasemale perioodile, aastatele 1918–1925.

¹¹ A. Larka, „Sõit Soome“, *Iseseisvuse tuleku päevilt. Mälestused* (Tartu: Postimees, 1923), lk 11–15.

¹² A. Larka, „Kaks sõitu“, *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt*, I kd, *Revolutsioon ja okupatsioon 1917–1918* (Tallinn: Rahvaülikool, 1927), lk 185–194; Kindral A. Larka, „Pihkva korpuse retk Tallinna peale“, *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt*, II kd, *Vabadussõda 1918–1920* (Tallinn: Rahvaülikool, 1930), lk 79–82.

¹³ A. Larka, „Akadeemias“, *Johan Laidoner. Mälestusi kaasaeglasilt* (Tallinn: Vabariigi Ohvitseride Keskkogu, 1934), lk 48–53.

¹⁴ A. Tõnisson, „Mälestusi vabadussõja eelpäevilt“, *Päevaleht*, 28. november 1928, lk 5.

¹⁵ Larka, „Kaks sõitu“, lk 185–194.

¹⁶ A. Larka, „Meil tuleb veel lahinguid lüüa“, *Võitlus*, 28. november 1931, lk 2.

Haridustee ja sõjaväeteenistus

Andres Larka sündis 21. veebruaril (ukj 5. märtsil) 1879 Viljandimaal Pilistvere kihelkonnas Kabala vallas Laeva külas mölder Jaan Larka ja Mari Larka (snd Teder) perekonnas.¹⁷ Haridusteed alustas ta Laeva valla-koolis aastatel 1889–1891, jätkas õpinguid Pilistvere kihelkonnakoolis 1891–1894 ning seejärel Eesti Aleksandrikoolis Kaarlimõisas Põltsamaa lähedal 1894–1898.¹⁸ 1899. aasta septembris astus Larka II järgu vaba-tahtliku õigustega reamehena teenistusse 109. Volžski jalaväepolku.¹⁹ Pärast polgu õppekomando kursuse lõpetamist ülendati ta 1900. aasta mais jefrei-toriks ja 1900. aasta augustis jätkas ta väljaõpet Vilno (Vilniuse) sõjakoolis, mille lõpetas 1902. aasta augustis I järgu diplomiga. Kooli lõpetamise järel määrati Larka teenima 113. Staraja Russa jalaväepolku, kus ülendati oktoobris alamleitnandiks ning kus teenis nooremohvitserina mitmel ametikohal.²⁰ 1904. aasta novembris komandeeriti Larka 117. Jaroslavl'i jalaväepolku, mille koosseisus osales ta jaanuarist oktoobrini 1905 Vene-Jaapani sõjas Mandžuurias, kus teenis rindeteenistuse eest Püha Stanislavi III järgu ordeni.²¹

¹⁷ EELK Pilistvere koguduse meetrikaraamat, 1879, RA, EAA.3144.1.66, l. 5p; *Kindral A. Larka, Põhiseaduse lahingu juht*, lk 3. Sünnimeetrikas on tema eesnimi kirjutatud *Andrei*, mis näib olevat kirjutaja suvaline vormistus: tema sulest on meetrikas saanud Andreid kõigist Andrestest, samas kui samal aastal sündinute nimekirjades esineb nimi taas kujul *Andres* nii Larka enda kui ka tema vaderi Andres Radiku puhul. Kirjutaja on käitunud samamoodi ka teiste sel ajal sündinud Andrestega. Meetrikat ja nimekirja ei täitnud sama isik, sest käekirjad on erinevad. Vt EELK Pilistvere koguduse meetrikaraamat, 1879, RA, EAA.3144.1.66, l. 5p, 10; vrd EELK Pilistvere koguduse sündinute nimekirja, 1872–1884 (1879), RA, EAA.3144.1.105, l. 145, 149. Larka perekonnanimi on olnud alati Larka, mitte Lärka, nagu on ringlema läinud. Nimekuju Lärka lasi lendu Larka ise, kui ta väitis seda kirjas Eesti Kirjanduse Seltsile, toetudes Pilistvere kirikuõpetaja 1922. aastal välja antud tunnistusele, kuid sünnimeetrika seda ei kinnita. A. Larka Eesti kirjanduse seltsile, 8.8.1930, EKM EKLA, f 193, m 20:17, l. 2/9.

¹⁸ Pihlak, Strauss, Krillo, *Eesti Vabaduse Risti kavalerid*, lk 386.

¹⁹ Kindralstaabi kindralmajor Andres Jaani p Larka teenistusleht, märts 1920, RA, ERA.495.7.2544, l. 1p.

²⁰ A. Larka teenistusleht, RA, ERA.495.7.2544, l. 1p; 1923. aastal koostatud teenistuslehes ütleb ta esimese ohvitseriauaastme saanud olevat 22. oktoobril 1902. Vt teenistuse leht sõjaministri abi kindralstaabi kindralmajor Andres Jaani p. Larka peale, juuni 1923, RA, ERA.495.7.2544, l. 10p.

²¹ A. Larka teenistusleht, RA, ERA.495.7.2544, l. 1p–2; Sõjaministri abi kindralstaabi kindralmajor Andres Jaani p Larka teenistusleht, dat-ta (sisu järgi 1925), RA, ERA.495.7.2544, l. 4p–5p.

Pärast Vene-Jaapani sõja lõppu, 1906. aasta kevadel, komandeeriti Andres Larka Venemaa Euroopa-osasse tagasi pöörduvate tagavaramväelaste ešloni ülema abiks. Seejärel naasis ta 113. Staraja Russa jalaväepolku, kus ülendati 1906. aasta septembris leitnandiks ja teenis alamväelaste teemaja juhataja, 2. roodu ülema ja alamlipnike kooli juhataja abi ametikohal. 1908. aastal avanes Larkal võimalus sooritada eeleksamid Nikolai kindralstaabi akadeemiasse astumiseks.²² Ta meenutas hiljem, et õppimine akadeemias oli iga nooremohvitseri unistus ning akadeemiasse pääsemiseks tuli läbida väga tihe konkurents: igal aastal kandideeris akadeemiasse 800–1200 ohvitseri, kellest võeti vastu sadakond. Kuna riik kulutas ühe õppuri kohta aastas umbes 10 000 rubla, olid ka standardid kõrged. Õppetöös mahajääjaid järele ei aidatud, järeleksameid ega eksamite edasilükkamist ei võimaldatud. Väljalangenutel tuli akadeemiasse tagasi pöördumiseks teha uued sisseastumiskatsed. Eeleksamid toimusid kirjalikult kohaliku sõjaväeringkonna staabis ning hõlmasid taktikat, poliitilist ajalugu, maateadust, vene keelt ja kahe taktikalise ülesande lahendamist. Kirjalikud katsed edukalt läbinud ohvitserid vabastati ametiülesannetest ja nad said pühenduda augustis toimuvateks lõppkatseteks valmistumisele.²³

1908. aasta veebruaris komandeeriti Larka eeleksamiteks Vilno sõjaväeringkonna staapi, kust naasis polku alles mais.²⁴ Kindralstaabi akadeemiasse pürgijal pidi olema maksimaalselt staabikapteni auaste ja vähemalt kolmeaastane staaž ohvitserina riviteenistuses; katsetele pääsemiseks oli vajalik väeosa ülema soovitus. Larka oli selleks ajaks leitnandi auastmes, mis tähendab, et ta vastas seatud tingimustele. Kirjalikud eeleksamid edukalt läbinuid ootas seejärel 13 suulist eksamit Peterburis, kuhu Larka komandeeriti 1909. aasta augustis.²⁵ Suulised eksamid hõlmasid laia valikut aineid, sealhulgas taktikat, sõjaväelist haldust, fortifikatsiooni, suurtükiasjandust, matemaatikat, ajalugu, maateadust, relvaliikide määrustikke ning saksa ja

²² Kindralstaabi kindralmajor Andres Jaani p Larka teenistusleht, märts 1920, RA, ERA.495.7.2544, l. 5p.

²³ Larka, „Akadeemias“, lk 48–50.

²⁴ Sõjainistri abi kindralstaabi kindralmajor Andres Jaani p Larka teenistusleht, dat-ta (sisu järgi 1925), RA, ERA.495.7.2544, l. 6.

²⁵ Ibid.

prantsuse keelt. Lisaks tuli sooritada katsed joonistamises ja ratsutamises. Eksamite ulatus annab ettekujutuse nii tollastest professionaalsetest nõudmistest noortele ohvitseridele kui ka vajalikust keel(t)eoskusest, samuti heast vene keele oskusest, mis võimaldas mitmekesiseid suulisi eksameid edukalt sooritada. Katsed kestsid kuu aega ning 1909. aasta oktoobris võeti leitnant Larka, aga ka leitnant Laidoner vastu akadeemia nooremasse klassi. Larka ülendati staabikapteniks (alamkapteniks) aasta hiljem – 1910. aasta oktoobris (auastmevanusega 14. septembrist).²⁶ Kolmas hiljem Eestiga seotud isik, kes samal aastal akadeemiasse astus, oli hilisem Tallinna kindluse staabiülem Leonid Kostandi.²⁷ Järgmise aasta sügisel astusid akadeemiasse ka Jaan Soots ja Juhan Tõrvand.²⁸

Akadeemia õppekava oli mitmekülgne ja mahukas. Esimesel kursusel õpiti inseneri- ja suurtükiala, taktikat, geodeesiast, topograafiat, administratsiooni ning üld- ja sõjaajalugu, samuti rahvusvahelist ja riigiõigust; lisaks vene, saksa, prantsuse ja inglise keelt ning harjutati ratsutamist ja praktiliste taktikaülesannete lahendamist. Õppeaasta lõpus tuli enamikus ainetes sooritada üleminekuksamid, v.a vene keeles ja õiguses; järgmisele

²⁶ Larka, „Akadeemias“, lk 48–50; Sõjaministri abi kindralstaabi kindralmajor Andres Jaani p Larka teenistusleht, dat-ta (sisu järgi 1925), RA, ERA.495.7.2544, l. 5p–6.

²⁷ Larka, „Akadeemias“, lk 48. Leonid Vassili pg Kostandi (1883–1920) oli pärit Odessast, lõpetas Nikolai kindralstaabi akadeemia 1912. aastal 1. järgu diplomiga, ülendati 1912 staabikapteniks, 1915 oli Przemysli kindluse staabi vanemadjutandi abi. Seejärel määrati 1915. aasta mais teenistusse Peeter Suure merekindlusse Tallinnas, kus teenis maarinde valitsuse rivijaoskonna ülema kohusetäitjana (oktoobrist 1915), merekindluse maarinde valitsuse operatiivjaoskonna ülemana (augustist 1916) ning maarinde valitsuse staabiülema abi kohusetäitna (maist 1917). Alates 26. aprillist 1917 oli kindluse staabiülema kohusetäitja. Oli 1917. aastal Tallinna tööliste ja soldatite saadikute nõukogu liige ja nõukogu sõja(väe)komitee esimees, toetas Eesti rahvusväeosade asutamist. Vahistati Saksa okupatsioonivõimude poolt ja saadeti 4. juulil 1918 Venemaale välja. 1918. aastal saatis Ülevenemaaline peastaap ta Lääne-Siberi piirkonna Põhja-Jäämere hüdrograafiaekspeditsioonile, Vene kodusõjas osales Põhjarinde valgetes vägedes. 1919. aasta jaanuarist oli ta Murmanskis sõjaväeosakonna ülem, seejärel põhjapiirkonna vägede juhataja direktoraadi kantselei ülem. 1920. aasta algul juhtis Arhangelski rajooni vägesid. 1919. aastal ülendati polkovnikuks. Armees taandumise ajal jäi Arhangelskisse, kus tšekaa ta 1920. aasta veebruaris vahistas. Ta viidi Moskvasse ja hukati 1920. aasta 1. detsembril. Allikas: Костанди Леонид Васильевич, <http://russianestonia.eu/index.php?title=Костанди_Леонид_Васильевич> [30. aprill 2026]. Tema tegevuse kohta 1917. aastal vt: „Võitlused Eesti rahvusväeosade asutamise ümber 10 aasta eest“, II, *Vaba Maa*, 23. aprill 1927, lk 6.

²⁸ Larka, „Akadeemias“, lk 52.

kursusele pääsemise eelduseks oli ka suvise praktika läbimine, mis hõlmas eeskätt topograafilisi töid, taktikalisi ülesandeid ja tutvumist sõjaväe-asutustega. Teisel õppeaastal suurenes erialaainete osakaal: lisandusid strateegia, statistika ja sõjamereasjandus, üldainetest jätkus võõrkeelte õpe. Suurt tähelepanu pöörati praktilistele ülesannetele. Lõpueksamid kestsid peaaegu kaks kuud, millele järgnes välipraktika, sealhulgas topograafilised tööd Pihkva ümbruses ja Varssavi kindlusega tutvumine. Kaheaastase kursuse läbimine tagas akadeemia lõpetamise 2. järgus, kuid õiguse kindralstaabi ametites teenida andis akadeemia lõpetamine 1. järgu diplomiga, milleks tuli pääseda täienduskursustele ja ka need edukalt läbida.²⁹ Üheksakuulistel täienduskursustel kirjutati ja kaitsti töid sõjaajaloo ja taktika alal. Suure osa talvisest õppetööst moodustas strateegiliste ning taktikaliste ülesannete lahendamine, kevadel kanti tööd suuliselt ette. Andres Larka õppis Peterburis Nikolai kindralstaabi akadeemias aastail 1909–1912 ning lõpetas akadeemia 1. järgu diplomiga, mis avas talle tee kindralstaabi-teenistusse. Hea õppeedukuse eest autasustati teda lõpetamisel Püha Anna III järgu ordeniga.³⁰

Akadeemia seaduse kohaselt järgnes õpingutele kohustuslik tähtajaline teenistus sõjaväes. Ka Larka naasis 1912. aasta mais endisesse teenistuskohhta 113. Staraja Russa jalaväepolku, kus ta määrati 7. roodu nooremohvitseriks. 1913. aasta märtsis arvati Larka kui Nikolai kindralstaabi akadeemia täienduskursuse edukalt lõpetanu kindralstaabiohvitseride nimekirja ning määrati oktoobris üheks aastaks 116. Malojaroslavetsi jalaväepolgu 3. roodu ülemaks, kus teenis kuni 1914. aasta 19. juulini. Sellesse ajavahemikku (mai 1912 – juuli 1914) mahtus lisaks riviohvitseri ülesannete täitmisele ka kaks komandeeringut kõrgematesse staapidesse: 20. armeekorpuse staapi ja Vilno sõjaväeringkonna staapi.³¹

²⁹ Vt lähemalt Risto-Pearu Koovit, „Tuntud ja tundmatu – mõistatuslik kolonel Jaan Rink“, *Sõjateadlane = The Estonian Journal of Military Studies* 24 (2024), lk 156–179.

³⁰ Larka, „Akadeemias“, lk 50–53; Sõjaministri abi kindralstaabi kindralmajor Andres Jaani p Larka teenistusleht, RA, ERA.495.7.2544, l. 6.

³¹ Ibid.

I maailmasõjas

Esimeses maailmasõjas osales Andres Larka peaaegu kogu sõja vältel, 1914. aasta juulist kuni 1917. aasta detsembrini.³² Sõja puhkedes komandeeriti ta 40. jalaväediviisi staabi operatsioonide ala vanemadjutandiks ning sama aasta novembris ülendati kapteniks (auastmevanusega septembrist 1914) ning viidi üle kindralstaabi kutseliiki.³³ Diviisi staabis teenides osales ta mitmes suuremas lahingus, sealhulgas 1914. aastal kindral Paul von Rennenkampfi 1. armee koosseisus Ida-Preisimaal ning 2. armee koosseisus Varssavi ja Łódži all, kus diviis oli mõnda aega ümberpiiramisohus. 1915. aasta algul võttis Larka osa lahingutest Rawka jõe joonel Bolimówi piirkonnas, kus sakslased kasutasid Vene rindel esmakordselt ulatuslikumalt keemiarelva. Samal kevadel osales tema diviis lahingutes Pułtuski-Róžani piirkonnas, kus diviis kaotas päeva jooksul ligi 10 000 meest. Järgnes taganemine läbi Poola kuni Nemunase (Neemeni) ülemjooksuni, kus rinne stabiliseerus; enne taandumise lõppu osales diviis ka Saksa ratsaväe läbi-murde likvideerimisel Pastavõ piirkonnas Daugavpilsist (Dvinskist) lõunas ning seejärel positsioonisõjas Drövjatõ järvest põhja pool.³⁴

Teenistus rasketes rindelõikudes kajastus Larkale annetatud autasudes. 1915. aasta jaanuaris autasustati teda Püha Anna IV järgu ordeniga kirjaga „Vapruse eest“, veebruaris lisati varasemale Püha Anna III järgu ordenile mõõgad ja lint, mis tähistasid lahingulisi teeneid. Sama aasta mais pälvis Larka Püha Stanislavi II järgu ordeni mõõkadega.³⁵ 1916. aasta novembris annetati talle ka Püha Anna II järgu orden mõõkadega.

1915. aasta sügisel määrati Larka 5. Siberi armeekorpusse staabi kindralstaabi käsundus-staabiohvitseriks ning ülendati 1916. aastal kindralstaabi

³² Kindralstaabi kindralmajor Andres Jaani p Larka teenistusleht, märts 1920, RA, ERA.495.7.2544, l. 3.

³³ Sõjainistri abi kindralstaabi kindralmajor Andres Jaani p Larka teenistusleht, RA, ERA.495.7.2544, l. 6; E.av.teg I trk jaoks kirjutatud A. Larka, 15. jaanuar 1929, EKM EKLA, f 193, m 20:17, l. 1/2.

³⁴ E.av.teg I trk jaoks kirjutatud A. Larka, 15. jaanuar 1929, EKM EKLA, f 193, m 20:17, l. 1/2–1/3; *Kindral A. Larka. Põhiseaduse lahingu juht*, lk 4.

³⁵ Sõjainistri abi kindralstaabi kindralmajor Andres Jaani p Larka teenistusleht, RA, ERA.495.7.2544, l. 6p.

alampolkovnikuks (auastmevanusega 1915. aasta 19. detsembrist).³⁶ 1916. aastal osales Larka korpus kindral Aleksei Brussilovi juhitud Edelarinde pealetungis Kovali suunal Stohhodi jõel. Positsioonisõda kestis aasta lõpuni ning jätkus Galiitsias 1917. aasta alguses, kus Larkani jõudis ka veebruarirevolutsioon. Alates 1917. aasta jaanuari lõpust teenis ta 5. Amuuri-taguse piirivalvediviisi staabiülemana, märtsis määrati 159. jalaväediviisi staabiülemaks, sellel ametikohal teenis ta aasta lõpuni. Sama aasta septembris lisati tema alampolkovniku auastmevanusele üks aasta. 159. jalaväediviis tegutses alates 1917. aasta märtsist kuni rinde lagunemiseni detsembris Galiitsias ja seejärel Rumeenias, kus Larkani jõudis ka oktoobrirevolutsioon.³⁷ Diviisi koosseis oli rahvuslikult mitmekesine ning Larka on esile toonud ukrainlaste suurt osakaalu, mis viis 1917. aasta teisel poolel mitme üksuse ukrainastumiseni. Eestlasi oli diviisis vähe – umbes 70–80 meest – ja need suunati sügise jooksul järk-järgult kodumaale. Larka lahkus viimaste hulgas, alustades koduteed detsembri teisel poolel. Ta vormistas diviisi juurest lahkumise puhkusel olekuks ning jõudis Eestisse paar päeva enne aasta lõppu.³⁸

Larka kirjutas mälestustes, et olukord Eestis andis vähem lootust, kui ta oli eeldanud, ning enamlaste mõju sõduritele osutus oodatust suuremaks. Mõnevõrra paremas seisus oli Haapsalus tegutsenud 1. Eesti jalaväepolk polkovnik Ernst Põdderi juhtimisel.³⁹ 3. jaanuaril 1918 sai Larka Tallinnas Tõnismäel asunud 1. Eesti jalaväediviisi staabis diviisiülema alampolkovnik Johan Laidonerilt ülesande formeerida suurtükiväebrigaad ja hakata seda juhtima. Selleks suundus Larka mõni päev hiljem Haapsallu.⁴⁰ 20. jaanuariks oli brigaadis 21 ohvitseri, sh arstid ja ametnikud, 801 sõdurit ja 456 hobust, ning formeerimisel oli viis patareid. Töötati keerulistes tingimustes, kus tuli koos eksisteerida punavõimuga, kes takistas rahvuslike üksuste formeerimist.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.; Res. n.ltn Johannes Luikmil'i tõendus, 4. märts 1940, RA, ERA.495.7.2544, l. 30; E.av.teg I trk jaoks kirjutanud A. Larka, 15. jaanuar 1929, EKM EKLA, f 193, m 20:17, l. 1/3.

³⁸ Larka, „Kaks sõitu“, lk 189.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Suurtükiväebrigaadi formeerimise kohta vt lähemalt Ago Pajur, „Sada aastat eesti suurtükiväe sünnist Haapsalus“, *Läänemaa Muuseumi toimetised* (Haapsalu: Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, 2019), lk 195–234.

1918. aasta jaanuari lõpus alustaski Eesti tööliste ja soldatite saadikute nõukogu Eesti sõjaväe sektsioon rahvusväeosade likvideerimist.⁴¹ Suurtükiväebrigaadi formeerimist raskendasid ka teised põhjused: patareiiülemad olid noored, mehed ei tundnud üksteist ning organisatsioon oli alles kujunemisjärgus. Lisaks ei ilmunud kõik Eestisse jõudnud suurtükiväelased brigaadi, vaid valgusid üle maa taludesse laiali ja ka kohale jõudnud mehed kasutasid segast aega vahetevahel ära käimiseks.⁴² Larka kirjutas hiljem, et ta ei jõudnud väeosa tegelikult võitlusvõimeliseks kujundada muu hulgas ka vanemohvitseride nappuse tõttu. Pärast viit nädalat Haapsalus suundus Larka Laidoneri kutsel 1918. aasta 16. veebruaril Tallinna, kus pidi alampolkovnik Jaan Sootsi asemel võtma üle 1. Eesti jalaväediviisi staabiülema ametikoha. Selle ameti pidamine jäi aga katki, sest Eesti tööliste ja sõjaväelaste saadikute nõukogu täitevkomitee sõjaväeosakond võttis 19. veebruaril staabi üle ja ühtlasi saabusid teated sakslaste liikumisest Haapsalu suunas. Larka meenus, et kuna ta ei tundnud Tallinnas teisi Eesti tegelasi peale Laidoneri, kes oli Saksa vägede saabumise eest Eestist lahkunud, siis ta pärast staabi ülevõtmist enamlaste poolt Haapsallu tagasi ei läinud, vaid jäi Tallinna, kus varjas end sugulaste juures.⁴³

Suurtükiväebrigaadi formeerimise aeg oli Larkale tähendusrikas. Ta hindas ka hiljem suurtükiväe rolli väga kõrgeks ning pidas seda väeliiki lahinguväljal tähtsaks, kui mitte määravaks. Kui 1927. aastal avaldati ajakirjas *Sõdur* 1. Eesti suurtükiväebrigaadi 10. aastapäeva puhul pikem ülevaade üksuse loomisest, oli sellele lisatud ka Larka kui üksuse formeerija lühike mõtteavaldus tähtpäeva puhul. Küllap kandis see vähemalt osaliselt ka tähtpäeva vaimu, aga on ainus teadaolev Larka seisukoht tulevikusõja kohta. Ta kirjutas:

Tulevases sõjas otsustab lahingu tuli. Kes lahinguväljal rohkem tuld tarvitada võib ja seda oskusega teeb – on võitja. Suurtükivägi on tule kõrgem kehastus. Tema puhastab teistele väeliikidele teed edasi liikumisel ja

⁴¹ G. Leets, „Kümne aasta eest. 1-ne Eesti suurtükiväe brigaad 13. XII.1917 – 5. IV. 1918“, *Sõdur* 51/52 (1927), lk 1289–1290 ja 1293.

⁴² Andres Larka Georg Leetsile, 27. november 1927, RA, ERA.2124.2.305, l. 114.

⁴³ Larka, „Kaks sõitu“, lk 189; Andres Larka Georg Leetsile, 27. november 1927, RA, ERA.2124.2.305, l. 115; Ago Pajur, „Eesti rahvuslikud väeosad 1918. aasta kevadtalvel“, *Esimene maailmasõda ja Eesti*, II kd, koost. Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 24 (31) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016), lk 436.

kaitseb neid paigal olles. Need ülesanded panevad suurtükiväe juhtidele lahingu oludes väga rasked nõudmised ette, ja nad peavad tõeste virtuo[o]sid olema omal alal, et neid edukalt täita.⁴⁴

Kuigi Larka oli suurtükiväebrigaadi looja ning tekst oli kirjutatud aasta-päeva puhuks, ei pruukinud need asjaolud mõjutada tema hinnangut suurtükiväe otsustavast rollist lahinguväljal.

Ministrina maapaos. Diviisi plaan

1918. aasta 24. veebruaril kuulutas Eestimaa päästekomitee välja Eesti riikliku iseseisvuse ja päästekomitee päevakäsuga moodustati Ajutine Valitsus, mille sõjaministriks nimetati kindralstaabi ooberst Andres Larka.⁴⁵ Valik Larka kasuks tehti ilmselt proosalisel põhjusel: ta oli sel hetkel lihtsalt parim kandidaat, lühemalt öeldes – ainus kandidaat. Kindralstaabis teeninud ning kindralstaabi akadeemia haridusega vanemohvitseri oli Eestis vähe. 1917. aastal oli neid jõudnud rahvusväeosadesse ainult kolm – peale Larka kui kõige hilisema saabuja veel Johan Laidoner, kellest sai Eesti diviisi ülem, ja Jaan Soots, kellest sai diviisi staabiülem. Kui Laidoner ja Soots 1918. aasta veebruaris Saksa okupatsiooni eest Eestist lahkusid, oli Larka nimetatutest ainus, kes kohale jäi, ja temast sai sõjaminister. Ta alustas kohe ametiülesannete täitmist, osaledes ööl vastu 25. veebruari delegatsiooni liikmena Saue mõisas toimunud läbirääkimistel Tallinna suunas liikunud Saksa üksuste juhtkonnaga. Larkast sai ühtlasi Eesti sõjaväe ülem, tema ja kindralstaabi kapteni Nikolai Reegi eestvõttel moodustati uuesti Eesti diviisi staap, nüüd Eesti sõjaväe staabi nime all, mille senist kompetentsi laiendati ning hakati looma ka jalaväediviisi tüüpkoosseisu mittekuluvaid üksusi.⁴⁶ Saksa okupatsiooni algul pidas Ajutine Valitsus veel mõned koosolekud. 1918. aasta

⁴⁴ Leets, „Kümne aasta eest“, lk 1287.

⁴⁵ Päästekomitee päevakäsk Ajutise Valitsuse loomisest, *Riigi Teataja* 1918, 1, 27. november 1918, lk 2.

⁴⁶ Eesti lugu, EV – 90, Andres Larka, 07.06.2008, <<https://vikerraadio.err.ee/788070/eesti-lugu-ev-90-andres-larka>>; Pajur, „Eesti rahvuslikud väeosad 1918. aasta kevadtalvel“, lk 446–447, 450–453.

12. märtsil ülendati Larka kindralmajoriks (24. veebruarist arvates). Seni oli Larka olnud auastmelt alampolkovnik.⁴⁷ Kindralmajoriks ülendamisega jäi Larkal üks auaste vahele, mis 1934. aasta riigivanemakampaania ajal põhjustas talle probleeme ja tõi kaasa süüdistused ebakorrektses ülendamises. Eesti Vabadussõjalaste Liidu propagandajuhina töötanud Hjalmar Mäe, kes oli Larkale segaduse lahendamisel abiks, väitis, et taoline ülendamine toimus selle tõttu, et Saksa sõjaväega suhtlemiseks vajati kõrgema aukraadiga ohvitseri.⁴⁸ Larka oli sel hetkel ainus Eestis viibiv eestlastest kindralstaabiohvitser ning Mäe nimetatud põhjus tundub loogiline.⁴⁹

Saksa okupatsioonivõim demobiliseeris Bresti rahulepingu tingimustele viidates kõik seni Vene väejuhatuse all olnud üksused ja saatis sõdurid koju. Kuni olukorra täpsustamiseni pidid Liivi- ja Eestimaal korda pidama Saksa politseijõud ning märtsi lõpus ja aprilli algul saadeti järelejäanud Eesti rahvusväeosad laiali. Nende koosseisus olnud ohvitserid ja sõdurid pidi koju saadetama, ära tuli anda Eesti diviisi hobused, relvad, laskemoon ja varustus. Kutseliste ohvitseride majandusliku kindlustuse kohta oli otsus märtsis veel tegemisel, maavalitsuse teenistusse astuma soostuvad ohvitserid pidid selleks kirjaliku ettepanekuga pöörduma ülemkomando poole.⁵⁰ Selle perioodi kohta on Eesti suurtükiväebrigaadi kirjakogus säilinud Larka 1933. aastal kirja pandud mälestused „Eesti abi küsimus Soomele 1918. a. kevadel“. Larka kirjutab, et paljudele sõjaväelastele tundus loomulik asjade käik Saksa okupatsiooni ajal Soome minna, eriti kuna Soomes käisid parajasti „ägedad võitlused [---] punastega“. Ta kirjeldas, kuidas 1918. aasta märtsi lõpus või aprilli algul, kui rahvusväeosade laialisaatmine oli juba teada, pöörduti selles küsimuses ka tema poole ning Eesti sõjaväe staabis asja arutades tuldi otsusele, et organiseeritult Soomele appi minna oleks soovitatav. Saksa tugevat positsiooni arvestades ei pandud väljavaatele lähiajal

⁴⁷ Sõjaministri abi kindralstaabi kindralmajor Andres Jaani p Larka teenistusleht, RA, ERA.495.7.2544, l. 6p; Eesti sõjavägede ülema päevakäsk nr 6 Eesti sõjavägedele, 12. märts 1918, RA, ERA.3581.1.1, l. 9. Päevakäsuga ülendati kindralmajoriks ooberst Aleksander Tõnisson, ooberst Ernst Pödder ja kindralstaabi ooberst Andres Larka. Siin ei viita miski Larka madalamale ehk alamoobersti auastmele, mille üle hiljem tekkis poleemika.

⁴⁸ Hjalmar Mäe, *Kuidas kõik teostus. Minu mälestusi* (Muraste: Matrix Kirjastus, 2005), lk 93–94.

⁴⁹ Vt ka Pajur, „Eesti rahvuslikud väeosad 1918. aasta kevadtalvel“, lk 499.

⁵⁰ Kindralleitnant vabahärra v Seckendorff Eesti Divisjoni komanderile, 20. märts 1918, RA, ERA.2124.2.305, l. 156; Pajur, „Eesti rahvuslikud väeosad 1918. aasta kevadtalvel“, lk 491, 500–504.

Eestis tegutseda kuigi palju lootust. Larka väitel sai ta Ajutiselt Valitsuselt ka põhimõttelise nõusoleku vabatahtlike minekuks Soome, kuid plaan jäi toppama Saksa okupatsioonivõimude juures, kus pärast oma kava tutvustamist Saksa Põhjakorpuse juhataja kindral Adolf von Seckendorffi staabi-ülemale kutsuti Larka paar nädalat hiljem korpuse staapi, kus kindral ise Larkale teatas, et ta luba ei anna. Tegemist oleks võõra riigi asjadesse sekkumisega ja eestlastega ei käidaks ümber kui sõdiva poolega, mis seaks nad asjatult ohtu. Sellega asi kavatsuseks jäigi, sest ilma okupatsioonivõimu loata polnud organiseeritult Soome minek enam võimalik, üksikud omal käel minejad poleks aga suutnud kuigi palju ära teha. Larka hindas veel, et kuigi keeldumise põhjus oli otsitud, sest punased ei pidanud mingitest konventsioonidest niikuinii kinni, oli see lõpuks kasulik just eestlastele endile, sest okupatsioonivõim langes juba mõne kuu pärast ning nüüd kulusid kõik kodumaal olevad sõjaväelased ka Eestile ära.⁵¹

Tegemist võis olla 1918. aasta kevade algatusega, mis jäi lühiajaliseks ning millele Saksa okupatsioonivõim kiiresti kriipsu peale tõmbas. Vastupidiselt sellele kirjutas Richard Tammemägi 1939. aastal ülevaates salajasest sõjalisest organiseerumisest 1918. aasta Saksa okupatsiooni ajal eelkõige ohvitseride hulgas, et just Ajutine Valitsus ei soosinud eesti ohvitseride kodumaalt väljaminekut. Rahvusväeosade laialisaatmise teadet olevat arutatud Ajutises Valitsuses ja jõutud seisukohale, et need võiksid jääda seisukorda, mis võimaldaks vajaduse korral kiiresti uuesti kokku tulla.⁵² Tegemist pidi olema mitteametlike aruteludega, sest säilinud ametlikes dokumentides neist märke ei ole.⁵³ Eelkõige tähendas valmisolek sõjaväelaste omavahelise kontakti säilitamist ning selle vältimist, et ohvitserid kodumaalt välja ei läheks ega ka sakslaste teenistusse ei astuks. Tegelikuses oli sideme säilitamisega siiski raskusi, sest liikumispiirangud ja okupatsioonivõimu surve ohvitseridele ei soosinud tihedat lävimist. Ülevaates hinnati, et tõhusamalt edenes ülemaalse usaldusmeeste võrgustiku

⁵¹ A. Larka, „Eesti abi küsimus Soomele 1918. a. kevadel“, 16. jaanuar 1933, RA, ERA.2124.2.305, pagineerimata.

⁵² Leitnant R. Tammemägi, „Eesti rahvuslike võitlusjõudude salajane organiseerimine Saksa okupatsiooni ajal“, 1939, RA, ERA.2124.3.1413, l. 2.

⁵³ Eesti Ajutise Valitsuse Saksa okupatsiooni aegsed koosolekute protokollid, 8.–12. märts 1918, RA, ERA.31.1.7.

korraldamine, kes pidid andma valitsusele regulaarselt teateid meeleoludest kohtadel ning muu hulgas ka registreerima peidetud relvad ja laskemoona.⁵⁴ Võib oletada, et neile andmete saamiseks sai Larka osutada ka sama aasta sügisel välisdelegatsioonile Eesti olukorrast ülevaadet andes. Ernst Põdderi järgi oli Andres Larka andnud korralduse vajaduse korral uuesti kokku tulla, kuid pole teada, kas see puudutas ainult staape või ka üksusi ning millises ajaraamis.⁵⁵ Aleksander Tõnissoni mälestuste järgi osales Larka Põdderi kõrval põrandaaluse omakaitse töö korraldamises ning kui Saksa võimud sellest salajasest organiseerimistööst teada said, anti korraldus Larka vangistada.⁵⁶ 1918. aasta septembris põgenes Larka koos Aleksander Tõnissoniga Soome, mida Larka on lähemalt kirjeldanud oma trükis ilmunud mälestustes.⁵⁷ Sõideti eesti meremeeste kaasabil ärimees Leo Simsivarti jahiga ning Helsingis sai Larkast sidepidaja kodumaaga meremeeste vahendusel.⁵⁸

Andres Larka panuseks Eesti riigikaitse kujundamisel on hiljem rahvaväe struktuuri aluseks saanud sõjaväe organisatsiooni kava, mille ta töötas välja Soomes koos kindralmajor Tõnissoniga. Kava nägi ette 12 000-mehelise maaväe diviisi loomist Eesti julgeoleku kindlustamiseks. Selle koosseisu pidid kuuluma juhatus, kuus jalaväepolku, ratsaväepolk, suurtükiväepolk ja inseneripataljon. Diviisi struktuur oli detailselt lahti kirjutatud, kuid teisalt puudusid selgitused sõjaväe komplekteerimise viisi, paiknemise või riigikaitse üldiste põhimõtete kohta. Kava mustand kandis Tõnissoni sõnul kuupäeva 17. september 1918, millest võib järeldada, et kava hakati koostama kohe pärast seda, kui Larka ja Tõnisson olid end Helsingis sisse seadnud.⁵⁹

⁵⁴ Tammemägi, „Eesti rahvuslikkude võitlusjõudude salajane organiseerimine“, RA, ERA.2124.3.1413, l. 2.

⁵⁵ Mati Kröönström, *Kaptenite ja leitnantide sõda. Eesti sõjaväe juhtkoosseis Vabadussõjas 1918–1920* (Tallinn: Tänapäev, 2010), lk 24.

⁵⁶ A. Tõnisson, „Mälestusi kindral-major A. Larkast“, *Võitlus*, 6. märts 1934, lk 4.

⁵⁷ A. Larka, „Sõit Soome“, *Iseseisvuse tuleku päevilt* (Tartu: Postimees, 1923), lk 11.

⁵⁸ *Ibid.*, lk 15. Ülesõiduga olid seotud kapten Pahlberg ning madrusteks kapten Lepni ja insener A. Sinisoff.

⁵⁹ Tõnisson, „Mälestusi vabadussõja eelpäevilt“, lk 5; Ago Pajur, „Eesti riigikaitse korraldamine Vabadussõja eel“, *Vabadussõja mitu palet. Sõda ja ühiskond aastatel 1918–1920*, koost. Tõnu Tannberg, *Rahvusarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Nationalis Estoniae* 3 (34) (Tartu: Rahvusarhiiv, 2019), lk 62–64.

Andres Larka külastas ametiasjus Soomet ka hiljem. Fotol on Eesti delegatsiooni liikmed laeval teel Helsingisse Vabadussõjas langenud Soome vabatahtlike mälestus-samba avamisele 1923. aasta mais. Vasakult: välisminister Aleksander Hellat, sõjaministri abi kindralmajor Andres Larka, mereväekapten Johannes Herm, kindralleitnant Johan Laidoner. August Vannase foto. RA, EFA.8.A.236.8

Andres Larka on kirjeldanud Eesti sõjaväe arendamise kavade kallal töötamist Soomes maapaos üpris vaevalisena: puudus vajalik kirjandus, nii tema ise kui ka Aleksander Tõnisson olid kabinetitööst võõrdunud. „Olime mõlemad kogu ilmasõja kestvusel ikka väljas liikunud ja oma mõtteid lühikeste käskudena avaldanud. Nüüd korraga istu hommikust õhtuni kodus ja kirjuta pikalt ja laialt asjadest, mis küll hästi tuttavad, aga mis ka, nagu iga seadus, väga täpselt väljendatud pidid olema.“⁶⁰ Üpris kindlasti oli tegemist rahuaja sõjaväe organisatsiooni kavaga. Sellele on viidanud ka Aleksander Tõnisson oma mälestustes.⁶¹ Larka hindas Soomes koostatud

⁶⁰ Larka, „Kaks sõitu“, lk 189–190.

⁶¹ Tõnisson, „Mälestusi vabadussõja eelpäevilt“, lk 5. Vrd Kröönström, *Kaptenite ja leitnantide sõda*, lk 35.

kava mõju Eesti vägede organiseerimisele ja mobiliseerimisele üldiselt positiivselt: „Kuigi meie omad kavad teoreetiliste andmete järele kokku olime seadnud, ja neid pärastpoole Eestis osaliselt olude sunnil muuta tuli, oli sellest tööst sõjavägede korraldamiseks siiski suur kasu, sest meil oli võimalus Soomes asja kõigekülgselt läbi arutada ja mõtelda, milleks kodumaal pärastpoole aeg puudus.“⁶²

Larka külastas 1918. aasta oktoobris ka Eesti välisdelegatsiooni Stockholmis ja Kopenhaagenis. Tema seal esitatud andmed võimaldavad täiendavat ettekujutust Larka kirjalikult fikseerimata kaitseplaanidest ning tema (ja Tõnissoni) seisukohtadest Eesti kaitsevõime tollaste hüpoteetiliste vajaduste kohta. Larka käigust Kopenhaagenisse on olemas vähemalt kaks võrreldavat allikat. Üks neist on Larka enda kirjeldus, teine Ants Piibu kajastus Larka visiidist. Tollal Londonis viibinud välisdelegatsiooni liige Ants Piip kirjeldab Larka külaskäiku delegatsiooni liikmete Eduard Virgo ja Mihkel Martna vahendusel, kes töid andmed Larka jutujamisest 1918. aasta 7. novembril Londonisse kaasa. Larka oli ilmunud Kopenhaagenisse 22. oktoobril ning teatanud, et ta olevat teinud Eestis riigikaitse alal organiseerimistööd, mis seisnes ohvitseride nimetamises, ning igasse valda oli korraldatud kaks meest sõjavägede kokkukutsumiseks. Samas möönis ta, et nende tegevuse tegeliku ulatuse kohta tal ülevaadet polnud. Mobiliseeritavaks hindas Larka kuni 50 000 meest, esialgu võinuks kõne alla tulla mobiliseerida 20 000 meest, kellest 10 000–15 000 tulnuks saata Narva rindele ja ülejäänud jätta maakonnalinnadesse. Lõunarinde jaoks kavasid ei olnud. Relvastuse kohta märkis Larka, et Eestis oli peidetud 15 000 püssi, igapähe kohta 78 padrunit. Vägede moonastamine pidi toimuma valdade kaudu. Välisabi kaasmise teemal avaldanud Larka soovi, et liitlased saadaksid Eestile 6000 meest ja 40 000 püssi, igale 1000 padrunit. Piip võttis kokku, et oleks vaja üks või kaks polku kas rootslasi või liitlasi, eelistatavalt viimaseid, ja Piip järeldas sellest, et Eesti valitsuse liikmed olid liitlastelt abi küsimise heaks kiitnud.⁶³

⁶² Larka, „Sõit Soome“, lk 15.

⁶³ Ants Piip, *Tormine aasta. Ülevaade Eesti välispoliitika esiajast 1917.–1918. aastal dokumentides ja mälestusis*, 2. trükk (Stockholm: Vaba Eesti, 1966), lk 337–338. Teisal väidetakse, et Larka ilmunud Skandinaavia delegatsiooni juurde 20. oktoobril, misjärel pidas delegatsioon konkreetseid läbirääkimisi Rootsiiga Eesti toetamiseks sõjavägede ja relvastusega, sest *de facto* tunnustus oli Eestile Rootsilt saavutatud 1918. aasta septembris. Piip, *Tormine aasta*, lk 339.

Oli ju Larka endiselt Ajutise Valitsuse sõjaminister. Eesti soovid anti Briti välisministeeriumis juba 9. novembril professor James Young Simpsonile suuliselt edasi.⁶⁴

Piip kasutas Larkalt saadud andmeid ära ka kirjas Briti välisministrile 19. novembrist 1918, esitades soovi, kus taotles liitlasvägede ajutist kohalolekut korra tagamiseks kuni Eesti enda vägede formeerimiseni. Eesti sõjaministeeriumi mobilisatsiooni- ja kaitsekava kohaselt, nagu Piip Larkalt saadud andmeid nüüd nimetas, piisanuks 6000 meest, Eestist võinuks tema väitel mobiliseerida 200 000 meest (Larka oli kõnelnud 20 000 meest), 2–3 nädala jooksul oleks vaja neist mobiliseerida umbes 50 000.⁶⁵ Larka antud arvud läksid igatahes ringlema, isegi kui suurusjärg aja jooksul meelega või kogemata kasvas. Võib väita, et Andres Larka osales Eestile välisabi korraldamises. Ta oli seda teinud nähtavasti juba varemgi, sest välisdelegatsiooni liikmetel oli info Larka külaskäigust Suurbritannia Helsingi konsuli juurde.⁶⁶

Larka enda mälestustes on Kopenhaageni-käigu rõhuasetused mõnevõrra teistsugused. Tegemist ei olnud juhusliku reisiga, vaid ta sõitis seetõttu, et Eesti välisesindajad Stockholmis ja Kopenhaagenis olid hakanud oktoobris tungivalt nõudma temaga kohtumist. See oli igati arusaadav, sest Larka oli ainus Eesti valitsuse liige väljaspool Eestit, kes oli vabaduses ja sai valitsuse tegevusest ning olukorrast Eestis mingi ülevaate anda. Larka sõitiski Adu Luha valenime all Helsingist Turu kaudu Stockholmi ja sealt omakorda Malmö kaudu Kopenhaagenisse, kus kohtus 22. oktoobril Jaan Tõnissoni, Mihkel Martna ning Karl Menninguga. Kui võrrelda andmeid, mida välisdelegatsioon Larkalt sai, sellega, mida ta ise arvas end teadvat, siis Larka pisendab oma rolli, öeldes, et Ajutise Valitsuse tegevusest ei teadnud ta enam midagi, kuna oli juba üle kuu Eestist ära, ning informatsioon üle lahe käivatelt meremeestelt oli vaevalt midagi enam kui kuulujutud. Kokkuvõttes võis Larka enese sõnul teatada üksnes seda, et rahvas on Saksa okupatsiooni vastu ning Eesti välispoliitika on endiselt liitlastele orienteeritud.⁶⁷

⁶⁴ Piip, *Tormine aasta*, lk 337–338.

⁶⁵ Ibid., lk 339.

⁶⁶ Ibid., lk 312.

⁶⁷ Larka, „Kaks sõitu“, lk 190–191.

Larka märgib mitmel pool, et talle oli suureks takistuseks pikk eemalolek Eestist maailmasõja aastail, mistõttu ta ei tundnud Eesti avaliku elu tegelasi ega orienteerunud täiel määral poliitilisel maastikul.⁶⁸ Samavõrra oli ka tema nimi ja isik Eesti seltskonnale, sealhulgas välisdelegatsiooni liikmetele, võõras. Sel ajal kuulusid välisdelegatsiooni Jaan Tõnisson, Karl Robert Pusta, Mihkel Martna, Karl Menning, Ferdinand Kull, Eduard Virgo ja Ants Piip. Larka oli neile koguni nii tundmatu, et kui välisdelegatsiooni liikmed külastasid 1918. aasta 16. märtsil Rootsi välisministrit, ei nimetatud seoses Eesti iseseisvaks kuulutamise ja valitsuse koosseisuga sõjaministrina mitte Larkat, vaid Laidoneri. Ajalehes Naš Vek avaldatud Eesti Ajutise Valitsuse koosseisu nimekiri oli küll selleks ajaks delegatsiooni liikmeteni jõudnud, kuid et seal sõjaministriks märgitud kolonel Larko nimi polnud ühelegi välisdelegatsiooni liikmele tuttav, arvati, et Vene leht oli teinud Laidoneri nime kirjutamisel trükivea, ning välisdelegatsiooni aktides jäi Larka asemel sõjaministriks Laidoner.⁶⁹

Andres Larka ja Aleksander Tõnisson naasid Eestisse mõni päev pärast Saksa okupatsiooni lõppu, 1918. aasta 13. novembri hommikul. Ettevaatuse mõttes randuti Viimsis, kuid Tallinnas leidsid nad Ajutine Valitsuse juba Jaan Raamoti korteris koosolekut pidamas ning Larka sai kohe alustada sõjaministri ametikohustuste täitmist.⁷⁰ Ajutise Valitsuse protokollides märgitakse Larka osalust juba 13. novembri õhtusel koosolekul, kus arutati maakaitse korraldust ning välisabi võimalusi.⁷¹ Larka hinnangul võis Soomest arvatavasti saada relvi, kuid mitte mehi. Tal oli selleks ajaks info Kopenhaageni Briti saatkonnast, et „siia“ – seega Läänemerele – saadetakse sõjalaevu.⁷² Prantsuse konsulilt Helsingis oli Larkal informatsioon kõigi liitlasriikide laevade saabumisest. Samal koosolekul otsustas Ajutine Valitsus alustada kohe sõjaväe organiseerimist ning Larka sai ülesande töötada välja mobilisatsioonikava. Seega läks Soomes koostatud sõjaväe kava nüüd kohe

⁶⁸ Larka, „Kaks sõitu“, lk 189–191.

⁶⁹ Piip, *Tormine aasta*, lk 132–133.

⁷⁰ Larka, „Kaks sõitu“, lk 194.

⁷¹ Ajutise Valitsuse koosoleku protokoll, 13. november 1918, RA, ERA.31.1.8, l. 5–5p.

⁷² Larka oli Kopenhaagenis kasutanud võimalust kohtuda ka Briti sõjaväe esindajaga, keda ta informeeris Saksa vägede ja kohalike olude kohta Eestis. Kohtumise oli kokku leppinud Jaan Tõnisson. Larka, „Kaks sõitu“, lk 191.

kasutusse. Sõjaministri ülesandeks jäi ka korraldada Naissaare patareide ülevõtmine ja kaitse.⁷³ Larkal tuli järgmistel päevadel tegeleda ka rannakaitsega, mis oli endiselt sakslaste käes, samuti jäeti sõjaministri hoolde kaitse Pihkva suunal ja sealne Põhjaarmee⁷⁴, aga ka läbirääkimised sakslastega Narva rinde kaitsest ja vajaduse korral kaitsetele tasu maksmisest.⁷⁵

1918. aasta 16. novembril toimus Raekoja platsil valitsuse uues asukohas endise Vene mereväehvitseride kasiino ruumides riigi- ja ühiskonnategelaste ning mõne vanema sõjaväelase osavõtul laiem nõupidamine, kus otsustati sundmobilisatsiooni asemel minna vabatahtliku värbamise teed. Maakondadesse saadeti üleskutsed, kuid arvamused sellise mobilisatsiooni edu kohta läksid algusest peale lahku.⁷⁶ Sõjaminister Larka rõhutas oma salajases korralduses Ajutise Valitsuse üleskutse juures, mis saadeti maakonna rahvaväe komisjonide esimeestele, et vältima peaks seda, et rahvaväkke pääseks „korratu element, kes Eesti iseseisvuse ideed ei toeta, kurjategijad, vargad ja muud kahtlased isikud“, ning et selliste isikute kohta informatsiooni edastamist maakondade rahvaväe komisjonide esimeestele oodatakse vallavanematelt.⁷⁷ 23. novembril maanõukogule riigikaitsearuannet esitades möönis Larka, et kindel võis tol hetkel olla üksnes selles, et maa sisekorra hoidmiseks oli vajalik arv mehi olemas, mõnest maakonnast võis neid saata isegi Narva piirile, kuid välisrännaku tõrjumiseks sellest ei piisaks. Seetõttu oli Ajutine Valitsus otsustanud hakata formeerima rahvaväge, kutsudes teenistusse astuma 21–35-aastaseid mehi. Värbamine oli esialgu vabatahtlik ja selle alusel pidi kokku kutsutama 25 000 meest, sh kõik arstid ja ohvitserid.⁷⁸ Sealsamas möönis Larka, et vabatahtlikkuse alusel rahvaväe moodustamine läks väga visalt ja see kuulutati välja eelkõige lootuses, et maakaitse vajadus oli rahvale piisavalt selge – mida aga ei juhtunud. Nii teataski Larka nüüd, et ka sundmobilisatsiooniks on kõik

⁷³ Ajutise Valitsuse koosoleku protokoll, 13. november 1918, RA, ERA.31.1.8, l. 5–5p.

⁷⁴ Ajutise Valitsuse koosolekul protokoll, 14. november 1918, RA, ERA.31.1.8, l. 6.

⁷⁵ Ajutise Valitsuse koosoleku protokoll, 17. november 1918, RA, ERA.31.1.8, l. 13–14.

⁷⁶ Tõnisson, „Mälestusi vabadussõja eelpäevilt“, lk 5.

⁷⁷ Sõjaminister Larka maakonna rahvaväe komisjoni esimehele, salajane, 16. november 1918, RA, ERA.496.4.551, l. 26–27.

⁷⁸ Larka ettekande põhjal oli Tallinnas 3345 kaitseliitlast, kes kõik olid relvastatud püssidega. Üleriigiline kaitseliitlaste arv polnud talle teada.

vajalikud eeltööd tehtud ja maakondadele pidid samal päeval saadetama vajalikud materjalid: mobilisatsioon pidi välja kuulutatama 30. novembril ja hõlmama 21–24-aastasi mehi.⁷⁹

Just sellised momendid võivad tekitada küsimuse, miks sõjaminister end tugevamalt ei kehtestanud. Mati Kröönström on õigustatult viidanud ka üli-liberaalsetele meeleoludele veel Vabadussõja alguses, sealhulgas maapäeva esimehe Ado Birgi nõudmisele anda rahvaväe koosseisude kinnitamine maapäeva kompetentsi.⁸⁰ Ilmselt maksis ka Larka lõivu revolutsioonistaasta meeleoludele ja poliitilistele hoiakutele.

Vabadussõjas

Andres Larka oli sõjaministri ametis 1918. aasta 26. novembrini. 27. novembril ametisse astunud Ajutise Valitsuse uues koosseisus sai pea- ja sõjaministriks Konstantin Päts.⁸¹ 26. novembrist nimetati Larka sõjaministeeriumi peastaabi ülemaks.⁸² Peastaap vastutas mobilisatsiooni ja sõjalise väljaõppe korraldamise ning väeüksuste formeerimise eest. Pärast sõjavägede ülemjuhataja ametikoha loomist ja Johan Laidoneri ametisse nimetamist 23. detsembril asus peastaabi ülema ametikoht sõjavägede ülema otsealluvuses. Sama struktuurimuudatusega loodi 1919. aasta 23. veebruaril ülemjuhataja staap polkovnik Jaan Sootsi juhtimisel ning Peastaap nimetati Korraldusvalitsuseks ja Operatiivstaap Kindralstaabi valitsuseks.⁸³ Alates 1919. aasta veebruarist määrati Larka sõjaministri abiks.

Peastaabi ülemana rõhutas Larka kontrolli tsentraliseerimise vajadust, nõudes muu hulgas, et kõikide ohvitseride, ametnike ja eraisikute ametisse võtmine ning ühest ametist teise ümberpaigutamine jääks ainult tema

⁷⁹ Maanõukogu protokoll nr 62a, 23. november 1918, RA, ERA.78.1.114, l. 4.

⁸⁰ Kröönström, *Kaptenite ja leitnantide sõda*, lk 58.

⁸¹ Ajutise Valitsuse deklaratsioon, 30. november 1918, *Riigi Teataja* 1918, 3, lk 6.

⁸² Sõjaministri abi kindralstaabi kindralmajor Andres Jaani p Larka teenistusleht, RA, ERA.495.7.2544, l. 6p.

⁸³ Eesti Ajutise Valitsuse koosolek, 14. detsember 1918, RA.ERA.31.1.8, l. 69p; Sõjavägede ülemjuhataja päevakäsk nr 8, 26. detsember 1918 Tallinnas, RA, ERA.495.6.8, l. 1; Kröönström, *Kaptenite ja leitnantide sõda*, lk 57.

otsustada.⁸⁴ Tema korralduste seas oli ka relvastuse kvaliteedikontroll. Kasutusel olevate tulirelvade kvaliteedi hindamiseks andis Larka 1918. aasta 29. detsembril korralduse testida nädala jooksul kõiki kasutusel olevaid püsse. Igas väeosas tuli selleks valida head laskurid, kes pidid ohvitseride juhatusel läbi viima märkilaskmised tiirudes või laskeplatsidel. Samuti tuli enne relvade väljaviimist laost või töökodadest teha proovilaskmised. Laskeharjutustel tuli Larka korraldusel juhendada Vene sõjaväe märkilaskmise seadusest.⁸⁵

Uuemas sõjaajalookirjanduses on arutletud selle üle, miks ei kasutatud Vabadussõja algul ära Larka täit potentsiaali ning ta jäi kogu sõja ajaks sõjaministri abina tagalasse ega jõudnud rindele. Keskasutustes ja staapides oli kindralstaabi ohvitseridest suur puudus ning Larka tagalasse sõjaministri abi ametisse jäämine polnuks justkui piisav, arvestades tema taset – kindralstaabi akadeemia haridust – ja teenistuskogemust. Viidatud on Larka positsioonile Eesti sõjaväe juhi ning Vabadussõja algul peastaabi ülemana ning ka tema kõrgemale aukraadile, kui sel ajal oli polkovnik Laidoneril.⁸⁶ On osutatud ka korraldava kõva käe puudumisele sõjaväes 1918. aasta detsembris ning sellele, et Larka isikuomadused ei kandnud välja vägede ülemjuhataja positsiooni: ehkki kohusetundlik ja kogenud sõjaväelane, käis selline roll talle üle jõu, sest iseloomult olevat ta olnud pigem tagasihoidlik ja passiivne.⁸⁷ See võib olla liialdus, kuid väärib siiski nüansseeritumat käsitlemist.

Larkat on kirjeldatud kui meeldivat, kuid tagasihoidlikku, ka kinnist inimest.⁸⁸ Kuigi isikuomadused võivad mängida oma rolli, tuleks küsimust

⁸⁴ Peastaabi päevakäsk nr 13, 22. detsember 1918, RA, ERA.2315.1.7b, l. 16.

⁸⁵ Peastaabi päevakäsk nr 18, 29. detsember 1918, RA, ERA.2315.1.7b, l. 21.

⁸⁶ Kröönström, *Kaptenite ja leitnantide sõda*, lk 58, 60.

⁸⁷ Reigo Rosenthal, *Laidoner – väejuht. Johan Laidoner kõrgema operatiivjuhi ja strateegia kujundajana Eesti Vabadussõjas* (Tallinn: Argo, 2008), lk 32–33.

⁸⁸ Eesti välisdelegatsiooni liige Ferdinand Kull, kes kohtus Larkaga 1918. aasta oktoobris Stockholmis, iseloomustab Larkat kui sümpaatset, kuid väga kinnise iseloomuga meest, kes oma sammudest Helsingi Briti konsulaadis rääkis niivõrd tagasihoidlikult, justkui oleks Eesti rahvusväeasjade formeerimine Murmanskis olnud brittide, mitte Larka algatus. Ferdinand Kull, *Mässumehi ja boheemlasi. Mälestusi 1905. aasta revolutsionäridest, vanglatest ja Pariisi eesti kunsti-boheemkonnast; Esimesi Eesti diplomaate. Mälestusi Eesti välisdelegatsiooni tegevusest 1918. aastal*, Eesti Mälu 27 (Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010), lk 243. Sellest iseloomustusest ilmneb, et Larka ei soovinud esile tükki, kuid see ei ütle otseselt midagi tema võimete kohta.

käsitleda laiemalt kui üksnes Vabadussõja esimeste nädalate kontekstis, alustades juba Larka sõjainistriks saamise asjaoludest, millest oli eelnevalt juttu. Kui Konstantin Päts kutsus Johan Laidoneri 1918. aasta märtsis tagasi kodumaale, vahendas ta muu hulgas informatsiooni ohvitseride nurinast sõjaväe kõrgema juhtkonna pehmuse üle. Eraldi viitas Päts sellele, et rahul ei olda Eesti sõjaväe staabi (seda juhtis Reek) tööga, ja märkis, et Laidoneri ja Sootsi igatseti tagasi.⁸⁹ Siit on loogiline tõstatada küsimus, kas Larkast oleks ülepea saanud sõjainister, kui Laidoner või Soots oleks Ajutise Valitsuse moodustamise ajal Eestis olnud, ning ka Pätsi kiri näib sellele viitavat.

Samal ajal tuleb rõhutada, et Larka oli õppinud kindralstaabiohvitseriks ja teeninud staapides kogu Esimese maailmasõja vältel ning isikuomadused, mida teisel välja tuuakse – tugev kohusetunne, visadus, püsivus, asjatundlikkus⁹⁰ –, tegid temast väga hea ametniku, kelle rolli bürokraatia-aparaadi käivitamisel ei saa alahinnata.

Võib-olla polegi asjakohane rõhutada mitte niivõrd Larka eemale jäämist rindelt, kuivõrd kõnelda õigetest inimestest õigetes ametites Vabadussõja ajal. Seni on neist tähelepanu pälvinud eelkõige Johan Laidoner ülemjuhatajana. Siia kõrvale võiks seada Larka struktuuride ülesehitaja ning sõjaväeaparaadi käigus hoidjana. Isegi kui ta Vabadussõja ajal väeosi ei juhtinud ega käinud ka rindel, nagu kriitikud talle hiljem ette heitsid.⁹¹ Larka igatahes paistab silma võimeka administraatorina, mis ongi staabiohvitseri ülesanne.

Ei saa ka väita, et Larka oleks ise kuidagi oma võimeid ülehinnanud, korralduslikest probleemidest kõrvale hoidnud või neid eiranud. Pöördumine sõjainistri poole 1918. aasta 1. detsembril ettepanekuga koondada kõik sõjalised jõud ühise juhtimise alla kannab sõjainistri abi Tõnis Jürise ning operatiivstaabi ülema polkovnik Laidoneri allkirja kõrval ka peastaabi ülema kindralmajor Larka allkirja.⁹² Kui Johan Laidonerist sai

⁸⁹ Pajur, „Eesti rahvuslikud väeosad 1918. aasta kevadtalvel,“ lk 491.

⁹⁰ Tõnisson, „Mälestusi kindral-major A. Larkast“, lk 4.

⁹¹ Rein Marandi, *Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937*, I. *Legaalne periood (1929–1934)* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1991), lk 383.

⁹² Sõjainistri abi, operatiivstaabi ülem ja peastaabi ülem sõjainistrile, ärakiri, 1. detsember 1918, RA, ERA.2315.1.9, l. 5.

Pea- ja sõjaminister Konstantin Päts koos sõjaministeeriumi ohvitseridega 1919. aasta mais. 1. rida (vasakult) ministri adjutant lipnik Arnold Niggol, ministri abi kindralmajor Andres Larka, Konstantin Päts, ministri käsundusohvitser leitnant Nikolai Vildenau; 2. rida (vasakult) ministri sideohvitser lipnik August Schönberg, ministri sekretär leitnant Richard Övel, asjaajaja sõjaväeametnik Voldemar Kattenberg, ministri läviohvitser lipnik Wilhelm Mend. Karl Akeli foto. RA, EFA.10.6.12

1918. aasta detsembris ülemjuhataja, siis jäi Larka vastutada suur osa tagalast. 1919. aasta jaanuari lõpus vabastati Tõnis Jürine omal soovil haiguse tõttu sõjaministri abi ametist ning alates 1. veebruarist nimetas Ajutine Valitsus Larka sõjaministri abiks.⁹³ Alates 24. veebruarist sai temast ka ajutine tagavaravägede ülem (ametis kuni 28. oktoobrini 1919), 2. maist oli ta lisaks veel Tallinna garnisoni ülem (ametis kuni 1920. aasta 29. märtsini) ja 1919. aasta 28. oktoobrist sõjaväeringkonna ülem (kuni 1920. aasta

⁹³ „Kohalikud“, *Maaliit*, 28. jaanuar 1919, lk 3; Nimetused, 7. veebruar 1919, *Riigi Teataja* 1919, 7, lk 51–52.

Riigivanem Konstantin Päts riigivisiidil Soomes 1922. aasta mais. Istuvad (vasakult) Soome välisminister Rudolf Holsti, Eesti riigivanem Konstantin Päts, Ester Ståhlberg, Soome president Kaarlo Juho Ståhlberg ja Eesti välisminister Ants Piip. Seisavad (vasakult) presidendi adjutant major Axel Waldemar Falkenberg, staabiülem kolonel Maximilian Spåre, Eesti saadik Soomes dr Friedrich Akel, sõjaministri abi kindral Andres Larka, presidendi sõjaväekantselei ülem kolonelleitnant Carl Aejmelaeus-Äimä ja riigivanema adjutant leitnant August Schönberg. Museovirasto, HK10000:2666

29. märtsini).⁹⁴ Nendes ametites langes Larka õlule suur halduskoorem ning professionaalse sõjaväelasena kujunes temast sõjaministri abina kogu Vabadussõja vältel Eesti riigikaitse administratiivne juht. Samal ajal vahetusid sõjaministrid mitmel korral ning riigikaitse juhtimine oli jaotatud ülemjuhataja institutsiooni ja sõjaministeeriumi vahel. Selles olukorras andis Larka amet teatud stabiilsuse. Vormiliselt oli ta sõjaministri abi kuni 1925. aastani. Tema töö hõlmas rohkelt päevakäskude allkirjastamist – alates Soome ohvitseride Eesti sõjaväeteenistusse võtmisest kuni

⁹⁴ Kindralstaabi kindralmajor Andres Jaani p Larka teenistusleht, märts 1920, RA, ERA.495.7.2544, l. 3p–7.

sõjaväelaste ülendamise ja ümberpaigutamiseni.⁹⁵ Sageli kandsid sõjaministri abi allkirja ka sõjaministeeriumi päevakäsud, mida Larka allkirjastas ministri eest.⁹⁶ Ka tagavaraväe ülema päevakäskudes 1919. aasta suvest ja sügisest 1919 avaldus Larka administratiivse töö iseloom ja ulatus:⁹⁷ ülemjuhataja päevakäskude vahendamine, komanderingute ja puhkuste määramine, sõjaväelaste ümberpaigutamine.⁹⁸ Tema päevakäskudega kutsuti kokku ja määrati välikohtute koosseise, mis sel ajal menetlesid enamasti salakuulajate süüasju.⁹⁹ Sõjaministri abina sai Larka 1919. aasta sügisel sõjanõukogu liikmeks. Lisaks kuulus ta 1921. aastal siseministeeriumi juurde loodud kindral Laidoneri nimelise invaliidide kapitali komiteesse, mille eesmärgiks oli määrata toetusi invaliidistunud rahvaväelastele ja langenud sõjaväelaste laste kasvatamiseks.¹⁰⁰ 1923. aastal osales Larka sõjaministeeriumi esindaja ning sõjaministri abina taas tegevust alustanud riigi majandusnõukogu töös.¹⁰¹

Põhiseaduse riigikaitsepeatüki väljatöötamine. Sõjanõukogu

Vabadussõja algul puudus Eestil nii riigikaitsepoliitika kui ka vastav seaduslik, sest riigikaitse küsimused olid ka Ajutise Valitsuse ajal kuulunud Vene keskvalitsuse pädevusse. Riigikaitsepoliitiliste põhimõtete sõnastamiseni jõuti esmakordselt seoses põhiseaduse koostamisega.¹⁰² Ajutises põhiseaduses kajastati riigikaitset kolmes paragrahvis, mis käsitlesid üldsõnaliselt

⁹⁵ Vt nt Päevakäsk sõjavägedele nr 11, 31. jaanuar 1919 ja Päevakäsk sõjavägedele nr 12, 1. veebruar 1919, RA, ERA.1962.1.82, l. 76, 77.

⁹⁶ Vt nt Sõjaministeeriumi päevakäsud, 27. november 1918 – 21. detsember 1919, RA, ERA.2315.1.4.

⁹⁷ Tagavaravägede ülema päevakäsud, 7. mai – 29. oktoober 1919, RA, ERA.497.2.1070.

⁹⁸ Tagavaravägede ülema päevakäsud nr 16, 17, 22 ja 27, vastavalt 20. ja 21. juuni ning 31. august ja 24. september 1919, RA, ERA.497.2.1070, l. 5, 6, 15, 21.

⁹⁹ Nt tagavaravägede ülema päevakäsk nr 32, 14. oktoober 1919, RA, ERA.497.2.1070, l. 29.

¹⁰⁰ Vabariigi valitsuse poolt 18.02.1921 vastu võetud määrus kindral Laidoneri nimelise invaliidide kapitali kohta, *Riigi Teataja* 1921, 15, lk 89–90.

¹⁰¹ Riigi majandusnõukogu koosolek, 5. november 1923, ERA.990.1.44, l. 4–9.

¹⁰² Pajur, *Eesti riigikaitsepoliitika*, lk 61.

seadusandliku, täidesaatva ja kohtuvõimu rolle.¹⁰³ Sõjaminister Otto Strandman oli juba 1919. aasta augustis pöördunud Asutava Kogu põhiseaduskomisjoni poole sooviga, et sõjaministeeriumi esindaja kaasataks nendele põhiseaduskomisjoni koosolekutele, kus arutati sõjaväge puudutavaid küsimusi.¹⁰⁴ 1919. aasta novembris, kui Asutava Kogu põhiseaduskomisjon volitas sotsiaaldemokraadist rahvasaadikut Karl Asti töötama välja põhiseaduse riigikaitsealane peatükk ning Ast pöördus kõigepealt ülemjuhataja Laidoneri poole, soovitas ka Laidoner selle koostamise juures kaasata sõjaasjanduse eksperte. Nii osaleski komisjoni koosolekutel sõjainistri abi kindralmajor Larka, mõnikord ka Laidoner või sõjaminister August Hanko.¹⁰⁵ Põhiseaduskomisjoni 1919. aasta 17. detsembri koosolekul vahendas Larka sõjaministeeriumi seisukohti, mis kaldusid olemasolevaid tingimusi silmas pidades toetama alalist sõjaväge ning aasta ja nelja kuu pikkust ajateenistust. Tööerakondlane Otto Strandman nägi vastukaaluks ainuvõimalikuna rahvamiilitsat kui vähem kulukat riigikaitsevormi ning soovis üldse piirduda põhiseaduses üldsõnalisema konstateeringuga, kus oleks märgitud iga meeskodaniku riigikaitsekohustus.¹⁰⁶ Larka edastas ministeeriumi arutelu tulemused ega võtnud ise sõna, nagu tegi näiteks ülemjuhataja Laidoner, kes argumenteeris jõuliselt rahvamiilitsa vastu.¹⁰⁷ Järgmisel, 18. detsembri koosolekul võttis Larka sõna sõjanõukogu asutamise toetamiseks. Küsimus tulenes Laidoneri öeldust, et kõiki sõjaväkke puutuvaid küsimusi ei jõua parlament otsustada, mistõttu peaks moodustatama asjatundjatest koosnev sõjanõukogu, kelle tegevuse piirid sätestab eriseadus. Põhiseaduses võiks olla kirjas nõukogu koosseis ja määramise kord. Larka oli samuti seisukohal, et sõjaväelisi küsimusi peab otsustama kompetentne asutus, kes töötab välja vastavaid

¹⁰³ Vt aruteludest pikemalt Ago Pajur, „Riigikaitseküsimused Eesti 1920. aasta põhiseaduse aruteludes“, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat / The Yearbook of Learned Estonian Society 2020* (Tartu, 2022), lk 118–137, siin lk 122–123.

¹⁰⁴ Sõjaminister O. Strandman Asutava Kogu põhiseaduse komisjoni esimehele, 20. august 1919, RA, ERA.15.2.1020, l. 15.

¹⁰⁵ Pajur, *Eesti riigikaitsepoliitika*, lk 62.

¹⁰⁶ Põhiseaduse komisjoni koosoleku protokoll nr 48, 17. detsember 1919, ära kiri, RA, ERA.15.2.414, l. 197.

¹⁰⁷ *Ibid.*, l. 197p–198.

„seaduslisi kavatsusi“.¹⁰⁸ Riigikaitsepeatüki teine lugemine komisjonis toimus 1920. aasta 23. märtsil, ekspertidena osalesid seal Larka ja sõjaminister Hanko. Larka kaitses mitme sõnavõtuga alalist rahvaväge sotsiaaldemokraat Asti taas tõstatatud rahvamiilitsa idee vastu, öeldes muu hulgas, et olemasoleva sõjatehnika kasutamise oskuse õppimiseks kulub rohkem aega, kui oleks miilitsateenistuse kestus. Samuti tõi ta välja, et tulevase sõja korral peaks riigikaitstes osalema kogu rahvas, ilma selleta pole sõdimine mõeldav. Aruteludel sõjaväe demokraatlikkuse üle kinnitas Larka, et rahvavägi peab püüdlema demokraatliku korra poole, milles on teatud võidud juba saavutatud, ja sel teel minnakse edasi.¹⁰⁹ Hääletusel said võrdselt kuus häält nii ettepanek püsivast sõjaväest loobuda kui ka ettepanek jätta see eriseaduse otsustada. Veel kord arutati ka sõjanõukogu küsimust ja vastukaaluks Asti väitele, nagu annaks rahvaesindus sõjanõukogu loomisega osa seadusandlusest enda käest ära, pidas Larka vajalikuks täpsustada, et sõjanõukogu funktsioonid olid peamiselt majanduslikud ja pidid hõlmama teenistuskorra määruste väljatöötamist, samal ajal kui seadusandlus sõjanõukogu võimkonda ei kuuluks.¹¹⁰

Larka osales seega eksperdina põhiseaduskomisjoni töös, kus vahendas enamasti sõjaministeeriumi seisukohti ning väljendas muudes küsimustes üsna sarnaseid seisukohti kindral Laidoneriga, toetades alalist sõjaväge ja sõjanõukogu asutamist.

1920. aasta 29. jaanuaril edastas sõjaministeerium Ajutisele Valitsusele põhiseaduse eelnõu sõjalise külje hindamiseks toimunud koosoleku otsused. Teiste kõrgete sõjaväelaste – ülemjuhataja Laidoner, kindralstaabi valitsuse ülem Jaan Rink, sõjaväe varustusülem Rudolf Reimann ning korraldusvalitsuse ülem Paul Lill – kõrval osalesid nõupidamisel ka sõjaministri abi Larka ja sõjaminister Hanko, kuid koosolekul osalenute seisukohti pole eraldi esile toodud.¹¹¹

Teoks sai ka sõjanõukogu asutamine, mis kinnitati Ajutise Valitsuse otsusega 1919. aasta 14. oktoobril. Sõjanõukogu pidi olema maa- ja mereväe

¹⁰⁸ Põhiseaduse komisjoni koosoleku protokoll nr 49, 18. detsember 1919, ärakiri, RA, ERA.15.2.414, l. 199–200.

¹⁰⁹ Põhiseaduse komisjoni koosoleku protokoll nr 69, 23. märts 1920, ärakiri, RA, ERA.15.2.414, l. 315–316.

¹¹⁰ Ibid., l. 316p.

¹¹¹ Sõjaministeerium Eesti Vabariigi valitsusele, 29. jaanuar 1920, RA, ERA.15.2.1020, l. 136.

*Sõjainistri abi kindralmajor
Andres Larka sõjanõukogu
liikmena, 1921. J. & P. Parikas.
Tallinna Linnamuuseum,
TLM F 9870:125*

vanemohvitseridest koosnev seadusandlik asutus sõjainistri juures maa- ja mereväe seaduste väljaandmiseks. Selle funktsiooniks pidi olema välja töötada kõik maa- ja mereväge puudutavad seadused ja ajutised määrused, mis ei kuulunud otseselt vabariigi seadusandliku võimu pädevusse, ning see pidi tegutsema Asutava Kogu poolt vastu võetud seadluse alusel sõjainistri eesistumisel. Liikmeteks olid sõjainistri abi, sõjavägede ülemjuhataja, ülemjuhataja staabi ülem, kindralstaabi ülem, korraldusvalitsuse ülem, merejõudude juhataja ning varustusvalitsuse ülem.¹¹² Sõjanõukogu pidas koosolekuid 1919. aasta novembrist kuni 1920. aasta suveni, seejärel taas alates 1921. aasta kevadest.¹¹³

¹¹² Sõjaväe nõukogu määruste kava, 15. september 1919, RA, ERA.15.2.1020, l. 24–25; Vabariigi valitsuse asjade valitseja sõjainistrile, 14. oktoober 1919, RA, ERA.2315.1.32, l. 297; Vabariigi valitsuse koosolek, 14. oktoober 1919, RA, ERA.31.1.13, l. 244.

¹¹³ Seadus kaitsevägedesse puutuvate sõjaväe seadluste ja määruste väljaandmise korra kohta põhiseaduse § 81 põhjal, 3. jaanuar 1922, *Riigi Teataja* 1921, 1, lk 1–2; Riko Kink, „Sõjanõukogu loomine, koosseis ja tegevus aastail 1919–1925“ (lõputöö, Kaitseväge Akadeemia, strateegia ja innovatsiooni õppetool, 2025, käsikiri), lk 26.

Sõjaministri abina oli Andres Larka *ex officio* sõjanõukogu liige ning aastatel 1919–1923 toimusid koosolekud valdavalt tema juhtimisel. Koosolekud jagunesid üld- ja erikoosolekuteks, säilinud on nii avalike kui ka sajalaste koosolekute protokollid. Esimeste tegevusaastate protokollides on peamiselt ülevaated ära kuulatud esitistest (eelarved, ettepanekud nt varustuse ostmiseks) ning nende kohta tehtud otsused või vastuvõetud seisukohad. Sellest tulenevalt ei anna need edasi arutelusid ega avaldusi ka üksikute sõjanõukogu liikmete seisukohad.¹¹⁴ Protokollid märgiti küll parandused ja täiendused, kui neid tehti koosolekul arutusel olnud küsimuses, kuid konkreetseid nimesid ei nimetata. Küll aga on jälgitav, milliseid teemasid koosolekutel käsitleti ning millistele seisukohtadele nõukogu jõudis. Näiteks 1919. aasta 12. novembri istungil otsustas nõukogu koondada enda kätte sõjaväe seaduste väljaandmise.¹¹⁵ Kaks nädalat hiljem arutati Kaitseliidu sisekorda.¹¹⁶ 1920. aasta veebruaris vaadati Larka juhatusel ning sõjaminister Hanko, sõjavägede ülemjuhataja kindralmajor Laidoneri, ülemjuhataja staabiülem kindralmajor Sootsi, sõjaväe varustusülem polkovnik Reimanni, korraldusvalitsuse ülem polkovnik Lille, merejõudude juhataja kt asekapten Johannes Hermi ning riigikontrolör Karl Einbundi osavõtul läbi sõjaministeeriumi 1920. aasta väljaminekute eelarve, kuhu tehti ka mõned parandused.¹¹⁷ 1920. aasta juunis kinnitati sõjanõukogu istungil Eesti sõjaväevormi kava.¹¹⁸ Palju tegeldi olmeküsimustega, näiteks 1921. aasta detsembris eraldati summad mh 1. diviisi laatsareti ruumide elektrivalgustuse kordaseadmiseks Rakveres ning 1. jalaväepolgu valduses oleva Hermanni kindluse kasarmute

¹¹⁴ Vt nt Sõjanõukogu koosolekute avalikud protokollid, 12. november 1919 – 24. september 1921, RA, ERA.507.1.1; Sõjanõukogu koosolekute avalikud protokollid, 5. oktoober 1921 – 26. mai 1922, RA, ERA.507.1.2; Sõjanõukogu koosolekute avalikud protokollid, 7. juuni – 25. oktoober 1922, RA, ERA.507.1.3; Sõjanõukogu koosolekute avalikud protokollid, 31. oktoober 1922 – 18. aprill 1923, RA, ERA.507.1.4; Sõjanõukogu koosolekute avalikud protokollid, 21. aprill – 6. oktoober 1923, RA, ERA.507.1.5; Sõjanõukogu koosolekute avalikud protokollid, 12. oktoober 1923 – 2. aprill 1924, RA, ERA.507.1.6.

¹¹⁵ Sõjanõukogu istung, 12. november 1919, ERA.507.1.1, l. 7–12.

¹¹⁶ Sõjanõukogu istung, 24. november 1919, RA, ERA.507.1.1, l. 15–17.

¹¹⁷ Sõjanõukogu 1920. a. 10. ja 12. veebruari istungid, RA, ERA.507.1.1, l. 26–28 ja 32–36.

¹¹⁸ Sõjanõukogu istung, 3. juuni 1920, RA, ERA.507.1.1, l. 47–48.

remondiks Narvas.¹¹⁹ Sellised teemad said aja jooksul sõjanõukogu koosolekutel üha igapäevasemaks. Sõjanõukogu salajastest protokollidest nähtub muu hulgas relvastuse ja moona uuendamise ja ostmise küsimuste arutelu.¹²⁰ Paraku ei selgu sellest materjalist vähimalgi määral Larka enese seisukohad arutluse all olnud küsimustes. Küll aga on selge tema osalus aruteludes.

Larka juhatas sõjanõukogu erikoosolekuid kogu 1923. aasta sügise vältel, detsembri teisel poolel aga puudus.¹²¹ Tema eesistumisel toimusid nii salajased kui ka avalikud sõjanõukogu koosolekud taas 1924. aasta jaanuarist kuni veebruari keskpaigani, misjärel asendas teda sõjaministri abi kt kindralstaabi kindralmajor Paul Lill, ning Larka enam ei naasnudki.¹²² Kuigi 1924. aasta kevadel oli Larka veel vormiliselt nõukogu liige, ei võtnud ta alates 1924. aasta kevadest enam osa ei nõukogu üld- ega ka erikoosolekutest.¹²³

* * *

Esmakordselt lubati Andres Larka tervise parandamiseks puhkusele 1921. aasta juunis. Ametiülesannete juurde naasis ta juuli lõpus, olles eemal olnud kaks kuud. 1924. aasta veebruaris lubati Larka valitsuse otsusel tervislikel põhjustel kolmekuulisele puhkusele ja võimaldati talle ravi välismaal. Arstliku komisjoni 20. veebruari otsus kinnitas ravivajadust.¹²⁴ 1924. aasta mais taotles sõjaminister kindralmajor Larka kolmekuulise

¹¹⁹ Sõjanõukogu istungi protokoll nr 37, 3. detsember 1921, RA, ERA.507.1.2, l. 36–37.

¹²⁰ Vt nt Sõjanõukogu erikoosoleku protokoll nr 89, 31. august 1922, RA, ERA.507.1.24, l. 5.

¹²¹ Sõjanõukogu erikoosoleku protokoll nr 267, 14. detsember 1923, RA, ERA.507.1.26, l. 31, 36.

¹²² Sõjanõukogu erikoosoleku protokoll nr 279, 11. jaanuar 1924, RA, ERA.507.1.26, l. 37; Sõjanõukogu üldkoosoleku protokoll nr 288, 12.–14. veebruar 1924, RA, ERA.507.1.26, l. 40; Sõjanõukogu erikoosoleku protokoll nr 291, 23. veebruar 1924, RA, ERA.507.1.26, l. 43 jj; Sõjanõukogu erikoosoleku protokoll nr 306, 2. aprill 1924, RA, ERA.507.1.26, l. 53–54.

¹²³ Vt Sõjanõukogu koosolekute avalikud protokollid, 5. aprill – 30. detsember 1924, ERA.507.1.7 ja Sõjanõukogu koosolekute salajased protokollid, 5. aprill – 30. detsember 1924, RA, ERA.507.1.27.

¹²⁴ Sõjaministri ettepanek vabariigi valitsusele, 12. veebruar 1924, Vabariigi valitsuse otsus, 13. veebruar 1924, Vabariigi valitsuse otsus, 18. juuni 1924, RA, ERA.495.7.2544, l. 2, 6, 7–7p; Riigikantslei akt k-m. Larka asjus, 13. veebruar 1924 – 13. jaanuar 1925, ERA.31.3.13680.

tervislikel põhjustel võetud puhkuse pikendamist veel kahe kuu võrra.¹²⁵ Juba 1923. aasta sügisel oli sõjaväe tervishoiuvalitsuse ülema sanitaar-kindralmajor Artur Lossmanni käsul kogunenud kolmeliikmeline konsiilium, kes hindas kindrali tervist ja jälgis tema ravi kogu talve vältel. 1924. aasta septembris pidi konsiilium siiski möönma, et kindrali tervislik seisund oli vahepeal halvenenud ning haigus – kopsutuberkuloos – süvenenud. Larka hinnati nüüd 100% töövõimeetuks ja märgiti, et haiguse progresseerumisele aitasid kaasa rasked sõjaaja olud, nii et kopsuhaigus tulenes täielikult sõjaväeteenistusest.¹²⁶ Larka viibis Šveitsis Davosi sanatooriumis nii 1924. aasta sügisel, kui sõjaministriga oma erru laskmist ning pensioni määramist arutas,¹²⁷ kui ka 1925. aasta algul, mil ta tervislikel põhjustel tegevteenistusest vabastati.¹²⁸ 1925. aasta jaanuaris vabastati Larka sõjaministri ettepanekul tervislikel põhjustel sõjaministri abi ametist ning arvati alates 1925. aasta 1. jaanuarist erru koos vormi kandmise õigusega.¹²⁹ Ühtlasi eraldas valitsus sõjaministri ettepanekul Larkale toetusena pikaajalise haiguse tõttu 1924. aasta aprillist detsembri lõpuni saamata jäänud palgasumma 167 000 marka, mis maksti välja töö-koolekandeministreeiumi üldabiandmise krediidist.¹³⁰ Näib, et tehti vähemalt üks katse saata Larka teenistusse soojemasse kliimasse. 1924. aasta teisel poolel andis välisminister Karl Robert Pusta Johan Laidonerile nõusoleku nimetada Eesti asjuriiks Rooma kolonel (*sic!*) Andres Larka, aga Larka keeldus tervislikel põhjustel ja sellepärast, et tal „pole aimugi, mis seal tehakse“.¹³¹

Kui kaua ravi kestis, allikatest ei selgu. Ravi andis küll tulemusi, kuid selle hind oli kõrge. 1923. aasta kevadel oli valitsuse otsusel ja autasu-seaduse alusel Larkale määratud 500 000 marka ning normaalvalu. Larkale oli annetatud ka I liigi 1. järgu Vabadusrist järjekorranumbriga kolm

¹²⁵ Sõjaministri ettepanek vabariigi valitsusele, 8. mai 1924, RA, ERA.31.3.13680, l. 3.

¹²⁶ Tunnistus, 12. september 1924, RA, ERA.495.7.2544, l. 62.

¹²⁷ Sõjaministri abi kindralmajor Andres Larka palve sõjaministrile, 29. november 1924, RA, ERA.31.3.13680, l. 9.

¹²⁸ „Kindral Larka“, *Kaja*, 9. jaanuar 1925, lk 1.

¹²⁹ Vabariigi valitsuse otsus, 12. jaanuar 1925, ERA.31.3.13680, l. 11.

¹³⁰ Sõjaministri ettepanek vabariigi valitsusele, 12. jaanuar 1925 ja Vabariigi valitsuse otsus, 12. jaanuar 1925, RA, ERA.31.3.13680, l. 12 ja 14.

¹³¹ Eero Medijainen, *Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997), lk 156.

(Vabadusrist I/1 järjekorranumbriga 1 oli annetatud Johan Laidonerile, nr 2 oli saanud Jaan Soots).¹³² 1928. aastal pidi Larka oma autasutalu Harjumaal Saue vallas Voorel ära müüma, et katta Davosi sanatooriumi raviarved. Alates 1930. aasta suvest rentis Larka riigilt vesiveskit Jõgisoo asunduses Harjumaal. Ta elas tagasitõmbununa („olen elanud vaikselt Nõmmel, mis sunnitud tegema tervislistel põhjustel“) ega osalenud enda sõnul muus ühiskondlikus tegevuses, kui alates 1930. aastast Eesti Vabadussõjalaste Keskliidu keskjuhatuse esimehena. 1928. aastal oli ta valitud Tallinna Jahimeeste Seltsi auliikmeks.¹³³ Andres Larka naasis avalikku ellu 1930. aastate algul vabadussõjalaste liikumise ühe juhina, kuid see on juba teine teema.

Kokkuvõtteks

Kindralstaabi kindralmajor Andres Larka ei jätnud endast maha ulatuslikku kirjalikku pärandit, mille põhjal oleks võimalik analüüsida tema arusaamu riigikaitse juhtimisest või sõjakunstist. Tema panus Eesti riigikaitse ülesehitamisse on rekonstrueeritav eelkõige tema ametikohtade ja tegevuse kaudu. Larka on üks vähestest tsaaririigis kõrghariduse saanud eesti kindralstaabiohvitseridest ja teda võinuks oodata edukas karjäär Vene armees. Kuigi võib oletada, et Ajutise Valitsuse sõjaministri või peastaabi ülema ametikohale jõudis ta 1918. aastal eeskätt asjaolude kokkulangemise tõttu ning teistsugustes oludes oleks võib-olla olnud tugevamaid kandidaate, jääb vaieldamatult Larka teeneks Soomes 1918. aastal koos kindral Aleksander Tõnissoniga koostatud Eesti sõjaväe organisatsiooni kava. Tege- mist oli esimese katsega välja töötada Eesti armee struktuur ja koosseisud, ehkki kava tuli hiljem kohandada sõjaaja oludele. Andres Larka peamine panus ja roll Eesti riigikaitse arengus aastail 1918–1925 ei seisnenud aga mitte niivõrd strateegilises juhtimises, kui võrd riigikaitse administratiivse süsteemi praktilises ülesehitamises ja käigushoidmises nii sõjaaja oludes kui ka Vabadussõja järel professionaalse staabiohvitserina.

¹³² Kokkuvõte A. Larka teenistuskäigust, RA, ERA.495.7.2544, l. 59; Pihlak, Strauss, Krillo, *Eesti Vabaduse Risti kavalerid*, lk 380, 386, 706.

¹³³ A. Larka Eesti kirjanduse seltsile, 8. august 1930, EKM EKLA, f 193, m 20:17, l. 2/8.

Bibliograafia

Arhiiviallikad

Rahvusarhiiv (RA)

- EAA.3144 EELK Pelistvere Kogudus
- ERA.15 Asutava Kogu Valimiste Peakomitee, Asutav Kogu
- ERA.31 Riigikantselei
- ERA.78 Eesti Ajutine Maanõukogu
- ERA.495 Sõjavägede Staap
- ERA.496 Kindralstaap
- ERA.497 Korraldusvalitsus
- ERA.507 Sõjavägede Nõukogu
- ERA.1962 Sõjamuuseum ja sellele üle antud dokumentide kollektsioon
- ERA.2124 Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon
- ERA.2315 Sõjaministeerium
- ERA.3581 Eesti Sõjavägede Staap

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKM EKLA)

- Fond 193 Eesti avalikkude tegelaste elulugude kogu

Õigusaktid

Päästekomitee päevakäsk Ajutise Valitsuse loomisest, 27. november 1918, *Riigi Teataja* 1918, 1, lk 2

Vabariigi valitsuse poolt 18. veebruaril 1921 vastu võetud määrus kindral Laidoneri nimelise invaliidide kapitali kohta, *Riigi Teataja* 1921, 15, lk 89–90

Nimetused, 7. veebruar 1919, *Riigi Teataja* 1919, 7, lk 51–52

Seadus kaitsevägedesse puutuvate sõjaväe seadluste ja määruste väljaandmise korra kohta põhiseaduse § 81 põhjal, 3. jaanuar 1922, *Riigi Teataja* 1922, lk 1

Publitseerimata käsikirjad

Kink, Riko, „Sõjanõukogu loomine, koosseis ja tegevus aastail 1919–1925“ (lõputöö, Kaitseväe Akadeemia, strateegia ja innovatsiooni õppetool, 2025, käsikiri)

Perioodika

- Kaja 1925
- Maaliit 1919
- Päevaleht 1928

Teataja	1934
Vaba Maa	1927
Võitlus	1931, 1934

Kirjandus

- Eesti riigi-, avaliku- ja kultuurielu tegelased 1918–1938*, I (Tallinn: Eesti Kunstnike Liit, 1939)
- Eesti Vabadusristi kavalerid* (Tallinn: Vabadusristi Vendade Ühenduse keskjuhatus, 1935)
- Kindral A. Larka. *Põhiseaduse lahingu juht. Vabadussõjalaste poolt Eesti rahvale esitatud kandidaat riigivanema kohale* (Tallinn: EVL, 1934)
- Koovit, Risto-Pearu, „Tuntud ja tundmatu – mõistatuslik kolonel Jaan Rink“, *Sõjateadlane = The Estonian Journal of Military Studies* 24 (2024), lk 156–179
- Kröönström, Mati, *Kaptenite ja leitnantide sõda. Eesti sõjaväe juhtkoosseis Vabadussõjas 1918–1920* (Tallinn: Tänapäev, 2010)
- Kull, Ferdinand, *Mässumehi ja boheemlasi. Mälestusi 1905. aasta revolutsioonäridest, vanglatest ja Pariisi eesti kunstiboheemkonnast; Esimesi Eesti diplomaate. Mälestusi Eesti välisdelegatsiooni tegevusest 1918. aastal*, Eesti Mälu 27 (Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010)
- Larka, A[ndres], „Akadeemias“, *Johan Laidoner. Mälestusi kaasaeglasilt* (Tallinn: Vabariigi Ohvitseride Keskkogu, 1934), lk 48–53
- Larka, A[ndres], „Sõit Soome“, *Iseseisvuse tuleku päevilt. Mälestused* (Tartu: Postimees, 1923), lk 11–15
- Larka, A[ndres], „Kaks sõitu“, *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt*, I kd, *Revolutsioon ja okupatsioon 1917–1918* (Tallinn: Rahvaülikool, 1927), lk 185–194
- Larka, A[ndres], „Pihkva korpuse retk Tallinna peale“, *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt*, II kd, *Vabadussõda 1918–1920* (Tallinn: Rahvaülikool, 1930), lk 79–82
- Leets, G[eorg], „Kümne aasta eest. 1-ne Eesti suurtükiväe brigaad 13. XII. 1917. – 5. IV. 1918“, *Sõdur* 51/52 (1927), lk 1285–1298
- Marandi, Rein, *Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937*, I, *Legaalne periood (1929–1934)* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1991)
- Medijainen, Eero, *Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997)
- Mäe, Hjalmar, *Kuidas kõik teostus. Minu mälestusi* (Muraste: Matrix Kirjastus, 2005)

- Pajur, Ago, „Eesti rahvuslikud väeosad 1918. aasta kevadtalvel“, *Esimene maailmasõda ja Eesti*, II kd, koost. Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 24 (31) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016), lk 9–42
- Pajur, Ago, „Eesti riigikaitse korraldamine Vabadussõja eel“, *Vabadussõja mitu palet. Sõda ja ühiskond aastatel 1918–1920*, koostanud Tõnu Tannberg, Rahvusarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Nationalis Estoniae 3 (34) (Tartu: Rahvusarhiiv, 2019), lk 9–117
- Pajur, Ago, *Eesti riigikaitsepoliitika aastail 1918–1934* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999)
- Pajur, Ago, „Riigikaitseküsimused Eesti 1920. aasta põhiseaduse aruteludes“, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat / The Yearbook of Learned Estonian Society 2020* (Tartu, 2022), lk 118–137
- Pajur, Ago, „Sada aastat eesti suurtükiväe sünnist Haapsalus“, *Läänemaa Muuseumi toimetised* (Haapsalu: Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, 2019), lk 195–234
- Pihlak, Jaak, *Karutapjad ja Vabaduse Risti vennad* (Viljandi: Viljandi Muuseum, 2010)
- Pihlak, Jaak, Strauss, Mati, Krillo, Ain, *Eesti Vabaduse Risti kavalierid* (Viljandi: Vabadussõja Ajaloo Selts, Viljandi Muuseum, 2016)
- Piip, Ants, *Tormine aasta. Ülevaade Eesti välispoliitika esiajast 1917.–1918. aastal dokumentides ja mälestusis*, 2. trükk (Stockholm: Vaba Eesti, 1966)
- Rosenthal, Reigo, *Laidoner – väejuht. Johan Laidoner kõrgema operatiivjuhi ja strateegia kujundajana Eesti Vabadussõjas* (Tallinn: Argo, 2008)
- Savitsch, A[a]vo, „Eesti kindralid Vabadussõjas: 130 aastat kindral Ernst Põdderi ja Andres Larka sünnist“, *Kultuur ja Elu* 1 (2009), lk 34–39

Internetiallikad

- Костанди Леонид Васильевич, <http://russianestonia.eu/index.php?title=Костанди_Леонид_Васильевич> [30. aprill 2026]
- Eesti lugu. EV – 90. Andres Larka. 07.06.2008, <https://vikerraadio.err.ee/788070/eesti-lugu-ev-90-andres-larka> [30. aprill 2026]

Autorid

Ants Jürman (1959)

Majandusteadlane (Tallinna Polütehniline Instituut, 1982), ettevõtja
ants.jyrman@gmail.com

Toivo Kikkas (1983)

Ajaloolane, filosoofiadoktor (Tartu Ülikool, 2025), Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi arhiivinduse osakonna teadur
toivo.kikkas@ut.ee

Rafał Michliński (1987)

Ajaloolane, filosoofiamagister (Varssavi ülikool), Poola Rahvusliku Mälu Instituudi arhiivi otsingute ja tuvastamise büroo tuvastamise osakonna juhataja asetäitja
rafal.michlinski@ipn.gov.pl

Thomas Rettig (1989)

Ajaloolane, filosoofiamagister (Viadrina Euroopa Ülikool Frankfurtis Oderi ääres, 2019), Greifswaldi Ülikooli Ida-Euroopa ajaloo õppetooli teadur
thomas.rettig@uni-greifswald.de

Vasilijus Safronovas (1984)

Ajaloolane, filosoofiadoktor (Klaipėda ülikool, 2011), professor, Klaipėda ülikooli Baltimaade ajaloo ja arheoloogia instituudi direktor
vasilijus.safronovas@ku.lt

Hatšatur Stepanjan (1976)

Ajaloodoktor (Hatšatur Abovjani nimeline Armeenia Riiklik Pedagoogikaülikool, 2018), professor, Hatšatur Abovjani nimelise Armeenia Riikliku Pedagoogikaülikooli maailma ajaloo ja selle õpetamise meetodite õppetooli juhataja
stepanyankhachatur16@aspu.am

Mari-Leen Tammela (1985)

Ajaloolane, filosoofiadoktor (Tartu Ülikool, 2018), Eesti sõjakuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi vanemteadur
mari-leen.tammela@esm.ee

Lars Ericson Wolke (1957)

Ajaloolane, filosoofiadoktor (Stockholmi ülikool, 1988), Rootsi riigikaitse kõrgkooli sõjaajaloo emeriitprofessor
lars.ewolke@gmail.com

Abstracts

Vasilius Safronovas

THE WAR IS NOT OVER? ON THE CONTINUITY AND DISCONTINUITY BETWEEN THE GREAT WAR AND THE WAR OF INDEPENDENCE AS EXPERIENCED BY LITHUANIAN SOLDIERS

Peter Holquist, Robert Gerwarth and other historians argue that, for Eastern Europe, the Armistice of Compiègne, signed in November 1918, did not signify a cessation of fighting and violence but a 'continuation and transformation' of the world war. However, a precise definition of the viewpoint is important when it comes to continuity. Is it from the perspective of soldiers, non-combatant populations or war refugees? For example, many of the Lithuanian veterans of World War I did not fight in the Lithuanian War of Independence from 1919 to 1920. The exceptions included officers, non-commissioned officers, and medical doctors. As a consequence, most of the Lithuanian army in 1920 was comprised of men who had not fought in World War I. In the war experience of the majority of Lithuanian soldiers, the Lithuanian War of Independence was not a continuation of World War I.

Thomas Rettig

PAVEL BERMONDT-AVALOV AND THE FORMATION OF THE WEST RUSSIAN VOLUNTEER ARMY – WARLORDISM IN THE BALTIC?

Warlordism constitutes a phenomenon that emerges within power vacuums generated by warfare, civil conflict, and revolutionary upheaval. The Russian Civil War provides numerous examples wherein military commanders consolidated absolute authority over specific territorial domains while operating independently of state structures, or maintaining merely nominal subordination to governmental authority. Pavel Bermond-Avalov, who established the West Russian Volunteer Army, exemplifies the warlord archetype during the Baltic wars of independence. A substantial proportion of his forces comprised German soldiers and officers who, as Freikorps members, had previously served in the Iron Division under General Rüdiger von der Goltz's command, or in other formations during the first half of 1919. In autumn 1919, rather than engaging Bolshevik forces and the Red Army, Bermond-Avalov redirected his military operations against the Republic of Latvia, advancing upon Riga.

Lars Ericson Wolke

IDEALISTS OR ADVENTURERS? THE SWEDISH VOLUNTEERS IN ESTONIA IN 1919

Swedish volunteers fought alongside the Finns and the Danes in the Estonian War of Independence. Although Sweden maintained neutrality throughout World War I, approximately 1,000 Swedish volunteers engaged in combat during the Finnish War of Independence in the first half of 1918. A significant proportion of these combatants subsequently volunteered for service in Estonia in 1919. 'The Swedish corps' – in fact a company – operated in Estonia for nearly six months before disbandment in early June 1919. The unit's military significance remained limited; for the most part, it attracted the attention of the Swedish public with several scandals. A considerable number of volunteers did not return home. Some enlisted in the Estonian Army, while others joined Russian White Guard formations or relocated to Latvia and Lithuania. Major Carl Mothander, commander of the Swedish volunteer contingent, achieved recognition in Sweden, Estonia, and Finland through his published memoirs. Captain Einar Lundborg pursued aviation upon his return to Sweden and subsequently gained international prominence for his 1928 rescue of Italian Arctic explorer Umberto Nobile from an ice field.

Khachatur Stepanyan

1921 FEBRUARY REBELLION AS A MANIFESTATION OF ARMENIAN WAR OF INDEPENDENCE

Georgia, Azerbaijan, and Armenia declared independence in spring 1918. Following the signing of the Armistice of Compiègne and the subsequent annulment of the Treaty of Brest-Litovsk, which had been concluded between Soviet Russia and the Central Powers, the Soviet Red Army initiated a military campaign to reclaim territories formerly under Russian imperial control. Armenia confronted a dual threat: the Turkish Republic under Mustafa Kemal Atatürk and Soviet Russia. Turkish forces launched an offensive against Armenia in autumn 1920. Despite a treaty signed between Soviet Russia and Armenia in August of that year, Armenian Bolsheviks, reinforced by Red Army support, proclaimed the Soviet Republic of Armenia in November and commenced the Sovietisation of the country. This process entailed systematic repression of Armenian national politicians, military commanders, and intellectuals. An insurrection initiated in February 1921 temporarily expelled Bolshevik forces from Yerevan, the Armenian capital. However, a Red Army counter-offensive in April 1921 effectively restored Bolshevik authority throughout Armenia.

Ants Jürman

**THE WHITE AND RED TERROR IN THE EASTERN PART
OF VIRU COUNTY IN 1917–1919**

Between 1917 and 1919, political terror served as an instrument employed by multiple actors: the Bolsheviks, German occupation authorities, the Commune of the Working People of Estonia (functioning as a Soviet Russian puppet government), and the nascent Republic of Estonia, each seeking to consolidate their respective political control. Compared to other Estonian regions, the eastern districts of Viru County, particularly Narva and Ivangorod, exhibited disproportionately elevated casualty rates. Estonians constituted the majority of terror victims across all political factions. However, scholarly attention has inadequately addressed the significant Finnish Red Guard casualties sustained during the liberation of Narva by Estonian Army forces and Finnish volunteers in January 1919.

Toivo Kikkas

**FIELD COURTS MARTIAL, THE CHEKA AND PENAL POLICY
IN THE ESTONIAN WAR OF INDEPENDENCE IN 1918–1920**

Between December 1918 and December 1920, Estonian army field courts martial sentenced fewer than 300 individuals to death. Conversely, the Cheka's Red Terror campaign produced between 600 and 700 fatalities from December 1918 through early spring 1919. Assessing the impact of penal policies on military personnel presents methodological challenges. On both sides, civilians rather than soldiers constituted the majority of those receiving capital punishment. The legal frameworks governing both systems permitted considerable latitude in sentencing interpretation. Four months following the establishment of Estonian field courts martial, these institutions received detailed procedural guidelines. The Cheka, however, continued operating under the 'Red Terror' Decree of September 5, 1918, which afforded substantially broader discretionary authority. Nevertheless, both Estonian field courts martial and local Cheka organs demonstrated significant operational variation. Furthermore, the possibility cannot be excluded that newspaper coverage failed to provide Estonian society with a comprehensive understanding of penal policy implementation.

Rafał Michliński

WITOLD ZAJĄCZKOWSKI'S LIFE IN ESTONIA AND HIS SERVICE IN THE ESTONIAN NAVY – A CONTRIBUTION TO THE BIOGRAPHY

Captain (komandor) Witold Zajączkowski (1892–1977), one of the most distinguished officers of the Polish Navy, resigned his commission from the Russian Navy in January 1918. Following a brief sojourn in Helsinki, he relocated to Estonia. In response to the escalating Bolshevik threat, Zajączkowski enlisted voluntarily in the Estonian Navy, serving aboard the destroyer *Lennuk* from January 1 to April 20, 1919. He participated in numerous naval operations, including the landing of Utria. Following the ratification of the Peace Treaty of Tartu between Estonia and Soviet Russia in February 1920, Zajączkowski departed Tallinn for Poland in April of that year.

Mari-Leen Tammela

THE ROLE OF MAJOR GENERAL ANDRES LARKA IN THE DEVELOPMENT OF ESTONIA'S NATIONAL DEFENCE, 1918–1925

This article examines the role of General Andres Larka (1879–1943), the first Minister of War of the Republic of Estonia, whose position rendered him a pivotal figure in the formation of the Estonia's national defence system. Focusing on the period 1918–1925, the article interrogates the extent to which Larka's contribution can be assessed and upon which sources such evaluation must rely, given the scarcity of his written legacy. Particular analytical attention is devoted to the 1918 plan for the organisation of the Estonian army, drafted in Finland together with Estonian Major General Aleksander Tõnisson, representing one of the earliest systematic attempts to define the structure of the national armed forces. During the War of Independence, Larka occupied several important administrative positions, including Deputy Minister of War, commander of reserve forces, commander of the Tallinn garrison, and military district commander. From February 1919 onward, a substantial proportion of the administrative burden of national defence devolved upon him, particularly as ministerial leadership experienced frequent turnover and authority remained divided between the Commander-in-Chief and the Ministry of War. Larka's principal contribution resided in the practical organisation and stabilisation of military administration rather than in strategic command. His role is most appropriately characterised as that of a professional staff officer who ensured institutional stability and operational efficacy of the military apparatus during its formative stage.

